

**UCHANGANUZI WA KILEKSIKOGRAFIA WA HIPONIMIA ZA LEKSIMU
NOMINO NA VITENZI VYA KISWAHILI NA TAFSIRI ZAKE KATIKA KILUO**

NA

BENARD ODOYO OKAL

**TASNIFU ILIYOWASILISHWA KWA MINAJILI YA KUTIMIZA BAADHI YA
MAHITAJI YA SHAHADA YA UZAMIFU KATIKA KISWAHILI**

IDARA YA KISWAHILI NA LUGHA NYINGINE ZA KIAFRIKA

CHUO KIKUU CHA MASENO

© 2018

IKIRARI

Tasnifu hii ni kazi yangu binafsi, asilia na haijawahi kuwasilishwa kwa ajili ya shahada katika chuo kingine chochote.

BENARD ODOYO OKAL

Sahihi _____ Tarehe _____

PG/PhD/031/09

Tasnifu hii imewasilishwa kwa minajili ya kutahiniwa kwa ridhaa yetu kama wasimamizi walioteuliwa na Chuo Kikuu cha Maseno, Kenya.

1. PROF. FLORENCE INDEDE

Sahihi _____ Tarehe _____

Idara ya Kiswahili & Lugha nyingine za Kiafrika

Skuli ya Sanaa na Sayansi za Jamii

Chuo Kikuu cha Maseno

2. PROF. ERNEST SANGAI MOHOCHI

Sahihi _____ Tarehe _____

Idara ya Lugha, Isimu na Fasihi

Skuli ya Sanaa na Sayansi za Jamii

Chuo Kikuu cha Rongo

SHUKURANI

Kongole nyingi nawatolea wasimamizi wangu galacha wa Kiswahili Prof. Florence Indede na Prof. Ernest Sangai Mohochi kwa kunishauri na kunielekeza kitaaluma kila mara kutokea utayarishaji wa pendekezo la utafiti na ustawishaji wa tasnifu hii hadi kufikia ukamilifu wake wenye raghba. Nawashukuru vilevile wataalamu wengine wa Idara ya Kiswahili na Lugha nyingine za Kiafrika wa Chuo Kikuu cha Maseno na vyuo vikuu vingine nchini Kenya kwa kunipa motisha, msukumo na ushauri kuhusu tasnifu hii. Sitosahau pia weledi wengine wa Idara za Isimu na Fasihi kwa kunisaidia katika shughuli tata za utoaji visawe kamilifu na karibia vya hiponimia za Kiswahili katika Kiluo. Skuli ya Sanaa na Sayansi za Jamii pia ilikuwa tayari kila mara kunikumbusha kuhusu muda wa kukamilisha kazi hii na kunipa motisha, mwelekeo na mahitaji mengine muhimu. Nawashukuru wazee pamoja na wazawa anuwai wa jamii ya Waluo niliowasaili kutoka maeneo mbalimbali ya kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki waliosaidia kwa dhati katika utoaji na uyakinishaji visawe katika Kiluo. Nawapongeza kwa huduma zao bora, umilisi na umahiri wao katika Kiluo. Shukurani tele ziwafikie vilevile maofisa mbalimbali wa makavazi ya Kisumu, wana idara ya misitu na wanyama pori, wavuvi na maofisa wa idara ya uvuvi, wafugaji, wakulima, wafanyibiashara, na Waluo wengine wengi walionisaidia katika utoaji visawe kutoka Kiswahili hadi Kiluo. Sitosahau kushukuru familia yangu kwa kunipa muda niliohitaji kukamilisha utafiti huu.

TABARUKU

Kwa

Ayali yangu hasa mke wangu laazizi Bi. Christine na wanangu Abigael, Cruse, Claire na Tracy. Marehemu mamangu Turphena *NyoOgola* aliyenitia moyo kila mara kusoma vitabu mbalimbali kabla ya kufa kwake. Marehemu babangu Okal *WuoOgembo* aliyekuwa mkale shupavu, mhifadhi wa istilahi kabambe za Kiluo, na alimu wa historia, itikadi na utamaduni wa Waluo. Nawatabarukia pia ndugu zangu kwa kunitia moyo kila wakati.

IKISIRI

Ingawa hiponimia hudhihirika miongoni mwa kategoria mbalimbali za maneno, tafiti za Kiswahili zimeelekea kushughulikia hiponimia za nomino na kupuuza kategoria nyingine kama vile vitenzi, vielezi na vivumishi. Tafiti hizi zimefanywa pia bila kuhusisha mitazamo ya kiisimu ya uainishaji na nadharia faafu zingativu. Aidha, hakuna tafiti za kimuundo na kimtindo kuhusu hiponimia zilizofanywa baina ya Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika. Hivyo basi, utafiti huu ulihusisha uchanganuzi wa kileksikografia wa hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na tafsiri zake katika Kiluo kwa minajili ya kuimarisha tafiti zao linganishi za kimuundo na kimtindo. Madhumuni yafuatayo yalizingatiwa: kuchanganua kileksikografia na kuainisha hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili, kutafsiri kiisimu hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo, na kulinganisha na kulinganua kimuundo na kimtindo hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo. Utafiti huu uliongozwa na mseto wa nadharia ya uchanganuzi vijenzi ya Katz na Fodor ya kuchanganua vijenzi vya maana kileksika kwa kuzingatia sifa bainifu iliyotumiwa kuainisha hiponimia za Kiswahili, na nadharia ya tafsiri kwa mujibu wa Catford iliyotumiwa kutafsiri hiponimia za Kiswahili katika Kiluo. Utafiti huu ulihusisha uchanganuzi wa hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili kutoka *KK21* na *KKS* na visawe vyake katika Kiluo kutoka *EDD* na *DED*. Muundo kimaelezo unaohusisha maelezo na uchanganuzi data katika majedwali ya solo ulizingatiwa. Utafiti huu ulifanyika maktabani na nyanjani katika kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki. Usampulishaji dhamirifu ulitumiwa kuteua wasailiwa Waluo 35, na pia hipanimu kuu 28 za nomino na 24 za vitenzi zilizochanganuliwa hadi kufikia kiwango kifu. Mbinu za upekuzi na usaili muundo usorasmi zilitumiwa kukusanya data huku modeli ya uhusiano wa leksikoni kisintaksia na dodoso zikitumiwa kama vifaa. Data husika ziliyakinishwa kwa kutumia mtindo wa uthibitishwaji, kuchanganuliwa kimaudhui na katika majedwali ya solo, na hatimaye kuwasilishwa kileksikografia. Utafiti huu ulibainisha kuwa hiponimia za leksimu za Kiswahili huweza kuchanganuliwa kileksikografia na kuainishwa kimaudhui katika mikondo sita kama vile kitambuzi, kidhanishi au kiuamilifu, kijiografia, kitukio, kihali na kitendo. Visawe linganifu na kapa hudhihirika katika tafsiri ya hiponimia za Kiswahili katika Kiluo. Miundo na mitindo ya hiponimia hulingana na kutofautiana katika uchanganuzi wa hiponimia kiuamilifu kwa sababu ya tofauti za kijiografia na kitamaduni za lugha hizi mbili. Matokeo yake ni mchango mkubwa katika taaluma za semantiki kileksika na tafsiri, mafunzo ya misamiati ya Kiswahili na Kiluo, na kudhukuriwa kama makala kivo ya leksikografia thaniya ya Kiswahili na Kiluo, na kama matini ya thesauri sahili iliyotafsiriwa ya lugha hizi mbili.

ABSTRACT

Despite the existence of hyponymy in various word categories, Kiswahili studies have tended to consider nominal hyponymy disregarding other categories such as verbs, adverbs and adjectives. These studies have also been conducted without clear linguistic approaches of classification and appropriate theoretical basis. In addition, no structural and stylistic studies on hyponymy have been conducted between Kiswahili and other African languages. Therefore, the study analysed lexicographically numerous Kiswahili nominal and verbal lexical hyponymies and translated them into Dholuo in order to boost their structural and stylistic comparative studies. The study relied on the following objectives: to analyse lexicographically and classify the Kiswahili nominal and verbal hyponymies, translate linguistically Kiswahili nominal and verbal hyponymies into Dholuo, and compare and contrast Kiswahili and Dholuo nominal and verbal hyponymies both structurally and in style. The study was based on two theories: the componential analysis theory by Katz and Fodor that was used in analysing Kiswahili hyponymy whereby lexical meanings are analysed by relying on specific distinctive features, and also translation theory by Catford that was used for translating Kiswahili hyponyms into Dholuo. Kiswahili nominal and verbal hyponymies were collected from Kiswahili dictionaries especially *KK21* and *KKS*, and their Dholuo equivalents from *EDD* and *DED*. A descriptive design comprising both the description and the matrix table analysis was adopted. The research was conducted in the library and the Kisumu East Sub-County. Purposive sampling technique was applied in sampling 35 interviewees, and also 28 nominal and 24 verbal hypernyms that were analysed until saturation level was attained. Observation and semi-structured interview were used as data collection techniques while the lexicon syntactic relation model and an interview schedule were used as tools. Data was validated by triangulation convergence technique, analysed thematically and in matrix tables, and presented lexicographically. The study identified six thematic classifications in the lexicographical analysis of Kiswahili lexical hyponymy: perceptual, conceptual or functional, geographical, activity, state and action. Symmetrical and zero equivalents exist in the translation of Kiswahili lexical hyponymy into Dholuo. The structural composition and style of hyponymy tend to be both symmetrical and asymmetrical in the conceptual thematic classification caused by different geographical and cultural variations of the two languages. The study outcome is a contribution to lexical semantics and translation studies, teachings of Kiswahili and Dholuo vocabularies, serves as an additional text of Kiswahili and Dholuo bilingual lexicography, and also as a simple text of the translated thesaurus of both languages.

YALIYOMO

IKIRARI	ii
SHUKURANI.....	iii
TABARUKU	iv
IKISIRI	v
ABSTRACT.....	vi
YALIYOMO.....	vii
ORODHA YA VIFUPISHO, AKRONIMU NA ALAMA	xiii
FASILI ZA ISTILAHU.....	xiv
ORODHA YA MAJEDWALI.....	xv
ORODHA YA VIELELEZO.....	xvi
SURA YA KWANZA: UTANGULIZI	1
1.1 Usuli wa suala la utafiti.....	1
1.1.1 Taaluma ya semantiki	1
1.1.2 Dhana ya fahiwa	5
1.1.3 Dhana ya hiponimia	8
1.1.4 Lugha ya Kiswahili.....	13
1.1.5 Lugha ya Kiluo	15
1.2 Suala la utafiti	20
1.3 Maswali ya utafiti	20
1.4 Madhumuni ya utafiti.....	21
1.5 Misingi ya uteuzi wa mada	21
1.6 Upeo wa utafiti.....	22
1.7 Nadharia za utafiti.....	23
1.7.1 Nadharia ya Uchanganuzi Vijenzi	23

1.7.1.1 Chimbuko na maendeleo ya nadharia ya Uchanganuzi Vijenzi	23
1.7.1.2 Mitazamo ya kuonyesha sifa za leksimu	26
1.7.1.3 Taratibu za matumizi ya nadharia ya uchanganuzi vijenzi	29
1.7.1.4 Natija za nadharia ya uchanganuzi vijenzi.....	30
1.7.1.5 Udhaifu wa nadharia ya uchanganuzi vijenzi	31
1.7.2 Nadharia ya tafsiri	33
1.7.2.1 Historia ya nadharia ya tafsiri	34
1.7.2.2 Mitazamo ya nadharia ya tafsiri.....	35
1.8 Hitimisho.....	37
SURA YA PILI: UHAKIKI WA MAANDISHI	38
2.1 Utangulizi.....	38
2.2 Uchanganuzi wa hiponimia.....	38
2.2.1 Kategoria za leksimu zinazohusiana kihiponimia.....	39
2.2.2 Kanuni za uhusiano wa leksimu kihiponimia	39
2.2.3 Fomyula za uwasilishaji wa hiponimia	41
2.2.4 Mikabala ya uchanganuzi wa hiponimia.....	43
2.2.5 Tafiti za hiponimia katika Kiswahili na Kiluo.....	47
2.3 Dhana ya leksikografia	49
2.3.1 Salua ya leksikografia	50
2.3.2 Salua ya leksikografia ya Kiswahili na Kiluo.....	51
2.3.3 Lugha kienzo katika leksikografia	53
2.3.3.1 Lugha kienzo ya msimbo katika leksikografia	54
2.3.3.2 Lugha kienzo ya mjazo katika leksikografia	55
2.3.4 Dhana ya kisawe	57
2.3.4.1 Aina za visawe	58

2.3.5 Mbinu za upanuzi wa leksikoni na uundaji maneno katika leksikografia	63
2.3.6 Dhana ya kamusi.....	66
2.3.6.1 Vigezo vya uainishaji wa kamusi	67
2.3.6.2 Mifumo ya maumbo ya kamusi thaniya.....	68
2.3.6.3 Uingizaji vidahizo na utoaji visawe katika kamusi thaniya.....	69
2.4 Dhana ya tafsiri	71
2.4.1 Salua ya tafsiri.....	75
2.4.2 Mbinu za tafsiri	76
2.4.3 Taratibu za tafsiri	78
2.5 Muundo na mtindo katika uchanganuzi wa hiponimia.....	79
2.6 Hitimisho.....	82
SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI	83
3.1 Utangulizi.....	83
3.2 Muundo wa utafiti.....	83
3.3 Eneo la utafiti	85
3.4 Idadi lengwa.....	86
3.5 Usampulishaji na sampuli	87
3.6 Utegemezi na ukubalifu wa data.....	88
3.7 Ukusanyaji data.....	90
3.7.1 Upekuzi	91
3.7.2 Usaili	92
3.7.3 Vifaa vya ukusanyaji data	92
3.8 Uchanganuzi na uwasilishaji data.....	92
3.9 Maadili ya utafiti.....	94
3.10 Hitimisho.....	94

SURA YA NNE: UCHANGANUZI KILEKSIKOGRAFIA NA UAINISHAJI WA HIPONIMIA ZA LEKSIMU NOMINO NA VITENZI VYA KISWAHILI..... 95

4.1 Utangulizi.....	95
4.2 Uainishaji wa hiponimia kitambuzi	98
4.3 Uainishaji wa hiponimia kiuamilifu.....	99
4.3.1 Hiponimu za atifali/vikembe.....	99
4.3.2 Hiponimu zinazohusu binadamu.....	100
4.3.3 Hiponimu za mmea	102
4.3.4 Hiponimu za mnyama	102
4.3.5 Hiponimu za ndege	103
4.3.6 Hiponimu za ala za muziki	103
4.3.7 Hiponimu za chakula na kileo.....	104
4.3.8 Hiponimu za chombojikoni.....	105
4.3.9 Hiponimu za chombosafari	106
4.3.10 Hiponimu za kitilio	107
4.3.11 Hiponimu za mtego.....	107
4.3.12 Hiponimu za samani	107
4.3.13 Hiponimu za silaha	108
4.3.14 Hiponimu za taa	109
4.3.15 Hiponimu za vazi	109
4.4 Uainishaji wa hiponimia kijiografia.....	110
4.5 Uainishaji wa hiponimia kitukio	111
4.6 Uainishaji wa hiponimia kihali	111
4.6.1 Hiponimu za malipo.....	112
4.6.2 Hiponimu za sauti	112
4.6.3 Hiponimu za ugonjwa	112

4.6.3.1 Hiponimu za ugonjwa wa binadamu.....	112
4.6.3.2 Hiponimu za ugonjwa wa mmea, mnyama na ndege	113
4.6.4 Hiponimu za ulemavu	114
4.7 Uainishaji wa hiponimia kitendo	114
4.8 Hitimisho.....	126

SURA YA TANO: TAFSIRI YA KIISIMU YA HIPONIMIA ZA LEKSIMU NOMINO NA VITENZI VYA KISWAHILI KATIKA KILUO NA MLINGANISHO WAKE KIMUUNDO NA KIMTINDO 128

5.1 Utangulizi.....	128
5.2 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitambuzi.....	130
5.3 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kiuamilifu	131
5.3.1 Tafsiri ya hiponimu za atifali/vikembe	131
5.3.2 Tafsiri ya hiponimu zinazohusu binadamu	132
5.3.3 Tafsiri ya hiponimu za mmea	136
5.3.4 Tafsiri ya hiponimu za mnyama	137
5.3.5 Tafsiri ya hiponimu za ndege.....	137
5.3.6 Tafsiri ya hiponimu za ala za muziki.....	138
5.3.7 Tafsiri ya hiponimu za chakula na kileo	139
5.3.8 Tafsiri ya hiponimu za chombojikoni	141
5.3.9 Tafsiri ya hiponimu za chombosafari	142
5.3.10 Tafsiri ya hiponimu za kitilio.....	143
5.3.11 Tafsiri ya hiponimu za mtego	144
5.3.12 Tafsiri ya hiponimu za samani.....	145
5.3.13 Tafsiri ya hiponimu za silaha.....	146
5.3.14 Tafsiri ya hiponimu za taa.....	147

5.3.15 Tafsiri ya hiponimu za vazi.....	147
5.4 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kijiografia	147
5.5 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitukio	151
5.6 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kihali.....	152
5.6.1 Tafsiri ya hiponimu za malipo	152
5.6.2 Tafsiri ya hiponimu za sauti.....	153
5.6.3 Tafsiri ya hiponimu za ugonjwa	154
5.6.3.1 Tafsiri ya ugonjwa wa binadamu	154
5.6.3.2 Tafsiri ya ugonjwa wa mmea, mnyama na ndege.....	159
5.6.4 Tafsiri ya hiponimu za ulemavu	160
5.7 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitendo.....	161
5.8 Mlinganisho kimuundo baina ya hiponimia za Kiswahili na Kiluo	170
5.9 Mlinganisho kimtindo baina ya hiponimia za Kiswahili na Kiluo	174
5.10 Hitimisho.....	176
SURA YA SITA: MUHTASARI, MAHITIMISHO NA MAPENDEKEZO	178
6.1 Utangulizi.....	178
6.2 Muhtasari wa utafiti	178
6.3 Mahitimisho	180
6.4 Mapendekezo ya utafiti.....	181
6.5 Mchango wa utafiti	182
6.6 Utafiti zaidi	183
6.7 Hitimisho.....	183
MAREJELEO	184
VIAMBATISHO.....	216

ORODHA YA VIFUPISHO, AKRONIMU NA ALAMA

Vifupisho

K. Karne

Akronimu

BK Baada ya Kristo
BAKITA Baraza la Kiswahili la Taifa
DED *Dholuo-English Dictionary*
EKAD *English-Kiswahili Assorted Dictionary*
EDD *English-Dholuo Dictionary*
ESPD *English-Swahili Pocket Dictionary*
ESD *English-Swahili Dictionary*
H.T. *Hakuna Tarehe*
KAU *Kamusi ya Agronomia na Ufugaji*
KF *Kamusi ya Fasihi*
KK Kabla ya Kristo
KKK *Kamusi ya Kiswahili Kiingereza*
KKS *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*
KK21 *Kamusi ya Karne ya 21*
KSIL *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha*
KT Kamusi Thaniya
KW Kamusi Wahidiya
LA Lugha Asilia
LP Lugha Pokezi
LBD *Luo Biological Dictionary*
MA Makala Asilia
MP Makala Pokezi
MT Makala Tafsiri
OALD *Oxford Advanced Learner's Dictionary*
TATAKI *Taasisi ya Taaluma za Kiswahili*
TUKI *Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili*

Alama

X kiwakilishi cha hiponimu
Y kiwakilishi cha hipanimu
 f kuonyesha utegemezi
 \ni hujumuisha. Mathalani, $Y \ni X$. Yaani Y hujumuisha X
 \in kipashio cha. Mathalani, $X \in Y$. X ni kipashio cha/hiponimu ya Y
+ kuwepo kwa sifa bainifu husika kisemantiki
- kutokuwepo kwa sifa bainifu husika kisemantiki
() parandesi mduara kufungia kisawe
[] parandesi ya mraba kufungia sifa bainifu za hiponimu
{ } kuonyesha mofu na vipashio vya seti

FASILI ZA ISTILAHU

Hipanimu	Leksimu ya jumla inayojumuisha leksimu mahususi.
Hiponimu	Leksimu mahususi zinazojumuishwa katika leksimu ya jumla.
Leksikografia	Taaluma inayochunguza leksimu kwa kuziorodhesha kialfabeti na hatimaye kuzipa maana na maelezo yafaayo.
Leksimu	Kipashio kidogo cha kiisimu ambacho kina maana na hudhukuriwa kama kidahizo katika makala ya leksikografia kama vile kamusi.
Leksikoni	Orodha ya leksimu za lugha kialfabeti pamoja na maelezo. Wakati mwingine hurejelewa kama misamiati ya lugha na maelezo yake.
Muundo	Jinsi hipanimu fulani inavyoundwa na hiponimu zake.
Mtindo	Jinsi hipanimu fulani hupewa jina kwa kufuata utaratibu maalum.
Sifa bainifu kisemantiki	Sifa za kirejelewa au kiashiriwa zinazodhukuriwa vilevile kama sifa za leksimu mahususi. Mathalani, leksimu <i>baba</i> ina sifa bainifu kama vile [+kiume,-kike] zinazoitofautisha na leksimu <i>mama</i> ambayo ina sifa bainifu kama vile [- kiume, +kike].
Taksonimia	Mtindo wa uainishaji wa hiponimia za lugha ama kisayansi au kiisimu/kijamii.
Uwanda kileksika	Uwanja ambamo leksimu mahususi zenye uhusiano huwekwa pamoja kama vile <i>samani</i> ni uwanda kileksika wa <i>kabati</i> , <i>kitanda</i> na <i>kiti</i> .
Uwanda kisemantiki	Maana au jina maalum la uwanda kileksika kama vile <i>samani</i> ni uwanda kisemantiki unaomaanisha vyombo vya nyumbani vya kukalia, kulalia na kadhalika.

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali 1.1	Sifa bainifu za hiponimu za <i>mzazi</i> (janyuol).....	27
Jedwali 1.2	Sifa binifu za <i>mwanamume, mwanamke, mvulana na msichana</i>	28
Jedwali 1.3	Uchanganuzi vijenzi katika <i>breakfast na kiamshakinywa</i>	31
Jedwali 2.1	Matumizi ya sifa bainifu [+ -] kwa mujibu wa Stork na Widdoson (1974)	40
Jedwali 3.1	Sifa bainifu za hiponimu za <i>kula</i> (chamo)	93
Jedwali 4.1	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>kiumbe hai</i>	98
Jedwali 4.2	Sifa bainifu za kiisimu za <i>mwanamke na mwanamume</i>	100
Jedwali 4.3	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>mmea</i>	102
Jedwali 4.4	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>mnyama</i>	102
Jedwali 4.5	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>ala muziki</i>	103
Jedwali 4.6	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>chakula kigumu</i>	104
Jedwali 4.7	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>kileo</i>	105
Jedwali 4.8	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>vilia</i>	106
Jedwali 4.9	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>chombosafari</i>	106
Jedwali 4.10	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>samani</i>	108
Jedwali 4.11	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>vazi</i>	109
Jedwali 4.12	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>mahali</i>	110
Jedwali 4.13	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>angalia</i>	115
Jedwali 4.14	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>eleza</i>	116
Jedwali 4.15	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>ruka</i>	117
Jedwali 4.16	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>gusa</i>	118
Jedwali 4.17	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>hisi</i>	118
Jedwali 4.18	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>inama</i>	119
Jedwali 4.19	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>jenga</i>	119
Jedwali 4.20	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>kaa</i>	119
Jedwali 4.21	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>kula</i>	120
Jedwali 4.22	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>lala</i>	121
Jedwali 4.23	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>lima</i>	122
Jedwali 4.24	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>ng'oa</i>	122
Jedwali 4.25	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>panda</i>	123
Jedwali 4.26	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>piga</i>	123
Jedwali 4.27	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>safisha</i>	124
Jedwali 4.28	Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za <i>ua</i>	126

ORODHA YA VIELELEZO

Kielelezo 1.1	Uwanda kileksika na uwanda kisemantiki	12
Kielelezo 1.2	Matumizi ya mseto wa nadharia katika utafiti.....	37
Kielelezo 2.1	Mgawanyo wa KN.....	41
Kielelezo 2.2	Fomyula ya utegemezi $Y = f(X)$	41
Kielelezo 2.3	Uainishaji kimatabaka wa hiponimu za samani	44
Kielelezo 2.4	Uainishaji kingazi/kimatabaka wa hiponimu za vyombo vya kulia	44
Kielelezo 2.5	Taksonimia ya kisayansi ya hiponimu za kiumbe hai	44
Kielelezo 2.6	Uainishaji wa kisayansi wa hiponimu za mmea	45
Kielelezo 2.7	Uainishaji wa kisayansi wa hiponimu za mnyama aso uti wa mgongo.....	45
Kielelezo 2.8	Uainishaji wa kisayansi wa hiponimu za mnyama mwenye uti wa mgongo.....	46
Kielelezo 2.9	Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za kiumbe hai.....	46
Kielelezo 2.10	Mawasiliano wahidiya	72
Kielelezo 2.11	Mawasiliano thaniya	72
Kielelezo 2.12	Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za kiumbe.....	80
Kielelezo 2.13	Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za viumbe hai.....	80
Kielelezo 2.14	Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za vyombo vya kulia.....	84
Kielelezo 3.2	Ramani ya kaunti ya Kisumu	86
Kielelezo 3.3	Uthibitishwaji wa kisawe cha mnyama.....	90
Kielelezo 5.1	Mtindo wa kuipa jina hipanimu chombojikoni	175
Kielelezo 5.2	Mtindo wa kuipa jina hipanimu samani.....	176

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI

1.1 Usuli wa suala la utafiti

Usuli huu wa suala la utafiti umehusisha masuala anuwai ya kumpa msomaji msingi imara wa kung'amua suala la utafiti. Usuli huu umegawanywa katika sehemu msingi zinazohusisha taaluma ya semantiki inayoshughulikia maana za leksimu na tungo, nadharia za semantiki na namna nadharia hizo zinavyoshughulikia maana za leksimu. Unahusisha pia fafanuzi za dhana ya fahiwa inayoonyesha mahusiano yaliyopo baina ya leksimu katika lugha kama tunavyoona katika sinonimia, polisemia, antonimia, homonimia na hiponimia. Aidha, kuna maelezo kuhusu lugha ya Kiswahili na Kiluo zinazolengwa katika utafiti huu.

1.1.1 Taaluma ya semantiki

Lugha ni chombo muhimu kinachoweza mawasiliano baina ya binadamu katika jamii lugha husika (King'ei, 2010). Kila lugha ina leksimu zinazotumiwa kuwakilisha viashiriwa kigrafolojia ili kukamilisha mawasiliano. Leksimu hizi hurejelewa kama vipashio vidogo dhahania vya msamiati husika (Bussmann, 1996). Aidha, leksimu hizi aghalabu husimama pekee kama vidahizo katika kamusi zikiwa na maumbo anuwai ya kisarufi (TUKI, 1990; Bright, 1992; Bussmann, 1996; Frawley, 2003). Kileksikografia, vidahizo hurejelewa kama leksimu zinazoorodheshwa kialfabeti katika kamusi na kutolewa maana na taarifa nyinginezo (TUKI, 2004) ili kuunda kamusi au leksikoni (Cruse, 1986; Bright, 1992; Bussmann, 1996). Mara nyingi vidahizo huandikwa kamusini kwa kutumia chapa iliyokoza kama tunavyoona katika kidahizo **akhi** katika dondoo lifuatalo kutoka *KKS* (TUKI, 2004:8): **akhi** *nm* (ksh) yahe.

Vidahizo vya lugha mara nyingi huainishwa kiuamilifu na kisarufi katika kategoria nane kuu kama vile nomino, kiwakilishi, kivumishi, kitenzi, kielezi, kiunganishi, kihusishi na kihisishi (Hatch & Brown, 1995). Uchunguzi wa maana za vidahizo hivi aghalabu huangaziwa katika taaluma inayojulikana kama semantiki inayoshughulikia uhusiano baina ya umbo na maana (Filip, 2008; Schlenker, 2008; King'ei, 2010; Obuchi & Mukhwana, 2010; Hornby, 2010) au mtajo na kitajwa, na mtajo na tungo (Kihore, Massamba & Msanjila, 2009). Istilahi hii ya semantiki ilitokana na utohozi wa leksimu ya Kigiriki iliyojulikana kama *semanticos* (Obuchi & Mukhwana, 2010). Inakisiwa kuwa masuala ya semantiki yalianza kushughulikiwa nyakati za

wanafilosofia wa Kigiriki hasa Plato na Aristotle (Aggarwal, 1981; Crystal, 1987). Hata hivyo, masuala yake yalidokezwa kwa mpito katika kazi ya J. Spencer ya 1665 na kabla ya kazi ya Breal ya 1900 (Firth, 1957). Wakati huo dhana ya maana ilishughulikiwa katika taaluma ya semasiolojia iliyoangazia historia ya mabadiliko ya maana (Firth, 1957). Istilahi semantiki ilitumiwa zaidi baadaye na wataalamu wengi katika K.20 BK (Crystal, 1987).

Semantiki ni taaluma inayoshughulikia uainishaji wa maana za maneno na tungo, kuonyesha taratibu za uchambuzi wa maana, etimolojia ya leksimu na nadharia za uchambuzi wa maana (Habwe & Karanja, 2004). Kama nadharia, semantiki huonyesha kiunzi cha kueleza maana ya neno, michakato ya miundo kutoka neno hadi sentensi, uundaji wa usemi katika matini maalum, kutambua maana kusudiwa na kile kinachorejelewa (Pinkal & Koller, 2005). Maana zinazochunguzwa huwa toshelevu na imara bila kubadilikabadilika kimuktadha (Longworth, 2015). Aidha, semantiki hutumika sio tu na wanaisimu bali pia wanafilosofia (Moss, 2012). Semantiki ina nadharia mahususi kama vile semantiki tambuzi, dhanishi, dokezi au kiunzi, leksikoni zalishi na pia semantiki asilia ya lugha kienzo (Goffman, 1974; Fillmore, 1982; Wierzbicka, 1988; Pinkal & Thater, 2007; Filip, 2008; Murphy, 2012). Ingawa kuna nadharia nyingi mahususi za semantiki, utafiti huu ulijikita katika nadharia ya semantiki dhanishi inayoshughulikia maana kivijenzi na nadharia semantiki zalishi inayorejelea viambajengo na miundo ya maana kwa kuangazia sifa bainifu maalum. Sifa hizo maalum ndizo hurejelewa kama sifa bainifu kama zinavyoonyeshwa katika nadharia ya uchanganuzi vijenzi.

Semantiki hugawika katika semantiki kifilosofia au semantiki tendaji inayochunguza maana kimuktadha na semantiki kileksika au semantiki nadharishi inayochunguza maana kiisimu (Miller, 1991; Schlenker, 2008; King'ei, 2010). Semantiki kileksika ina dhima nyingi za kuonyesha kwa nini maana zipo jinsi zilivyo na namna ya kuwasilisha maana hizo katika lugha husika (Fillmore, 2003; Baldwin, 2006), huchangia upataji maana za vidahizo au leksimu kamili (King'ei, 2010) na husaidia katika uimarishaji wa tafiti za metaleksikografia zinazozingatiwa katika utungaji wa kamusi husika ili kutoa maana za leksimu (Swanepoel, 1994). Ujuzi tunaoupata kutokana na semantiki kileksika hutusaidia kuweka msingi imara kuhusu dhana na mahusiano mbalimbali ya kileksika (Fontenelle, 1997 katika de Schryver, 2009). Baadhi ya mahusiano hayo ni kama vile sinonimia, antonimia na pia hiponimia. Utafiti huu ulijikita katika semantiki kileksika ili kuweza kupata maana za hiponimia za leksimu za Kiswahili na kuzitafsiri

katika Kiluo. Kimsingi, semantiki kileksika ina mitazamo mbalimbali kama vile semantiki muundoawali, muundo, zalishi, muundosasa, tambuzi na zalishi mpya (Geeraerts, 2002, 2003). Hata hivyo, katika kazi ya Geeraerts ya 2009, maendeleo ya semantiki kileksika yanaelezwa kwa muhtasari kama vile semantiki kifilolojia, kimuundo, semantiki zalishi, semantiki muundo sasa na semantiki tambuzi (Molina, 2010).

Utafiti huu ulilenga mitazamo miwili ya semantiki muundo na tambuzi. Semantiki muundo hutazama maana za leksimu kimiundo, kisémantiki na kiisimu (Geeraerts, 2002). Kwa hivyo, kila uwanda kisémantiki au maana ya neno jumuishi huundwa kutokana na maana za kimsingi za leksimu mahususi zenye sifa nyingine bainifu (Geeraerts, 2010). Semantiki tambuzi huzingatia saikolojia katika upataji maana kwa mujibu wa akili na tajriba ya mtu katika mazingira yake pamoja na utamaduni husika (Geeraerts, 2003). Hivyo basi, semantiki tambuzi huangazia hasa maana kimuktadha, mabadiliko ya maana kipragmatiki, utegemezi wa maana kutokana na uono wa mtu na pia maana hudhukuriwa kama suala tambuzi (Geeraerts, 2010). Katika utafiti huu, mtazamo wa semantiki muundo umetumiwa katika uchanganuzi wa hiponimia na semantiki tambuzi umesaidia kudhihirisha mlinganisho na tofauti kimuundo na kimtindo baina ya hiponimia za Kiswahili na Kiluo.

Semantiki inahusiana na taaluma nyinginezo kama vile uamali, leksikografia, mofolojia, isimunafsia, ujifunzaji lugha, isimuanthropolojia na isimu tarakilishi (Murphy, 2012). Hata hivyo, msingi wa utafiti huu ni uhusiano wake na leksikografia kama vile kuonyesha maana za vidahizo katika kamusi, asili ya maneno, maana za tungo na semiotiki (Baldwin, 1998 katika Baldwin, 2006). Katika utafiti huu, maana za hiponimia zilichanganuliwa kwa kufuata fasili na mifumo ya leksikografia thaniya ambapo Kiswahili kinatoa vidahizo na Kiluo kinatoa visawe. Leksikografia thaniya huingiliana na taaluma ya tafsiri katika upataji visawe. Kimsingi, tafsiri husaidia kuoanisha ujumbe kutoka lugha asilia hadi lugha pokezi kwa kufuata mitazamo, mbinu na taratibu faafu ili kupata visawe mwafaka (Newmark, 1988). Suala kuu linalozingatiwa katika taaluma ya semantiki ni dhana ya maana. Maana hufasiliwa kama kitu dhahania kinachohusiana na kirejelewa na kinachotuwezesha kufahamu ujumbe unaowasilishwa (TUKI, 2004; Habwe & Karanja, 2004; Fromkin, Rodman & Hyams, 2007; Mdee, Njogu & Shafi, 2011). Kutokana na maelezo ya awali ya kina Plato, Ogden na Richards, na Bloomfield, dhana ya maana hujumuisha kiashiria (leksimu), dhana akilini na kiashiriwa (kitu halisi) (de Saussure, 1916; Crystal, 1987;

Prinsloo, Chuwa & Taljard, 2000; Filip, 2008; King'ei, 2010). Maana inayowasilishwa katika matumizi ya lugha hutegemea hasa muktadha wa kijamii na kisarufi (King'ei, 2010). Katika muktadha wa kisarufi maana huangaziwa kwa kurejelea mahusiano baina ya leksimu husika na nyingine. Katika muktadha wa kijamii maana hutolewa kwa kutegemea umri, wakati, mahali, hadhira, madhumuni, maudhui, tabaka, jinsia, elimu, mbinu na sifa za kibinafsi (King'ei, 2010).

Maana ina sifa mbalimbali kama vile: huwa dhahania, haina mfanano kimaumbo baina yake na kirejelewa, na hutofautiana hata katika lugha moja husika (Filip, 2008). Uchanganuzi wa maana unaweza kufanywa vilevile na taaluma nyingine mahususi kama vile filsofia, saikolojia, sosholojia, nyurolojia, semiotiki, takwimu na isimu (Cruse, 2011). Filsofia huchunguza maana za leksimu kimuktadha na saikolojia huchunguza namna maana husika inavyowakilishwa ubongoni na mifanyiko ya usimbaji na usimbuaji. Sosholojia huchunguza maana kiuamilifu na kijamii. Nyurolojia huzingatia namna ubongo na mifanyiko ya kiakili hufanya kazi katika upataji maana. Semiotiki huangazia maana za ishara na kitakwimu, maana huangaziwa kwa kuchunguza kongoo za matini andishi na semwa. Katika isimu, maana huangaziwa kutokana na mtagusana na msemaji ambaye hutoa data msingi. Kimsingi, maana huweza kuangaziwa kwa mitazamo miwili mikuu. Mtazamo wa kileksika unaohusisha leksimu na mtazamo wa kisarufi unaohusisha sentensi (Lyons, 1981; Habwe & Karanja, 2004; King'ei, 2010).

Utafiti huu ulishughulikia maana kileksika ambapo maana za leksimu za nomino na vitenzi zinazohusiana kihiponimia katika Kiswahili zilichunguzwa. Mitazamo hii miwili husaidia uainishaji wa maana kwa sampuli tandaafu kama vile maana kisarufi, maana kitamko, maana kijamii, maana kitamathali, maana elezi na maana wasilishi (Lyons, 1981), maana ya kiisimu, maana kijamii na maana kiuathirifu (Finegan, 2004), na maana kiurejeleaji, kidhanishi, maana ya ukweli, kiamilifu na maana husishi (King'ei, 2010). Utafiti huu ulizingatia maana dhanishi au maana tambuzi katika ufafanuzi wa hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili. Kimsingi, maana dhanishi au tambuzi hurejelea dhana husika kifikra kwa kutegemea taathira za kitamaduni (Obuchi & Mukhwana, 2010). Aidha, maana dhanishi aghalabu husaidia kutoa maana za leksimu za lugha kwa kutumia nadharia kama vile uchanganuzi vijenzi (Prinsloo *na wenzie*, 2000). Uchunguzi kidhanishi wa maana za leksimu za lugha na uhusiano wa leksimu hizi huzalisha dhana ya fahiwa.

1.1.2 Dhana ya fahiwa

Leksimu zinazohusiana kwa njia mbalimbali huzalisha dhana inayorejelewa kiisimu kama fahiwa (Lyons, 1981; Baldwin, 2006). Hivyo basi, fahiwa humaanisha maana inayowakilisha leksimu husika na leksimu nyingine (Lyons, 1981) au kipashio cha kileksika (Cruse, 1986). Wakati mwingine, umbo la neno likiwa na dhana tofauti pia huweza kurejelewa kama fahiwa (Hofmann, 1993). Uainishaji wa kikategoria wa leksimu kifahiwa katika semantiki kileksika hutegemea mitazamo anuwai ya kisifa, kimakundi na kihusiano (Baldwin, 2006). Mitazamo hii huchangia fahiwa za aina mbalimbali za leksimu hasa sinonimia, homonimia, polisemia, antonimia na hiponimia (Lyons, 1981; Cruse, 1986; Prinsloo *na wenzie*, 2000; Barker, 2001; Pinkal & Koller, 2005; Khoo & Na, 2006; Pinkal & Thater, 2008; Montesinos, 2010). Hata hivyo, nomino, vitenzi, vivumishi na vielezi huelekea kuwa na uzoefu mkubwa wa kuhusiana kiantonimia, kihiponimia na kimeronimia kuliko leksimu nyingine (Felippo & Dias-da-Silva, 2007). Baadhi ya fahiwa kama vile sinonimia, hiponimia na antonimia hutegemea mantiki hasa za mfanano, ujumuishi na ukinzani (Cruse, 2011). Mantiki hizi huweza kuangaziwa moja kwa moja kama sifa anuwai za mahusiano ya kifahiwa. Mantiki ya mfanano huonekana katika sinonimia, ujumuishi katika hiponimia na ukinzani katika antonimia.

Murphy (2003) anaainisha sifa za kifahiwa kwa kutumia istilahi kama vile: uzalishaji, ujozi, ubadilikaji, usampuli kifani, ukaribu kimaana, kutohesabika, ubashirikaji na ubia. Ingawa Murphy (2003) anazungumzia sifa hizo za fahiwa, Khoo na Na (2006) wakiwarejelea kina Sowa (1984) na Cruse (2004) wanadokeza kuwa fahiwa huwa na sifa tatu kuu za kimsingi kama vile ujirejeaji, ulinganifu na uelekezi. Ujirejeaji huonekana katika uhusiano wa leksimu kimeronimia ambapo leksimu meronimu huunda mwili wa kitu kizima au holonimu. Sifa ya ulinganifu huangazia uhusiano wa kisinonimia baina ya leksimu ambapo leksimu moja huwa na maana linganifu na nyingine. Uelekezi huashiria hali ambapo leksimu moja hujumuisha nyingine kihiponimia au kimaana. Utafiti huu ulizingatia sifa ya uelekezi katika uchanganuzi wa hiponimia za Kiswahili. Kwa ujumla, dhana ya fahiwa inahusisha sinonimia, homonimia, polisemia, antonimia, homofoni, metonimia, utangamano wa maneno, usampuli kifani na hiponimia. Utafiti huu ulishughulikia kwa kina fahiwa ya hiponimia. Hata hivyo, fahiwa hizo nyingine pia zimefafanuliwa kwa muhtasari ili kuonyesha jinsi leksimu zinavyohusiana.

Sinonimia ni fahiwa inayoonyesha uhusiano wa leksimu zenye maumbo tofauti hata hivyo zilizo na maana inayolingana (Lyons, 1981; Prinsloo *na wenzie*, 2000; Barker, 2001; TUKI, 2004). Sinonimia aghalabu huonyesha ulinganifu na uelekezi baina ya leksimu husika (Borin & Forsberg, 2010). Kama vile, *mama* ni sinonimu ya *nina*. Sinonimia ina sifa kadha (Cruse, 1986; Miller, Beckwith, Fellbaum, Gross & Miller, 1990; Fellbaum, 1998; Widdows, 2005): kwanza, leksimu husika hulingana kikamilifu kimaana kama vile *afya* na *siha*. Pili, hutumika miongoni mwa leksimu za kategoria moja. Kama vile, tunaweza kuwa na sinonimia za vitenzi na za nomino hali inayochangia nomino zinazohusiana kisinonimia na pia vitenzi mbalimbali vinavyohusiana kisinonimia katika lugha husika.

Homonimia ni uhusiano wa leksimu inayorejelewa kama homonimu yenye maana zaidi ya moja zisizohusiana kihistoria (Lyons, 1981; Crystal, 1987; Hatch & Brown, 1995; Prinsloo *na wenzie*, 2000; Barker, 2001; Fromkin *na wenzie*, 2007). Leksimu homonimu zinaelekea kuwa na matamshi na tahajia zinazofanana lakini zina vyanzo tofauti (Mojela, 2006). Hivyo basi, huweza kudhukuriwa wakati mwingine kama homografu (Bussmann, 1996; Fromkin *na wenzie*, 2007). Homonimia huweza kuzuka kutokana na sababu za kitasfida, kilahaja na urari katika matamshi hasa katika lugha toni (Allan, 1986 katika Bussmann, 1996). Tafiti nyingi hudhihirisha kuwa homonimu moja inaweza kuwa katika kategoria zaidi ya moja kama vile *ka.a* kitenzi na *kaa* nomino. Hali kama hii ya homonimu huangaziwa katika leksikografia kwa kutumia tarakimu za kipeo kama vile (^{1, 2, 3...}). Mathalani, homonimu *pea* inaangaziwa katika *KK21* (Mdee *na wenzie*, 2011: 415) kwa kutumia tarakimu za kipeo kama vile:

pea¹ *kt* <sie> kuwa na umri mkubwa; komaa, pevuka.
pea² *kt* <ele> ondoa uchafu au kitu kisichotakiwa; fagia, pogo.
pea³ *nm* [i-/zi-] vitu viwili vinavyofanya seti moja; jozi /Kng/.

Polisemia ni uhusiano ambapo kidahizo kimoja kinadhihirisha maana zaidi ya moja ambazo zinahusiana na zina asili au historia moja (Crystal, 1987; Hatch & Brown, 1995; Barker, 2001; Habwe & Karanja, 2004; Fromkin *na wenzie*, 2007). Inakisiwa kuwa kategoria ya vitenzi inahusiana kipolisemia kwa kiwango kikubwa katika lugha kushinda leksimu nomino (Fellbaum, 1993). Maana za polisemi za lugha hutegemea taratibu kama vile mienendo kisintaksia, ruwaza katika uhusiano tangamano au uendaji pamoja na leksimu nyingine, na udurusu wa ufahamu wake (Stock, 1984 katika de Schryver, 2009). Polisemi aghalabu huonyeshwa katika kamusi kwa

kuandikwa mara moja kama kidahizo kimoja kisha tarakimu za kawaida kama vile (1, 2, 3) hutumiwa katika utoaji wa maelezo ya maana zake husika (Lyons, 1981; Bussmann, 1996; Mojela, 2006). Kama vile *mdomo* katika *KK21* huonyeshwa kama vile:

mdomo *nm* mi- [u-/i-] **1** sehemu ya nje ya kinywa ambayo hufunguliwa ili kuingiza kitu kinywani **2** uwazi wa kitu kama vile mtungi au chupa ambao hutumiwa kuingiza vitu ndani ya kitu hicho (Mdee *na wenzie*, 2011: 306).

Antonimia hurejelea mkinzano wa kimaana ambapo neno moja lina maana tofauti na neno jingine (TUKI, 1990) kama vile *baba* na *mama*. Istilahi hii ilibuniwa na Smith C. J. katika miaka ya 1867 (Jones, 1986). Kimsingi, leksimu antonimu hubadilishana nafasi kiuamilifu ili kubadilisha maana na kusudi la sentensi (Barker, 2001). Kuna antonimu za aina nyingi kama vile kiutoano, kukadiriwa, kimantiki na vikinanzi zilizo na fasili tofautitofauti (Gibbe, 1977; Cruse, 1986; Yule, 1996; Prinsloo *na wenzie*, 2000; Habwe & Karanja, 2004; Pinkal & Koller, 2005). Uantonimia hudhihirisha sifa ya kurejelea hadhi, hupishana nafasi kisintaksia, huhusiana kileksika na katika maumbo ya kimofolojia ya mnyambuliko na kategoria moja tu maalum (Cruse, 1986; Miller *na wenzie*, 1990).

Homofoni ni neno linalotamkwa kwa namna inayofanana na lingine lakini lenye tahajia na maana tofauti (Barker, 2001). Kama vile *some* (kiasi) na *sum* (jumla/majumlisho) (Hornby, 2010). Katika Kiswahili kuna *kua* na *kuwa*. *Kua* hutamkwa kama /*kuwa*/ katika TATAKI (2013: 270) jinsi neno *kuwa* linavyotamkwa. Tofauti baina ya leksimu hizi kimaana ni kwamba, *kua* humaanisha ‘zidi kimo kadiri umri unavyoongezeka; furuka au ongezeka akili; kuwa na busara’ (TUKI, 2004:197) na *kuwa* ni ‘tokea, tendeka, fanyika’ (TUKI, 2004: 458). Metonimia ni uhusiano wa leksimu zinazotumiwa kusimamia kitu fulani katika muktadha maalum na huwa na lengo kuu la kuwakilisha sifa yake au dhana inayohusiana nayo. Kama vile *crown* (taji) huwakilisha *King* (mfalme) na *brass* (shaba nyeupe) huwakilisha mkuu wa majeshi (Yule, 1996; Fromkin *na wenzie*, 2007). Japo fahiwa ya metonimia huangaziwa katika semantiki, fahiwa hii hutumiwa pia na wanafasihi ambapo fasili yake hutokana na kutajwa kwa sifa ya kitu ili kudokeza maana kusudiwa badala ya kitu chenyewe (Mbatiah, 2001). Maana inayorejelewa kimetonimia ni maana husishi kwani huhusishwa na kitu maalum (Habwe & Karanja, 2004).

Utangamano wa maneno humaanisha utokeaji wa pamoja kila wakati wa maneno hasa tungo za lugha zinapoundwa (Hatch, 1992; Yule, 1996; TUKI, 2000). Kama vile *bread and butter* (mkate

na siagi) (Yule, 1996). Katika Kiswahili kuna mifano kama vile *chanda* na *pete*. Mbali na utangamano wa maneno, kuna pia usampuli kifani unaonyesha uhusiano ambapo pana leksimu kuu inayojumuisha leksimu nyingine mahususi. Hata hivyo, maana ya leksimu nyingine huelekea kuwa mfano bora zaidi wa maana ya leksimu ya kijumla kuliko maana za leksimu nyinginezo zinazounda uwanda mmoja wa kileksika. Leksimu hizo zinazokaribiana zaidi na jina la kundi ndizo zinazorejelewa kama sampuli kifani (Hatch & Brown, 1995; Yule, 1996). Mathalani, leksimu ya kijumla hasa *matunda* hujumuisha sampuli kifani kama vile *embe*, *papai* na *chungwa* kuliko leksimu mahususi *balungi*, *bambakofi*, *bungo*, *choki* na *furu*. Mahusiano haya ya usampuli kifani hutokea kwa sababu dhana zote zinazorejelewa katika lugha kimsingi haziwezi kufasiliwa pweke bila kuhusisha na nyingine (Lyons, 1977).

1.1.3 Dhana ya hiponimia

Hiponimia ni istilahi katika taaluma ya semantiki. Istilahi hii hudhukuriwa kama uhusiano wa kimaana baina ya leksimu ambapo leksimu ya jumla (hipanimu) hujumuisha kimaana leksimu nyingine mahususi (hiponimu) (Lyons, 1963, 1981; Hurford, 1983; Cruse, 1986; Yule, 1996; Barker, 2001; Cruse, 2011; Yildirim & Yildiz, 2012; Rei & Briscoe, 2014). Pia hurejelewa kama uhusiano baina ya neno maalum na neno la jumla (TUKI, 1990). Mathalani, *mnyama* hujumuisha *kondoo*, *mbuzi*, *ng'ombe*, *nguruwe* na *punda*. Fahiwa kama vile sinonimia, homonimia, polisemia na antonimia zinapochukua nafasi finyu kimuundo na kimtindo kutokana na mifano inayotokea katika lugha anuwai ulimwenguni, kwa upande mwingine meronimia huelekea kuchukua nafasi kubwa kimuundo na kudhukuriwa kama fahiwa muhimu ikifuatwa na hiponimia (Montesinos, 2010). Hii ni kwa sababu leksimu chache zinahusiana kimuundo na kimtindo katika sinonimia, polisemia, antonimia na homonimia huku leksimu nyingi zikihusiana kwa kiwango kikubwa katika meronimia na hiponimia (Montesinos, 2010). Mathalani, antonimu za leksimu *baba* ni zile leksimu chache tu kama vile *mama* au *nina*. Hata hivyo, hipanimu kama vile *mnyama* ina orodha ya hiponimu nyingi kwa mfano *mbwa*, *nguruwe*, *paka*, *punda* na *simba*.

Uhusiano wa kihiponimia ulishughulikiwa hapo awali na wanasaikolojia hasa mwanasayansi mwingereza Sir Francis Galton (1822-1911BK) binamuye Charles Darwin (Miller, 1991). Baadaye mfumo huo wa uhusiano kihiponimia ukapokelewa na Carl Jung (1875-1961BK) aliyeshughulikia makundi ya mawazo yanayopatikana katika maneno fulani akilini (Miller, 1991). Hata hivyo, uchanganuzi wa kina kuhusu uhusiano wa maneno kimakundi ulifanywa na

wataalamu wa kisayansi kutoka Marekani hasa G. H. Kent na A. J. Rosanoff katika miaka ya 1910 walipoonyesha kuwa leksimu kama vile *kiti* na *meza* ni hiponimu za *samani* (Miller, 1991). Walidhihirisha kuwa nomino zinahusiana kwa mujibu wa sifa za kirejelewa, sehemu ya kitu, uamilifu na hali jumuishi na jumuishwa. Kazi yenye mashiko iliyotangulia mtajo wa hiponimia ilikuwa thesauri ya mwanasaikolojia Peter Mark Roget (1779-1869 BK) ya mwaka wa 1852 (Crystal, 1987). Roget aliainisha misamiati katika mawanda makuu sita ya dhahania, uhusiano, uwanda mtupu, mata/maada, uwanda wa kufikirika au wa kiakili, hiari na pia hisivu (Crystal, 1987). Mawanda haya makuu yalitumiwa kujumuisha misamiati mingine kisemantiki. Si Peter Mark Roget pekee aliyeshughulikia uainishaji wa leksimu kihiponimia kwani William James (1842-1910 BK) pia alieleza kuwa tunapotaka kuelewa vyema msamiati wa lugha lazima tuuchambue kwa mujibu wa sifa bainifu ili kurahisisha maelezo ya maana husika (Miller, 1991).

Kulikuwepo pia na wanafilosofia wa awali kutoka Ugiriki ambao walishughulikia uainishaji wa leksimu kikategoria uliochangia suala la hiponimia. Istilahi ya ukategoria ilitokana na neno la Kigiriki '*kathgore*' (Chen, 1999) iliyotumiwa kumaanisha uainishaji pamoja wa vitu kwa kuangazia mfanano na tofauti kisifa (Mandler, 2004a katika Kingo, 2008). Upangaji wa vitu kikategoria ulitegemea kanuni maalum fuatilizwa na ulisaidia vilevile ufahamu na ubashiri wa mambo (Medin & Rips, 2005). Katika filsofia, hiponimia ilirejelewa kama suala la ontolojia inayohusika na dhana, sifa bainifu na vimiliki vinavyotumiwa kurejelea mahusiano baina ya dhana husika (Kwak & Yong, 2010). Kimsingi, ontolojia ni nadharia ya asili ya uhai au maisha (TUKI, 2000). Baadhi ya mahusiano baina ya dhana ni ya '*NI*' na '*INA*' (Kwak & Yong, 2010) kama tunavyoona katika maelezo ya hiponimia kama vile '*X ni Y*' au '*Y ina X*'. Hapo awali, uainishaji kikategoria ulishughulikiwa na Wagiriki kama vile Aristotle (Kingo, 2008). Aristotle aliweza kuainisha vitu vya ulimwengu katika kategoria kumi kama vile dutu (substance), idadi (quantity), ubora (quality), uhusiano (relation), mahali (place), wakati (time), mahali maalum (position), hali (state), kitendo (action) na athari (effect) (Chen, 1999). Hata hivyo, kabla ya Aristotle, Plato vilevile alikuwa na mazoea ya kupanga vitu kikategoria kwa mujibu wa sifa hasa kategoria ya *viumbe hai*. Shughuli za uainishaji wa vitu kikategoria zilionekana pia katika kazi za wanafilosofia wengine kama vile Wittgenstein katika miaka ya 1953 aliyeshughulikia sifa mbalimbali kama vile za *macho*, *pua* na *rangi ya nywele* zilizotumiwa kuweka pamoja familia ya binadamu na pia nadharia ya Kuhn ya 1962 kuhusu miundo (Barker na wenzie, 2003). Kufikia

miaka ya 1960, istilahi maalum ya kusimamia kategoria yaani hiponimia ikabuniwa na Lyons (Lyons, 1963).

Ijapokuwa tafiti za uhusiano wa kihiponimia zilianza kuonekana nyakati za wanafilosofia na wanaaikolojia, misingi ya tafiti hizo ilichangia uimarishaji wa tafiti nyingine za wanaisimu katika kategoria za leksimu kama vile vivumishi, vielezi na vitenzi. Hata hivyo, tofauti baina ya wanafilosofia, wanaaikolojia na wanaisimu huonekana tu katika wingi wa kategoria za leksimu zilizochunguzwa na pia nadharia mbalimbali zilizotumiwa kuzichanganua. Ingawa hiponimia hudhihirika miongoni mwa kategoria anuwai za leksimu, kuna uchukulio kwamba leksimu katika takriban lugha zote ulimwenguni zina sifa bia za kijumla zinapochunguzwa kihiponimia (Lyons, 1981; Hatch & Brown, 1995; Khoo & Na, 2006). Kutokana na maoni kama haya, kulitokea fikra kutokea K. 17 kuwa kuna kufanana kwa hiponimia katika lugha mbalimbali ulimwenguni kama zinavyoonekana katika mawanda mahususi ya *rangi*, *uhusiano kifamilia*, *samani* na *chakula* (Crystal, 1987). Hivyo basi, kule kufanana kwa mawanda ya leksimu kiulimwengu kumefanya binadamu kufikiria kuwa kuna maana maalum zinazofanana na pia mifano bia ya hiponimu kama vile za *rangi* katika jamiilugha zote ulimwenguni (Krifka, 2001). Mathalani, utafiti uliofanywa na Berlin B. na P. Kay wa 1969 kuhusu leksimu 11 zilizohusiana na *rangi* katika takriban lugha anuwai 98 uliwafanya watafiti hawa kushikilia kwa jumla kuwa lugha zote ulimwenguni zina idadi inayolingana ya leksimu za *rangi* (Crystal, 1987). Kwa upande mwingine, Lehrer (1974) alipotafitia vilevile ‘ubia wa upishi’ aliangazia namna anuwai za upishi alizofikiria kuwa zinafanana katika jamii lugha zote ulimwenguni kama vile *kaanga*, *banika* na *chemsha*. Mifano hii huonyesha kuwa Lehrer (1974) alishughulikia tafiti za hiponimia za vitenzi.

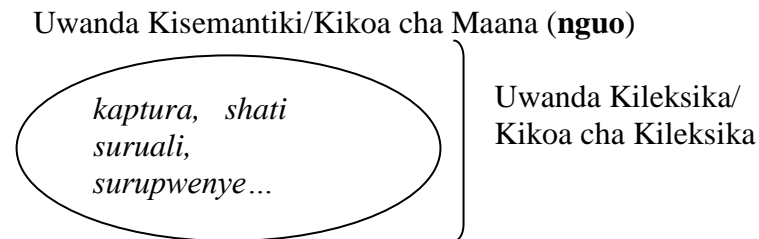
Kutokana na mitazamo ya baadhi ya wataalamu kama vile Lehrer (1974), kumetokea basi fikra kuwa kuna mtindo bia wa kufanana kwa hiponimia kama katika vifaa, viumbe na mazingira yanayokaribiana. Hii ni kwa sababu binadamu huwa na mazoea ya kushiriki katika shughuli zinazolingana ulimwenguni. Hata hivyo, imebainika katika tafiti nyingine kuwa kila lugha huelekea kushughulikia ulimwengu wake kwa namna tofauti na seti ya leksimu kuhusu uwanda fulani huelekea pia kutofautiana kwa kiwango fulani na lugha nyingine (Carter & McCarthy, 1988; Aitchison, 1992). Hivyo basi, tajriba zetu katika siyaki maalum ndizo huathiri jinsi tunavyotazama, kuchanganua na kuzipa leksimu jukumu kihiponimia (Hatch & Brown, 1995). Uwezo wa kiakili na kiutambuzi katika mazingira pia husaidia uhusiano wa kihiponimia

(Gharagazloo, 2009). Kwa hivyo, lugha mbili husika zitaelekea kushughulikia mazingira kwa namna tofauti tunaporejelea mawanda kileksika (Palmer, 1995). Mathalani, mawanda kileksika baina ya Kiswahili na Kiluo huelekea kufanana hata hivyo kuna tofauti zinazoonekana za kimuundo na kimtindo katika hiponimia zinazoainishwa kiuamilifu.

Fahiwa ya hiponimia ina ufaafu wake: kwanza, hutawala uchunguzi wa maana za leksimu na uainishaji wa kitaksonimia wa leksimu kiulimwengu kuanzia ya jumla na kuigawanya katika leksimu mahususi. Hivyo basi, hiponimia ni fahiwa muhimu katika uchanganuzi wa dhana kimuundo (Cruse, 2011). Pili, fahiwa ya hiponimia hudhukuriwa kama njia mojawapo muhimu ya kuwekea misamiati husika ruwaza maalum ya kuieleza kimaana na kuonyesha jinsi inavyohusiana katika uwanda maalum (Crystal, 1987). Hivyo basi, huunda ule msingi bora wa kupata maarifa na matumizi yake huonekana hasa katika usanisi wa lugha asilia, urejeleaji ujumbe, tafsiri kimitambo na pia taaluma nyinginezo (Zhou, Wang & Cao, 2010). Tatu, kwa kuwa athari ya lugha na utamaduni wake katika mawazo ya binadamu mara nyingi huonekana katika matumizi ya misamiati basi binadamu huyo hupata kujifunza misamiati kadha (Valdes, 1986). Ni jambo lisilopingika kuwa kila mara binadamu hutumia mitindo anuwai ya kujifunza ili kujua namna ya kutumia ipasavyo misamiati husika na maana yake. Mtindo mojawapo wa kuelewa misamiati kwa urahisi ni kuichanganua kihiponimia (Seaton, 1982). Uchanganuzi huu husaidia utoaji wa maelezo ya leksimu za jumla ili kuzibainisha na zile leksimu mahususi (Lyons, 1968; Prinsloo *na wenzie*, 2000).

Nne, ufahamu na mafunzo ya maana za misamiati huwa rahisi hasa uchanganuzi unapoanzia kategoria ya nomino kwa sababu nomino huwa na idadi kubwa ya leksimu kushinda kategoria nyingine (Hatch & Brown, 1995). Aidha, idadi ya nomino huongezeka kadri mabadiliko yanavyojitokeza kiuchumi, kijamii, kisiasa, kiteknolojia na kimazingira (Lin & Murphy, 1997). Hivyo basi, huchangia mabadiliko ya kimuundo ya vijenzi vya hiponimia za lugha husika au makundi ya vitu kwa kurejelea kule kufanana na kutofautiana (Kingo, 2008). Tano, tafiti za uchanganuzi wa hiponimia hudhihirisha kuwa mtoto hustawisha leksikoni yake kwa kuiainisha kihiponimia kwanza katika mifumo maalum kimaudhui na kitaksonimia (Sheng, McGregor, & Marian, 2006). Anapofanya hivyo anapata kutambua misamiati mingi ya lugha husika na hata madaraja ya maana kutoka daraja la juu hadi chini. Sita, hiponimia husaidia ujenzi wa mawanda kileksika na kisemantiki huku ikidhihirisha vimiliki na ruwaza za leksimu katika lugha husika

(Vossen, 2009). Uwanda kileksika ni kundi la leksimu zinazohusiana kifahiwa na uwanda kisemantiki ni maana ya kundi hilo (Lyons, 1977; Asher, 1994a). Mathalani, uwanda kileksika wa *nguo* hujumuisha hiponimu *kaptura, shati, suruali* na *surupwenye* kama tunavyoona katika kielelezo 1.1 kifuatacho:

Kielelezo 1.1: Uwanda kileksika na uwanda kisemantiki

Mawanda haya ya kisemantiki na kileksika yanaweza kujumuisha idadi yoyote ile ya leksimu mahususi mradi tu leksimu hizo husika zinahusiana kifahiwa. Mathalani, uwanda kileksika unaoitwa *mnyama* hujumuisha leksimu mahususi zaidi ya moja kama vile *mbuzi, ngamia, ng'ombe, nguruwe* na *paka*. Uwanda kileksika au kikoa cha kileksika na uwanda kisemantiki au kikoa maana huweza kurejelewa wakati mwingine kama hipanimu na leksimu mahususi zinazojumuishwa ndani yake hudhukuriwa kama hiponimu. Uwanda kileksika na kisemantiki huzua masuala katika ufasiri wake. Kama vile, mawanda mawili yanaweza kutofautiana kwa sababu haijulikani kama dhana inayoundwa katika uwanda mmoja kisemantiki inahusisha leksimu mahususi au masuala mengine kama vile ya kinahau na kiishara (Lyons, 1977; Asher, 1994a). Aidha, haijulikani kama uwanda kileksika unafaa kujumuisha leksimu zenye mofolojia rahisi au changamano (Lipka, 1990). Japo uwanda kisemantiki hutoa maana ya uwanda kileksika, pana uwezekano wa kuwa na leksimu yenye maumbo sahili na vilevile changamano. Mathalani, iwapo (A) ni hipanimu *mnyama*, basi inaweza kugawika katika (B) *ng'ombe* na (C) *punda*. Hata hivyo, leksimu hizi mahususi zingali changamano na huhitaji kuchambuliwa zaidi huku *ng'ombe* ikihusisha hiponimu *fahali, ndama* na *mtamba* na *punda* ikihusisha *kihongwe*.

Suala hili la hiponimia limetafitiwa katika Kiswahili kama tunavyoona katika Gibbe (1977), Omogo (1996), Habwe na Karanja (2004), King'ei (2010), Obuchi na Mukhwana (2010) na Mdee na wenzie (2011). Hata hivyo, tafiti hizi ziliangazia hiponimia za leksimu nomino pekee licha ya kudhihirika pia kwa hiponimia miongoni mwa leksimu vitenzi na hata vielezi. Aidha,

tafiti hizi hazikuonyesha mkabala wowote wa kuzichanganua hiponimia, mitindo ya kuziainisha, nadharia za kuzichanganua kama vile nadharia ya uchanganuzi vijenzi, na pia kuzitafsiri kwa kuzingatia mtazamo maalum wa nadharia tafsiri kwa minajili ya kusaidia utambuzi wa ama kufanana au kutofautiana kimuundo na kimtindo kama tunavyoona baina ya hiponimia za Kiswahili na lugha nyingine kama vile Kiluo.

1.1.4 Lugha ya Kiswahili

Kiswahili ni lugha ya Kibantu inayoainishwa katika familia ijulikanayo kama Kinijeri-Kongo (Webb & Kembo, 2000). Kiswahili kina lahaja mbalimbali kama vile Kimvita, Kivumba, Kisiu, Kipate, Kimtangata, Kibajuni, Kimrima, Kimgao, Kichichifundi, Kipemba, Kiamu na Kiunguja miongoni mwa nyingine (Chiraghdin & Mnyampala, 1977; Mbaabu, 1985). Hata hivyo, uchunguzi uliofanywa na wasanifishaji lugha ulibaini kuwa baadhi ya lahaja hasa Kiamu, Kimvita na Kiunguja zilikuwa na nafasi kubwa ya kusanifishwa kuwa Kiswahili sanifu. Hata hivyo, kamati ya uteuzi wa lahaja maalum ya kusanifishwa iliamua kuteua moja kwa moja lahaja ya Kiunguja. Hii ni kwa sababu lahaja hii tayari ilikuwa imeenea katika maeneo kadha ya Afrika Mashariki, ilikuwa na maandishi mengi na hadhi kubwa kimatumizi (Mbaabu, 1996). Kutokea kusanifishwa kwake, Kiswahili sanifu kikaweza kupanuka kimsamiati, kimaandishi, kimawasiliano na kihadhi ulimwenguni kote. Kwa hivyo, Kiswahili kinachorejelewa katika tasnifu hii ni kile sanifu kilichosanifishwa kutokana na Kiunguja.

Lugha ya Kiswahili imepiga hatua kubwa kimawasiliano katika maeneo ya Afrika Mashariki na Kati (Mazrui & Mazrui, 1995; Chimerah, 1998; Webb & Kembo, 2000), Msumbiji na Madagaska/Bukini (Chimerah, 1998), Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo, Malawi, Somalia ya Kusini na Komoro/Visiwa vya Ngazija (Polome, 1967; Whiteley, 1969; Vitale, 1981). Kiswahili ni somo la lazima katika mfumo wa elimu wa 8.4.4 ambapo hutahiniwa katika shule za msingi na upili nchini Kenya (Kenya Institute of Education, 2002). Mbali na Afrika Mashariki, Kiswahili hufunzwa katika nchi nyingine za Kiafrika kama vile Libya, Rwanda, Misri na Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo (Omwonga, 2007). Kiswahili hutumika vilevile katika matangazo na vipindi vya mashirika ya utangazaji katika Afrika Mashariki, Ulaya, Asia na Marekani (Matundura, 2007). Kiswahili kimewahi kupendekezwa kuwa lugha sambazi miongoni mwa makabila ili kuweza kuzuia uhasama baina ya makabila kama uliotokea nchini Kenya baada ya uchaguzi wa 2007/2008 (Mwololo, 2008). Kutokana na umuhimu na umaarufu wake, wasomi

basi wanatarajiwa kulenga kukiendeleza na kujaribu kuwanufaisha watumiaji wake kwa hali na mali. Kwa kukiendeleza vyema, jamii za kiafrika zitapata fursa ya kusoma na kujifunza Kiswahili na hatimaye kuboresha mawasiliano miongoni mwao (Arege, 2008). Njia mojawapo ya kujifunza na kukindeleza ni kuunda makala ya leksikografia thaniya kama vile ya Kiswahili na Kiluo.

Kiswahili kinadhukuriwa kama lugha rasmi na ya taifa katika katiba ya Kenya (Republic of Kenya, 2010). Aidha, imebashiriwa kuwa huenda siku zijazo, mbali na kutumiwa katika tafsiri ya stakabadhi muhimu za serikali, Kiswahili kitalazimika kutumiwa kama lugha ya kufundishia masomo mengine shuleni na vyuoni (Kabaji, 2010). Hivyo basi, wataalamu wanafaa kujiandaa na makala thaniya za Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika au makala za taaluma anuwai ili kurahisisha ufundishaji wa taaluma hizo. Kutokana na kuenea kwake haraka na umuhimu wake Afrika Mashariki na ulimwengu kwa jumla kimawasiliano na kielimu, pana haja ya kukifanyia utafiti zaidi katika leksikografia thaniya. Katika miaka ya tisini Kiswahili kilitumiwa na takriban zaidi ya watu milioni 80 (Bosha, 1993 katika Mwita, 2009). Hata hivyo, idadi ya watumiaji hivi sasa imeongezeka zaidi labda hata kufikia takriban watumiaji milioni 100 hasa katika maeneo ya Mashariki na Kusini mwa Afrika (Akidah, 2013). Kiswahili kinapigiwa upatu kuwa lingua franca barani Afrika kwa sababu hutumiwa na takriban watu milioni 120 ulimwenguni huku Afrika Mashariki pekee ikiwa na takriban zaidi ya watu milioni 80 (Matundura, 2012). Hutumika pia nje ya bara la Afrika kama vile School of Oriental and African Studies (SOAS) ya kule London, chuo kikuu cha Ohio na Yale na kampuni za *Microsoft* na *Google* (Matundura, 2012). Hivyo basi, kuna haja ya kutafsiri leksimu zake katika lugha nyingine za Kiafrika kama vile Kiluo, na kuonyesha ulinganifu na tofauti za hiponimia za leksimu zake kimuundo na kimtindo.

Tafiti zinaonyesha kuwa matumizi ya Kiswahili hayajafikia kiwango cha kufurahisha hivi kwamba kinapotumiwa kwa asilimia 95% kule Tanzania, nchini Kenya kinatumiwa kwa asilimia 65% na asilimia 35% kule Uganda (Webb & Kembo, 2000). Isitoshe, tafiti zinazoelekea kulenga leksikografia thaniya ya Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika kama vile Kiluo ni chache mno. Mtafiti aliweza kuona chapisho moja tu kuhusu Kiswahili na Kiluo hasa *Excelllent Trilingual Dictionary: Dholuo–Kiswahili–English with Translated Luo Proverbs* (Sibuor, 2013). Hivyo basi, utafiti huu huimarisha hasa uchunguzi linganifu wa leksikografia ya Kiswahili na lugha

nyingine za Kiafrika kama vile Kiluo. Hii ni kwa sababu kuna uhaba wa leksikografia thaniya za Kinailoti na Kikushtiki (McOnyango, 1997).

1.1.5 Lugha ya Kiluo

Kiluo ni lugha ya jamii ya waluo wanaodhukuriwa kuwa ndilo kundi kubwa la wanailoti wa Afrika Mashariki. Waluo hurejelewa vilevile kama kundi mojawapo la jamii ya Wanegro inayojumuisha Nailo-Hamiti (Wanailoti wa Mlimani) (Kokwaro & Johns, 1998). Wanailoti walitoka Kusini mwa Sudani lililokuwa chimbuko lao huku wakiunda kundi kubwa la watu lililjulikana kama Lwo (Okombo, 1982) kabla ya kuhamia maeneo ya Kati na Mashariki mwa Afrika (Okombo, 1982; Kokwaro & Johns, 1998). Wanailoti hujumuisha jamii ya Dinka, Nuer, Atwot, Shilluk (Joka Cholo), Anyuak, Jur, Burun, Thui, Bor Bellanda, Acholi, Jo-Paluo, Alur, Lang'o, Jo-Padhola, Pari (Okombo, 1982; Kokwaro & Johns, 1998). Waluo walianza kuishi kule Nyanza baina ya 1500-1550 BK (Cohen, 1974 katika Okombo, 1982). Kiluo ni mojawapo ya lugha za Kinailoti ya Kimagharibi (Borowsky & Avery, 2009; Cable, 2009) au *Kiluo cha Kavirondo* (Kavirondo Luo) au *Kavirondo ya Kinailoti* (Nilotic Kavirondo) (Lewis, Gary, & Charles, 2013). Kiluo kinahusiana kifamilia na kimawasiliano na makundi ya lugha kule Uganda, Sudani, Uhabeshi, Jamhuri ya Afrika ya Kati, Zaire na Chadi (McOnyango, 1997). Mathalani, Kiluo kinahusiana kifamilia na lugha za Kinailo-Saharani: Kiturkana, Kisamburu, Kipsigis na Kinandi za Kenya; Kimaasai ya Kenya na Tanzania; Ki-Padhola na Ki-Acholi za Uganda; Ki-Dinka, Ki-Pari na Ki-Nuer za Sudani (Webb & Kembo, 2000). Hata hivyo, kinakaribiana zaidi kimawasiliano na Ki-Lango na Ki-Acholi kuliko Ki-Dinka, Ki-Nuer, Ki-Songhay, Ki-Maasai na Ki-Nubian (Cable, 2009).

Nchini Kenya, Kiluo huzungumzwa na waluo kama lugha yao ya kwanza na takriban watu milioni 4.044 kwa mujibu wa ripoti ya makisio ya idadi ya wakenya iliyofanyika 2009 na kuripotiwa na Wizara ya Mipango mwaka wa 2010 (*Daily Nation*, 2010; Lewis *na wenzie*, 2013). Lugha hii hutumiwa pia na waluo wanaoishi katika sehemu za mijini, mashambani na wengine wasio wa jamii ya waluo ambao wamejifunza kuizungumza. Kuna pia kundi kubwa la waluo kule Tanzania katika mkoa wa Mwanza (Tucker, 1994). Kundi hili linakisiwa kuwa na waluo takriban 140, 000 kwa mujibu wa Summer Institute of Linguistics (SIL) ya mwaka wa 2005 katika maeneo ya Mara na Wilaya ya Tarime (Lewis *na wenzie*, 2013). Hivi sasa idadi hii

inakisiwa kuongezeka maradufu. Waluo wa Kenya wanaainishwa kijamii na kimaeneo. Kuna makundi manne ya kijamii hasa *Joka Jok*, *Joka Owiny*, *Joka Omolo* na *Joka Suba* ambayo yalifika katika maeneo anuwai ya Nyanza kando ya Ziwa Victoria katika vipindi tofautitofauti (Atieno-Odhiambo, Ouso & Williams, 1977). Baada ya kuishi na waluo kwa muda mrefu, *Joka Suba* (Abasuba) wa kule Nyanza Kusini ambao hapo awali walikuwa wakizungumza Kibantu walisilimishwa na kuanza kutumia Kiluo (Ayot, 1973 katika Okombo, 1982). Inakisiwa kuwa mtagusano baina ya makundi mengine ya waluo na Wasuba ulianza katika kipindi cha kati ya K. 19 (Ogot, 1967; Rottland & Okombo, 1986; Mhando, 2008). Kusilimishwa kwa Wasuba kulichangiwa na biashara, ndoa, elimu, utawala, wamishonari na mahubiri ya kidini (Ogone, 2008).

Waluo hugawanywa kimaeneo kama vile wa Nyanza Kaskazini (ya Buholo), Nyanza ya Kati (Siaya, Alego, Gem, Imbo, Asembo, Uyoma, Sakwa, Seme, Ugenya), Nyando (Nyakach, Kano, Kajulu, Winam) na Nyanza Kusini (Kasipul, Karachuonyo) (Tucker, 1994). Kiluo kimetamalaki kaunti asilia za jamii ya waluo kama vile Siaya, Kisumu, Homa Bay na Migori nchini Kenya. Kuna pia waluo wa Kenya na Tanzania ambao wametamalaki kando ya Ziwa Victoria (Nam Lolwe) baada ya kuhama kutoka Uganda (Kokwaro & Johns, 1998). Makundi anuwai ya jamii ya Waluo yanayotofautiana kijiografia huelewana kimawasiliano licha ya kuwa na tofauti chache za kilahaja. Lahaja ni kitarafa cha lugha kinachojitokeza ama kijamii au kijiografia na huonekana katika tofauti kisauti na kimuundo (TUKI, 1990). Lahaja huwa na sifa ya kuwa njia anuwai za kuzungumza lugha moja halisi, hudhihirika kimatamshi na kimatumizi na sio kimaana, huwa na chanzo chake katika lugha hiyo moja husika, na hazizui mawasiliano baina ya wazungumzaji (Mgullu, 1999; Stanford, 2007; King'ei, 2010). Kuna aina nyingi za lahaja kama vile za kijiografia, kijamii, lahaja sanifu na lahaja kiwakati (Hatim & Mason, 1990). Lahaja ya kijiografia huzungumzwa katika eneo fulani. Lahaja ya kijamii hurejelea matumizi ya lugha husika kwa namna tofauti kwa mujibu wa utabakisho miongoni mwa wanajamii hivyo basi wanajamii wa matabaka mbalimbali huzungumza kwa namna tofauti. Lahaja sanifu aghalabu hutumiwa na jamiilugha moja katika elimu, vyombo vya habari na maandishi. Lahaja ya kiwakati ni ile inayotumiwa katika kipindi maalum.

Ingawa Okombo (1982) anahoji kuwa hakuna mengi yaliyoandikwa kudhihirisha kikamilifu kuwepo kwa lahaja za kijiografia za Kiluo, lahaja mbili ziliwahi kutambuliwa kama vile lahaja

ya ng'ambo ya Yala na lahaja ya Nyanza Kusini (Stafford, 1967). Lahaja ya ng'ambo ya Yala huzungumzwa Ugenya, Alego, Imbo/Yimbo, na sehemu nyingi za Gem na lahaja ya Nyanza Kusini huzungumzwa kule Nyanza Kusini, Kisumu na Nyanza ya Kati hasa sehemu nyingine za Siaya zisizotumia lahaja ya Yala (Stafford, 1967; Omondi, 2012; Owiti, 2014). Lahaja hizi hutambulika kutokana na lafudhi za watumiaji wake (Okombo, 1982). Aidha, lahaja za kijiografia hutofautiana katika matumizi ya baadhi ya misamiati na kasi katika mazungumzo (Odaga, 1997). Mathalani, Kiluo kinachozungumzwa katika maeneo ya Siaya (Alego, Ugenya na Gem) huelekea kuwa tofauti kidogo na cha maeneo ya Bondo, Kisumu na Nyanza Kusini. Kama vile, kule Alego leksimu kinyesi cha ng'ombe huitwa kama *wuoyo* hata hivyo katika maeneo mengine linajulikana moja kwa moja kama *owuoyo*. Kuna pia tofauti katika usemi unaokwenda haraka kule Kisumu na Bondo kuliko kule Nyanza Kusini, Ugenya, Alego na Gem (Odaga, 1997).

Ingawa hakuna lahaja sanifu ya Kiluo ambayo imewahi kuidhinishwa na kamati maalum ya lugha ya Kiluo (Okombo, 1982), lahaja ya Nyanza Kusini ambayo aghalabu hutumiwa katika uchapishaji wa vitabu vya elimu, maandishi ya Biblia na kuwa na wasemaji wengi Waluo hudhukuriwa na wataalamu wengi kama Kiluo sanifu (Okombo, 1982; Okoth, 1997; Owino, 2003; Ojanga, Chai & Mutiti, 2015). Hivyo basi, Kiluo kilichorejelewa katika utafiti huu ni cha lahaja ya Nyanza Kusini kinachotumiwa zaidi katika masuala ya elimu, vyombo vya habari na maandishi anuwai. Lahaja hii hutumika vilevile katika maeneo anuwai ya Kisumu (Stafford, 1967; Owino, 2003; Ojanga *na wenzie*, 2015) ambapo data za utafiti huu zilikusanywa. Hali hiyo haimaanishi kuwa misamiati ya lahaja nyingine haiwezi kutumiwa kwa sababu wanajamii tofauti huoana na kutagusana katika shughuli mbalimbali kama vile siasa, biashara, elimu, dini na kadhalika. Hivyo basi, kuna muingiliano usioweza kuepukika katika matumizi ya pamoja ya leksimu anuwai za lahaja hizi ili kufaulisha mawasiliano. Isitoshe, misamiati ya lahaja nyingine ya Kiluo vilevile ni faafu katika utungaji wa kazi za kileksikografia ili kupanua zaidi suala la usinonimia katika kamusi.

Tofauti za kimsamiati baina ya lahaja hizi za Kiluo hazijaathiri matokeo ya utafiti huu bali zimeimarisha uundaji na ujenzi wa misamiati yake kwa kutupa sinonimu za kijiografia. Sinonimu za kijiografia husaidia ukuaji wa misamiati ya lugha katika maeneo mbalimbali ya matumizi ya lugha husika (Gibbe, 1977). Mathalani, leksimu kama vile *mende* hurejelewa kama

olwenda au *sirisi*, na *ukuta* hurejelewa katika maeneo mengine ya waluo kama *sisi* au *kor ot* (Odaga, 2005). *Kor ot* hutumiwa katika lahaja ya Nyanza Kusini huku *sisi* ikitumiwa katika lahaja ya ng'ambo ya Yala hasa Ugenya. Kwa kuwa leksimu hizi mbili hutumiwa katika maeneo tofauti za waluo, hatuna budi kuzizingatia katika uundaji wa leksikografia thaniya ili kutambua kuwepo kwa sinonimu za kirejelewa kimoja kama vile:

mende *nm* olwenda, sirisi.

ukuta *nm* kor ot, sisi.

Licha ya kuwepo kwa tofauti za kimsamiati na kasi ya kukizungumza, Kiluo kinatumika bila tatizo lolote katika mawasiliano miongoni mwa jamii nzima ya Waluo kama tunavyoona katika mashirika ya habari kama vile *Shirika la Habari la Kenya* (KBC) kitengo cha vipindi vya Kiluo, *Radio Ramogi*, *Radio Lake Victoria*, *Radio Lolwe*, *Radio Osienala* na vilevile magazeti ya *Otit Mach* na *Nam Dar* miongoni mwa mengine. Inadhihirika bayana kuwa Waluo kutoka maeneo mbalimbali huchangia katika mijadala kwa kutoa mawazo yao kupitia vyombo hivyo kwa kutumia Kiluo bila vizuizi vyovyote vya tofauti za kilahaja. Hii ni kwa sababu tofauti za kilahaja aghalabu hazizui mawasiliano baina ya wazungumzaji (Mgullu, 1999; Stanford, 2007; King'ei, 2010; Crystal, 2010; Suleh, 2013). Mbali na hayo, Kiluo kama lugha nyingine nchini Kenya kimewahi kuathirika kutokana na matumizi kadha ya misamiati ya Kiswahili iliyotoholewa huku kanuni zake za kifonolojia na kimofolojia zikizingatiwa (Cable, 2009). Hata hivyo, athari hiyo ni chanya kwani husaidia ukuzaji wa misamiati ya Kiluo kutokana na mabadiliko yanayotokea kiulimwengu. Utohozi huo umechangia leksimu kadha zinazozingatiwa katika upanuzi wa mawanda anuwai ya kileksika katika Kiluo kama tutakavyoona katika sura ya tano ya tasnifu hii.

Ingawa Kiluo kinatumia herufi za Kilatini (Lewis na wenzie, 2013), othografia yake ni ile isiyo ya moja kwa moja kimuundo (Odaga, 1997). Hali hii hujitokeza katika baadhi ya maneno ya Kiluo hivyo basi huweza kutatiza watafiti wa isimu linganishi. Hii ni kwa sababu maneno mengine huelekea kuandikwa kwa kufuata mofolojia tofauti licha ya kuwa na maana moja kama vile *hu/u/fu* (bafe/moma), *fuok/huok/wuok* (pengo), *huyo/uyo* (kupaa), *uno/huno* (kamba) na vilevile *mwolo/muolo* (upole) (Odaga, 1997). Pia kuna *huyo/fuyo* (kupaa) na *huwo/fuwo* (ujinga) (Owino, 2003). Hata hivyo, othografia ya leksimu nyingi za Kiluo ni rahisi kwa sababu huandikwa jinsi zinavyotamkwa (Kihore na wenzie, 2009). Kiluo kina pia sifa ya utoni (Tucker, 1994; Odaga, 1997; Habwe & Karanja, 2004; Cable, 2009) kama zilivyo lugha nyingine kama

vile Kikamba na Kikuyu (Habwe & Karanja, 2004). Toni ni kiwango cha kidatu pamoja na mageuzi yake yanayotokea mtu anapotamka silabi au maneno katika lugha na hubadilisha maana ya neno husika (Mgullu, 1999). Kimsingi, toni hutokea katika lugha katika kiwango cha neno (Habwe & Karanja, 2004). Mabadiliko ya toni katika neno husaidia uzalishaji wa maana nyingine za neno husika. Utoni huathiri othografia ya leksimu za lugha hadi kiwango ambacho matokeo ya kazi huonekana kama utafiti wa kifonolojia kama tunavyoona katika Tucker (1994) anaposhughulikia misamiati ya Kiluo.

Utoni ni suala la fonolojia arudhi linalohusisha matumizi ya alama mbalimbali za kuonyesha kupanda au kushuka kwa hadhi ya silabi. Hivyo basi, kuna toni za juu, chini na kati (Batibo, 2000). Kiluo kina miundo minne ya toni kama vile: toni ya juu kama vile *m'ón* (wanawake), toni ya chini kama vile *lum* (nyasi), toni inayoshushwa kama vile *ny^hany^hâ* (nyanya) na toni inayopanda kama vile *l^haw* (nguo) (Cable, 2009). Utoni katika Kiluo hutofautiana kutokana na ubinafsi wa msemaji, tukio na muktadha husika (Tucker, 1994). Kuna utoni kileksika na kisarufi katika Kiluo hasa katika uundaji wa vitenzi. Utoni kileksika humaanisha kwamba leksimu moja inaweza kutamkwa kwa namna tofauti na kuzalisha maana anuwai. Kama vile *kudho* humaanisha *mwiba* na *kupuliza*. Utoni kisarufi hutegemea maana ya tungo nzima. Kwa kuwa utafiti huu ulikuwa wa semantiki kileksika, mtindo wa kifonolojia wa kutumia alama za kuonyesha utoni katika leksimu husika kama unavyoonekana katika Tucker (1994) haujatilwa maanani. Hii ni kwa sababu toni haizingatiwi tunaporejelea othografia ya lugha maalum (Owino, 2003) hasa katika leksikografia (Bwenge, 1995; Bussmann, 1996; Golele, 2006). Suala la utoni huweza kuathiri ufahamu wa leksimu zilizorejelewa kihiponimia hasa kwa wale wasio na umilisi wa lugha ya Kiluo. Utafiti huu ulitumia mtindo wazi kama ule unaoonekana katika *English Dholuo Dictionary (EDD)* (Odaga, 1997) na *Luo Biological Dictionary (LBD)* (Kokwaro & Johns, 1998) wa kutaja tu na kuandika kisawe cha leksimu kutoka Kiingereza hadi Kiluo. Aidha, utafiti huu uliangazia tafsiri ya hiponimia ya Kiswahili hadi Kiluo bila kutilia maanani utoni kwani matumizi yake yangetuingiza katika utafiti wa kifonolojia na hata kukanganya wasomi ambao hawana umilisi wa matumizi yake.

Baadhi ya leksimu za Kiluo zinadhihirisha viambishi (Odaga, 1997). Kuna viambishi awali {*nya-*} katika *nyaguok* (mwanambwa), {*ja-/jo-*} katika *jawuoth/jowuoth* (msafiri/wasafiri), {*ra-*} katika *rang'ol* (kiwete) na {*ma-*} katika *makwar* (wa rangi nyekundu). Kuna vilevile viambishi

tamati {-ruok} katika *winjruok* (maelewano), {-ni} katika *okombeni* (kikombe hiki), {-gi} katika *okombegi* (vikombe hivi) na {-no} katika *okombeno* (kikombe hicho). Baadhi ya viambishi hivi kama vile {nya-} huonekana katika uundaji visawe vya hiponimia za Kiswahili katika Kiluo. Mathalani, hipanimu *vikembe* hudhihirisha matumizi ya viambishi awali katika hiponimu zake zinapotafsiriwa katika Kiluo kama vile *nyadiel* (mwanambuzi), *nyambura* (kinyaunyau), *nyaguok* (kilebu/kidue) na *nyarombo* (mwanakondoo). Kiambishi awali *nya-* hutumiwa katika uundaji wa majina mengi ya vikembe katika Kiluo. Aidha, Kiluo kimeathirika kimsamiati kutokana na tamaduni za waswahili na Kiswahili (Cable, 2009) na mtagusano na lugha nyingine. Athari hizo hudhihirika katika misamiati ya vyombo ambayo idadi yake kubwa imetoholewa au kukopwa hasa katika leksimu zinazorejelea vifaa kama vile *sahani* (sani), *dishi* (dis), *kikombe* (okombe) na *meza* (mesa).

1.2 Suala la utafiti

Ingawa hiponimia hudhihirika miongoni mwa kategoria mbalimbali za maneno, tafiti nyingi za Kiswahili zimeelekea kushughulikia hiponimia za nomino na kupuuza kategoria nyingine za maneno hasa vitenzi, vielezi na vivumishi. Tafiti hizi vilevile zimefanywa bila kuhusisha mitazamo ya kiisimu ya uainishaji wa hiponimia na nadharia faafu zingativu. Aidha, hakuna tafiti za kimuundo na kimtindo kuhusu hiponimia zilizowahi kufanywa baina ya Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika. Hivyo basi, utafiti huu ulilenga uchanganuzi kileksikografia wa hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na kuzitafsiri katika Kiluo huku ukionyesha mkabala wa uainishaji na nadharia ya uchanganuzi, tafsiri yake katika Kiluo, na pia mlinganisho wake kimuundo na kimtindo baina ya lugha hizi mbili.

1.3 Maswali ya utafiti

Ili kukamilisha madhumuni ya utafiti huu, maswali yafuatayo yaliangaziwa:

- i. Aina gani za hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili zinaweza kujitokeza kutokana na uchanganuzi wa kileksikografia?
- ii. Hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili zinaweza kutafsiriwa vipi kiisimu katika Kiluo?
- iii. Ulinganifu na tofauti zipi za kimuundo na kimtindo zinadhihirika katika makundi anuwai ya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo?

1.4 Madhumuni ya utafiti

Lengo kuu la utafiti huu lilikuwa kuchanganua kileksikografia hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na kuzitafsiri katika Kiluo. Ili kufanikisha lengo hili kuu, malengo haya mahususi yaliangaziwa:

- i. Kuchanganua kileksikografia na kuainisha hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili.
- ii. Kutafsiri kiisimu hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo.
- iii. Kulinganisha na kutofautisha kimuundo na kimtindo makundi anuwai ya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo.

1.5 Misingi ya uteuzi wa mada

Suala hili la utafiti la kuchanganua kileksikografia hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na tafsiri yake katika Kiluo liliteuliwa kwa sababu zifuatazo: kwanza, tafiti nyingi za Kiswahili kuhusu hiponimia zimeelekea kushughulikia leksimu nomino na kupuuza kategoria nyinginezo kama vile vitenzi, vielezi na vivumishi. Hivyo basi, utafiti huu umechunguza hiponimia za leksimu nomino na vitenzi huku ukidhihirisha mitazamo ya kiisimu ya kuziainisha, nadharia ya kuzichanganua, na kuweza kupata tofauti mbalimbali za hiponimia kimuundo na kimtindo baina ya Kiswahili na Kiluo. Pili, kumekuwepo na fikra kuwa muundo na mtindo wa hiponimia hufanana katika takriban lugha zote ulimwenguni (Lehrer, 1974). Kutokana na uchukulio huo, basi hiponimia huelekea kudhaniwa kuwa na sifa bia za kijumla za uchanganuzi (Hatch & Brown, 1995; Khoo & Na, 2006). Mathalani, hiponimia ilidhaniwa kuwa inafanana katika rangi, uhusiano wa kifamilia, samani na chakula katika lugha zote ulimwenguni (Crystal, 1987). Hata hivyo, tafiti nyingi hudhihirisha kuwa akili ya mtu na tajriba yake katika mazingira huweza kuathiri hiponimia kwa namna nyingi tofauti (Garagazloo, 2006). Hivyo basi, suala hili liliteuliwa ili kung'amua hali halisi iliyoko baina ya Kiswahili na Kiluo. Isitoshe, wataalamu wengi wa Kiswahili wameshughulikia hiponimia za nomino pekee bila kuzingatia kategoria nyingine za lugha, mkabala wa uainishaji wa hiponimia na nadharia faafu ya uchanganuzi.

Tatu, kuna uhaba wa leksikografia thaniya za Kinailoti (McOnyango, 1997). Ingawa McOnyango alidokeza hayo nyakati hizo, inabainika kuwa uhaba huo ungalipo hata hivi sasa. Mathalani, baadhi ya maandishi yameshughulikia misamiati kijumla kutoka Kiingereza hadi

Kiluo kama vile *An elementary luo grammar with vocabularies* (Stafford, 1967), *A Grammar and vocabulary of Kenya luo* (Tucker, 1972, 1994), *EDD* (Odaga, 1997), *LBD* (Kokwaro & Johns, 1998) na *DED* (Odaga, 2005). Yaonekana vitabu hivi vinalenga tu wale wanaojifunza lugha za Kiluo na Kiingereza. Kwa hivyo, pana haja ya kulinganisha misamiati ya Kiswahili na Kiluo ili kurahisisha mafundisho ya lugha hizi mbili. Hivyo basi, utafiti huu unatoa mchango wa makala ya leksikografia thaniya inayoweza kutumiwa kama kitabu rejea. Nne, uainishaji wa leksimu katika uwanda kisemantiki au kihiponimia ni mbinu maalum ya kufunza misamiati ya lugha kisayansi (Gao & Xu, 2013). Mbinu hii hudhukuriwa kuwa bora zaidi kushinda kamusi kwa sababu kamusi nyingi zimeorodhesha tu leksimu husika kialfabeti na kutoa maana za kila leksimu bila kuzingatia misingi ya ujumla na umahususi. Hivyo basi, hiponimia husaidia urahisishaji wa mafunzo ya maana za leksimu husika kwa sababu huangazia fasili zake kijumla na kimahususi. Kwa hivyo, makala ya hiponimia husaidia haraka utambuzi wa maneno ya leksikoni husika (Hatch & Brown, 1995), uteuzi faafu wa maneno kisarufi katika sentensi (Murphy, 2003), na pia kuelewa kwa urahisi virejelewa katika ulimwengu au mazingira yetu (Kingo, 2008). Hivyo basi, utafiti huu unadhamiriwa kusaidia shughuli mbalimbali za kufunza misamiati ya lugha ya Kiswahili na Kiluo.

1.6 Upeo wa utafiti

Utafiti huu ulihusisha uchanganuzi kileksikografia wa hiponimia ya leksimu za Kiswahili na kuzitafsiri katika Kiluo. Katgoria mbili za leksimu nomino na vitenzi zilichaguliwa kwa sababu zinatumiwa mara kwa mara katika nyanja mbalimbali za maisha ya binadamu na zinadhihirisha kwa uwazi uhusiano wa kihiponimia katika lugha nyingi ulimwenguni. Utafiti huu ulichunguza nomino na vitenzi vya Kiswahili zinazohusiana kihiponimia, kuzitafsiri na hatimaye kuzilinganisha na kuzitofautisha kimuundo na kimtindo na zile za Kiluo. Leksimu hizi zilitolewa kutoka *KK21* (Mdee na wenzie, 2011) na *KKS* (TATAKI, 2013) kwa sababu zina vidahizo vingi vikilinganishwa kidaikronia na kamusi nyinginezo za Kiswahili. Upeo wa utafiti huu umehusisha nadharia mbili kama vile uchanganuzi vijenzi na nadharia ya tafsiri. Utafiti ulijikita katika matumizi ya mbinu ya upekuzi wa makala ya leksikografia ili kupata data sekondari na usaili wa wazawa Waluo ili kuyakinisha data teule. Utafiti huu ulifanyika maktabani na nyanjani. Tafsiri ilifanywa kwa mtindo wa uthibitishwaji kutoka kamusi kama vile *LBD* (Kokwaro & Johns, 1998), *EDD* (Odaga, 1997), *DED* (Odaga, 2005), *A grammar of Kenya Luo (Dholuo)*

(Tucker, 1994), *English Swahili Dictionary (ESD)* (TUKI, 2000), *Kamusi ya Kiswahili Kiingereza (KKK)* (TUKI, 2001), *KKS* (TUKI, 2004), *KKS* (TATAKI, 2013) na pia *English Kiswahili Assorted Dictionary (EKAD)* (Wamitila & Kyallo, 2005).

1.7 Nadharia za utafiti

Utafiti huu uliongozwa na mseto wa nadharia mbili. Denzin (1970) anaeleza kuwa wakati mwingine mtafiti anaweza kutumia nadharia mbili au hata zaidi ili kufanikisha matokeo ya utafiti wake. Mseto huo humsaidia mtafiti kubaini kanuni na waasisi wa nadharia husika (Ngechu, 2010) na ubunaji wa muundo wa suala husika la utafiti (Reichel & Ramey, 1987 katika Kombo & Tromp, 2009). Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya uchanganuzi vijenzi na nadharia ya tafsiri. Uchanganuzi vijenzi ulitumiwa katika uchanganuzi na uainishaji wa hiponimia ya leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili. Nadharia ya tafsiri ilitumiwa katika utoaji visawe vya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo.

1.7.1 Nadharia ya Uchanganuzi Vijenzi

Nadharia ya uchanganuzi vijenzi ni nadharia ya kimuundo inayohusisha matumizi ya seti ya sifa bainifu za kisemantiki za kuonyesha maana za leksimu mahususi ili kuzibainisha katika uwanda maalum (Jensen, 2008; Saeed, 2009). Aghalabu, sifa hizi bainifu huwa na mipaka maalum huku jozi ya sifa zenyewe zikionyeshwa kutokana na matumizi ya alama kama vile [+ , -] (Katz & Fodor, 1981). Alama ya [+] huonyesha kuwepo kwa sifa na [-] hutumiwa kuonyesha kutokuwepo kwa sifa fulani inayorejelewa (Jensen, 2008; Saeed, 2009). Mtindo kama huu ulirejelewa kama wa kisarufi zalishi ambapo sifa bainifu kadha huzalishwa ili kusaidia katika kutofautisha leksimu moja na nyingine katika uwanda mmoja kileksika na kisemantiki. Kama vile leksimu ya jumla *kijana* hujumuisha kimaana leksimu mahususi hasa *msichana* na *mvulana*. Hata hivyo, leksimu *msichana* ina sifa bainifu kama vile [+kike, -kiume] huku leksimu *mvulana* ikiwa na sifa bainifu maalum kama vile [+kiume, -kike]. Hata hivyo leksimu zote zina sifa inayofanana ya [+kijana]. Kimsingi, nadharia hii huweza kutumika katika viwango mbalimbali vya isimu kama vile fonolojia, sarufi na pia semantiki (Pericliev, 2014).

1.7.1.1 Chimbuko na maendeleo ya nadharia ya Uchanganuzi Vijenzi

Nadharia ya uchanganuzi vijenzi ilichipuka kutokana na maendeleo ya nadharia ya uwanda kisemantiki/kikoa maana iliyoasisiwa na Jost Trier mnamo mwaka wa 1934 (Asher, 1994a;

Bussmann, 1996). Katika uwanda kisemantiki, leksimu husika huwa na seti maalum inayojumuisha leksimu mahususi zinazohusiana kutokana na mtazamo wa sifa husika za viashiriwa na maana (Bussmann, 1996; Geeraerts, 2010). Madhumuni yake ni kwamba maana ya leksimu haifai kutolewa tu kwa kurejelea leksimu hiyo moja pekee bali pia kwa kuhusisha na leksimu nyingine (Crystal, 1992). Hivyo basi, nadharia ya uwanda kisemantiki ni mtindo maalum katika maelezo ya misamiati ili kuipanga katika njia mbalimbali (Crystal, 1987). Uwanda kisemantiki hudhihirika miongoni mwa leksimu za lugha ulimwenguni mradi tu pana uhalisia maalum baina ya leksimu husika hata hivyo hakuna ulinganifu wake kila mara baina ya lugha nyingi kwa sababu kila lugha huelekea kutawaliwa na utamaduni wake (Geeraerts, 2010).

Nadharia ya uwanda kisemantiki wakati mwingine hurejelewa pia kama nadharia ya uwanda kileksika (Crystal, 1992). Nadharia ya uwanda kileksika iliangaziwa katika miaka ya 1963 na kina Heinz Werner na Benard Kaplan katika kazi yao iliyoitwa '*Symbol Formation*' (Miller, 1991). Wataalamu hawa walionyesha kuwa uwanda kisemantiki hurejelea maana ya kundi la leksimu husika na uwanda kileksika hurejelea jina la kundi lenyewe. Mathalani, *mfugo* kama uwanda kileksika unajumuisha hiponimu *kondoo*, *mbuzi*, *ng'ombe* na *punda* na unahusisha uwanda kisemantiki wenye maana ya wanyama wanaofugwa. Kutokana na maendeleo ya nadharia ya uwanda kisemantiki na uwanda kileksika, nadharia ya uchanganuzi vijenzi ikachipuka. Hivyo basi, nadharia ya uchanganuzi vijenzi inaweza kudhukuriwa kama mbinu mojawapo ya kueleza uwanda kisemantiki na baada ya kuchipuka kwake, kulitokea mitazamo mbalimbali ya wataalamu wa Ulaya na Marekani kuhusiana na nadharia hii (Koulikova, 2006). Mathalani, mtazamo wa awali kutoka Ulaya ulionekana katika kazi ya Hjemslev ya 1943 na 1960 hasa kutokana na juhudi za kina Pottier ya 1964 na 1965, Greimas ya 1966 na Coseriu ya 1967 (Asher, 1994b; Koulikova, 2006). Katika nyakati za kina Hjemslev, Pottier, Greimas na Coseriu, nadharia ya uchanganuzi vijenzi ilitumiwa kuonyesha kuwa elementi katika uwanda mmoja wa kileksika na kisemantiki hutofautishwa kutokana na ukinzani wake na nyingine kiuamilifu (Asher, 1994b). Ukinzani huo hudhihirika kutokana na mtazamo wa uchunguzi kiuana, kizazi, kwa mujibu wa rangi na umbo na kila uchunguzi ulifanywa kwa kutumia sifa bainifu. Sifa hizi bainifu za leksimu hueleza jinsi leksimu katika seti zinavyohusiana na nyingine na jinsi zinavyotofautiana licha ya kuwa katika uwanda kileksika na kisemantiki (Wardhaugh, 1977; Kreidler, 2002).

Kuna tofauti kubwa baina ya nadharia ya uwanda kisemantiki na nadharia ya uchanganuzi vijenzi. Uwanda kisemantiki huchunguza maana za leksimu kimuundo bila uzingativu wa modeli maalum isipokuwa ule uhusiano wa leksimu husika kimaana huku nadharia ya uchanganuzi vijenzi ikihusisha uhusiano wa leksimu kwa kuzingatia modeli maalum fafanuzi (Thornton, 1988; Atoh, 2001; Belfarhi, 2013). Modeli mojawapo ni ile ya kuonyesha sifa bainifu za leksimu zinazounda leksimu ya jumla kutokana na matumizi ya alama husika kama vile [+ , -] (Klaas, 2014). Aidha, uwanda kisemantiki unaweza kuhusisha mawanda mengine mapana hata zaidi kutokana na tajriba za binadamu na pia mabadiliko katika maana za leksimu husika huelekea kuathiri maana ya uwanda husika (Krifka, 2001). Licha ya kwamba nadharia ya uchanganuzi vijenzi iliibuliwa kuonyesha mfumo maalum wa uhusiano wa leksimu katika uwanda kileksika na kisemantiki, vilevile iliweza kuhusishwa na shughuli za wanaleksikografia ambapo leksimu za lugha zilifasiliwa kwa kuchambuliwa katika viambajengo vidogo. Kama vile fasili ya *kondoo dume* (ram) huweza kutolewa kwa kutumia *kondoo wa kiume* ili kuitofautisha na leksimu nyingine zinazotumiwa katika uwanda kileksika na kisemantiki unaoitwa *kondoo* (Asher, 1994b). Hivyo basi, sifa bainifu za *kondoo dume* ni [+kiumbe hai, +kondoo, +wa kiume] ili kuitofautisha na *kondoo* wengine.

Nadharia ya uchanganuzi vijenzi ilichota mtindo wake pia kutokana na taaluma ya fonolojia ya kutambua fonimu ambapo alama [+ , -] zilitumiwa ili kutofautisha sifa za fonimu moja na nyingine (Asher, 1994b). Mtindo huo ulichotwa kutoka kwa wataalamu wa skuli ya Prague waliofasili sauti kwa kurejelea kuwepo au kutokuwepo kwa sifa zake bainifu (Jackson, 1996). Wanaskuli wa Prague walikuwa wakishughulikia masuala ya umuundo na uzalishaji katika taaluma ya fonolojia kwa kutumia sifa kama vile [+ , -] ili kubainisha fonimu husika (Krifka, 2001). Mmoja wa wanaskuli maarufu wa Prague alikuwa Trubetzkoy aliyeeleza kuwa fonimu hufasiliwa kwa kutumia kigezo cha sifa za kisaikolojia au sifa za kifonetiki na pia sifa za kiuamilifu katika mfumo wa fonolojia ya lugha maalum (Mgullu, 1999). Baadaye wataalamu wengine walianza kutumia nadharia ya uchanganuzi vijenzi katika semantiki kule Marekani (Krifka, 2001). Baadhi yao ni kama vile, Goodenough (1956) na Lounsbury (1963) walioshughulikia mahusiano ya watu kitabia na kiukoo. Nadharia hii iliendelezwa pia na Hjemlev (1970), na Katz na Fodor (1963, 1981) ambao tulitumia mtazamo wao katika utafiti huu. Vilevile nadharia hii imetumiwa katika fafanuzi za kazi za wataalamu kama vile Mathews (1997), Asher (1994b) na Prinsloo na wenzie (2000).

Hjemslev (1970) alishughulikia ‘glosematiki’ (glossematics) inayotokana na neno ‘glosemi’ (glosemes) lenye maana ya kipashio kidogo zaidi cha lugha. Alichanganua vipashio vidogo vya lugha vinavyowekwa pamoja katika kategoria kuu ili kusaidia kubainisha kati ya kipashio cha jumla na mahususi pamoja na mahusiano yake (Asher, 1994c). Nadharia ya uchanganuzi vijenzi ilikuwa na nguvu zaidi kimatumizi kutokana na kazi ya Katz na Fodor (1963). Kimiliki kikuu cha nadharia hii ni kuhusisha seti ya sifa bainifu za kisemantiki za leksimu mahususi ili kuzibainisha katika uwanda maalum (Katz & Fodor, 1963, 1981). Hapo awali sifa hizi bainifu zilipendekezwa katika mtazamo rasimi wa Aristotle ili kuweka pamoja leksimu zinazohusiana (Cruse, 2011). Hivi sasa nadharia hii ya uchanganuzi vijenzi ingali maarufu katika uchanganuzi wa leksimu katika mawanda anuwai kileksika (Katz, 2004).

1.7.1.2 Mitazamo ya kuonyesha sifa za leksimu

Kuna mitazamo miwili inayozingatiwa kuonyesha sifa za leksimu tunapotumia nadharia ya uchanganuzi vijenzi katika uchanganuzi wa hiponimia. Mitazamo hiyo ni kama vile ya kiisimu na kisayansi. Mtazamo wa sifa kisayansi hutegemea uhalisia wa kisayansi. Mtazamo wa kiisimu hutegemea vigezo vya kimaana, kawaida, kiuamilifu na ujuzi wa mtu kuhusu lugha yake kama vile [+kawaida, +hisivu, +mguso, +utu, +hesabika] (Munyua, 1999). Sifa hizi bainifu zinatumiwa kuonyesha kwamba kila leksimu ina idadi mahususi ya sifa ambazo aghalabu zinaonekana zikiathiri mazingira ya kisintaksia tunapoangazia kategoria ya leksimu nomino kama vile [+kawaida, +-hesabika, +-hisivu, +-utu, +-mguso] (Munyua, 1999). Sifa hizi bainifu za kiisimu zinaweza kutumiwa kuchanganua leksimu kama vile, *mvulana* ina sifa bainifu [+nomino, +kawaida, +hesabika, +utu, +kiume, -kike, +mguso, +kijana] na *msichana* ina sifa bainifu [+nomino, +kawaida, +hesabika, +utu, +kike, -kiume, +mguso, +kijana]. Sifa tofauti ni kwamba *mvulana* ina [+kiume, -kike] ilhali *msichana* ina [+kike, -kiume]. Inabainika kuwa sifa za leksimu zinazohusiana kihiponimia zinazotumiwa pamoja na alama hizi za [+ , -] aghalabu hazifanani (Lipka, 1986). Hii inamaanisha kuwa sifa za leksimu zinategemea uteuzi wa mchanganuzi mwenyewe. Mathalani, sifa ya kubainisha maana kama vile [+binadamu, -binadamu] inaweza kutumiwa kubainisha watu na wanyama kama vile *msichana* ina sifa [+binadamu] na *mwana farasijike* (filly) ina sifa [-binadamu]. Sifa hii ni faafu hasa katika uchanganuzi wa hiponimia katika nomino zenye uhai. Sifa nyingine ya kiisimu hutumiwa kikamilifu ili kuonyesha maana kimatilaba kama vile [+kizamani/kikale, -kizamani/kikale] kama

tunavyoona katika leksimu kama vile *farasi bora* (steed) yenye sifa [+kizamani] na *farasi* ya kawaida yenye sifa [-kizamani]. Kuna pia sifa ya kuonyesha uhusiano kama vile [+/-mzazi wa] kama inavyoonekana baina ya *mzazi* na *mwana*.

Kunaonekana pia sifa ya kuhamisha maana kama katika vitu viowevu au majimaji kama vile [+kiowevu, -kiowevu] kama tunavyoona katika leksimu zinazorejelea vitu majimaji vya kunywewa. Sifa hii inaweza kutumika katika uchanganuzi wa hiponimia za vyakula ambapo pana vyakula viowevu na vigumu kama vile *mchuzi* ina sifa [+chakula, +majimaji/kiowevu, -kigumu]. Kwa upande mwingine, *biskuti* ina sifa [+chakula, -kiowevu, +kigumu]. Tunaweza kuwa na sifa ya kurejelea kionyeshi kibainishi kama vile [+karibu, -karibu] kama tunavyoona baina ya vielezi wakati kama vile *sasa* [+karibu] na *wakati uliopita* [-karibu]. Kuna pia sifa ya kuangazia urejeshi wa kifaa kitumizi kama vile [+kiboko, -kiboko] kama katika leksimu *piga* (beat) yenye sifa [+kwa kiboko] na *kuashiria kwa kudukua/kugusa na kiwiko* (nudge) hasa unapotaka huduma yenye sifa ya [-kwa kiboko]. Uainishaji wa kiisimu wa sifa za leksimu unampa mtafiti uhuru wa kuongezea sifa bainifu nyingine jinsi anavyotaka hadi apate tofauti za leksimu husika ambazo hujumuishwa katika hipanimu. Mathalani, hiponimu *kabati*, *kiti* na *meza* zina sifa za kiuamilifu kwa hivyo huainishika katika hipanimu *samani*. Uainishaji wa kiisimu wa sifa za leksimu husaidia mlinganisho wa hiponimia za lugha mbili tofauti kama tunavyoona baina ya Kiswahili na Kiluo. Mathalani, hipanimu *mzazi* (*janyuol*) hujumuisha hiponimu *baba* (wuoro) na *mama* (miyo) zenye sifa zinazofanana za [+mnyama, +binadamu, +utu zima]. Hata hivyo, leksimu hizi zina sifa bainifu kama vile *baba* [+kiume, -kike] na *mama* [+kike, -kiume] zinazochanganuliwa katika jedwali la 1.1 lifuatalo:

Jedwali 1.1: Sifa bainifu za hiponimu za *mzazi* (*janyuol*)

	mnyama	binadamu	utu zima	kiume	kike
<i>Baba</i> (wuoro/wuon)	+	+	+	+	-
<i>Mama</i> (miyo/min)	+	+	+	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili, kisawe cha *baba* katika Kiluo ni *wuon* au *wuoro* huku kisawe cha *mama* ni *min* au *miyo*. Hali hii ya kuwa na jinsi mbili za kurejelea visawe hivi hutokea kwa sababu ya msingi wazi na umilikaji. *Wuoro* na *miyo* hurejelewa kwa kutumia msingi wazi (bare form) huku *wuon* na *min* huonyesha umilikaji (Tucker, 1994; Cable, 2009). Kwa jumla, sifa za

leksimu zinazochunguzwa kiisimu zinaweza kuainishwa katika aina mbili kuu za kawaida zinazolingana miongoni mwa leksimu zote katika uwanda mmoja na pia sifa bainifu zinazoonyesha tofauti baina ya leksimu husika katika uwanda maalum (Nida, 1975). Tunapochunguza sifa hizi bainifu za leksimu husika, tunatambua kuwa vijenzi vyote vya hipanimu haviwezi kugawika zaidi kimaana kuliko jinsi vinavyoonekana (Aitchison, 2003). Tukichukua kwa mfano sifa tatu za [binadamu, utu zima, kiume] za kulinganishwa katika uchanganuzi wa sifa bainifu za *mwanamume*, *mwanamke*, *mvulana* na *msichana*, basi tutapata kuwa zote zina sifa inayolingana ya [+binadamu]. Hata hivyo, zinatofautiana kwa sababu *mwanamume* ina sifa bainifu [+kiume], *mwanamke* [-kiume], *mvulana* [-utu zima, +kiume] na *msichana* [-utu zima, -kiume] (Leech, 1976) ambazo haziwezi kugawika zaidi. Mara nyingi tunapotumia nadharia ya uchanganuzi vijenzi basi sifa bainifu za leksimu huangaziwa kwa kutumia majedwali ya solo ili ziweze kutambulika haraka kwa wasomaji. Hivyo basi, leksimu hizi za *mwanamume*, *mwanamke*, *mvulana* na *msichana* zina sifa bainifu zifuatazo kama tunavyochanganua katika jedwali 1.2 lifuatalo:

Jedwali 1.2: Sifa bainifu za *mwanamume*, *mwanamke*, *mvulana* na *msichana*

	<i>mwanamume</i>	<i>mwanamke</i>	<i>mvulana</i>	<i>msichana</i>
Binadamu	+	+	+	+
Utuzima	+	+	-	-
Kiume	+	-	+	-

Licha ya kuwa sifa hizi bainifu za leksimu kama zinavyoelezwa na Lipka (1986) zinaelekea kuangaziwa kiisimu, kwa upande mwingine kuna sifa bainifu zinazoweza vilevile kuelezwa kwa njia mchanganyiko za kisayansi na kiisimu. Mtazamo wa kisayansi hurejelea vigezo vya sifa asilia za kibiolojia ambazo hazionekani kwenye leksimu zenyewe bali kwa kuangazia sifa halisia za virejelewa katika mazingira maalum (Fromkin *na wenzie*, 2007). Mathalani, sifa za *mamalia* huweza kuchanganuliwa kibiolojia kwa kutumia sifa kama vile [+uti wa mgongo, +ufunikaji mwili, +ukakawana maungo ya mwili, +utanafusi/upumuaji, +mzunguko au mwenezo wa damu, +utoaji taka mwilini, +uundaji na michomozo ya kemikali za mwili, +mishipa ya fahamu, +uzazi, +mmeng'enyoy]. Sifa za kibiolojia husawiri pia hiponimu kama vile *binadamu*, *nyani*, *kima* na *sokwe* ambazo hujumuishwa katika hipanimu *mamalia*.

1.7.1.3 Taratibu za matumizi ya nadharia ya uchanganuzi vijenzi

Nida (1975) anaeleza kuwa kuna taratibu sita muhimu zinazofuatwa tunapotumia nadharia ya uchanganuzi vijenzi katika uchanganuzi wa hiponimia: kwanza, kufanya uteuzi wa awali kuhusu maana za hiponimu zinazoweza kujumuishwa katika hipanimu husika. Mathalani, *binadamu* hujumuisha hiponimu zenye sifa zinazofanana na zinazoonyesha uhusiano kwa mujibu wa uhusiano wa damu au ndoa, na kiuamilifu. Hivyo basi, sifa maalum za *binadamu* huonekana katika utoaji wa maana za leksimu kama vile *baba, mama, mjomba, shangazi, binamu* na kadhalika. Pili, kuorodhesha hiponimu zinazolingana kwa kiwango fulani katika maana ya hipanimu husika. Utaratibu huu umetumiwa katika utafiti huu wa kileksikografia huku maana ya hipanimu ikiangaziwa katika kamusi kisha hiponimu zake huorodheshwa kialfabeti ili kurahisisha uchanganuzi. Hivyo basi, uteuzi wa hiponimu husika hufanywa kwa kuzipanga kialfabeti kutoka A hadi Z ili kurahisisha uchanganuzi. Tatu, kubainisha hiponimu husika zenye maana zinazofungamana kwa kurejelea sifa bainifu zinazoangaziwa ama za kibiolojia au kiisimu kwa kutumia alama za [+ , -]. Nne, kubainisha sifa za kimsingi zinazolingana na viashiriwa husika kama tunavyoona katika hiponimu *baba* iliyo na sifa bainifu [+binadamu, +kiume] na *mama* [+binadamu, -kiume]. Tafiti nyingi za kileksikografia hutumia sifa za kiisimu ambapo mtafiti hukadiria na kutathmini ufaafu wa sifa husika za kutumiwa. Tano, kupitia tena data iliyokusanywa kwa mujibu wa utaratibu wa kwanza ili kuonyesha ipasavyo sifa husika na kuzirekebisha ipasavyo. Sita, kufasili sifa za hiponimu kwa kutumia mfumo wa kielelezo tungo au majedwali.

Taratibu hizi zinaweza kuangaziwa kimuhtasari ili kuonyesha namna zilizvyotumiwa katika utafiti huu kama vile: kwanza, kuipa kila hipanimu jina lake maalum. Mathalani, hipanimu *mnyama* hutolewa maelezo mafupi kama vile ‘kiumbe hai ambacho kwa kawaida huwa na miguu minne k.v. ng’ombe, sungura n.k.’ (Mdee *na wenzie*, 2011: 336). Pili, kutoa fasili ifaayo ya hiponimu za hipanimu kama vile *simba* ‘mnyama mkubwa wa porini wa jamii ya paka mwenye manyoya ya rangi ya majani makavu na ambaye hula nyama’ (TUKI, 2004:375). Tatu, kuainisha kimakundi hiponimu zenye sifa zinazofanana, kutenganisha sifa bainifu na kueleza sababu za kuweka hiponimu husika katika uwanda huo. Mathalani, *simba* kama aina ya hipanimu *mnyama* ina sifa [+mnyama] inayolingana na wanyama wengine hata hivyo huwa na sifa bainifu [+mkubwa wa porini, +jamii ya paka, +hula nyama].

1.7.1.4 Natija za nadharia ya uchanganuzi vijenzi

Ingawa nadharia ya uchanganuzi vijenzi inadhukuriwa na wataalamu wengine wa kisasa kuwa ya kizamani, inadhihirika kuwa nadharia hii bado ina dhima tele kama vile: husaidia wataalamu katika ubunaji wa mfumo faafu wa lugha kienzo ya kuelezea hiponimia za misamiati ya lugha mbalimbali ulimwenguni (Jackson,1996). Husaidia kuonyesha mlinganisho usiowezekana na unaowezekana wa seti za leksimu za lugha husika hasa katika leksikografia linganifu. Hivyo basi, hutumiwa kuonyesha ruwaza za miundo ya leksimu za lugha na kutafsiri leksimu (Nida, 1975). Nadharia hii huweza kutumiwa kulinganisha visawe kileksikolojia ili kuonyesha kufanana au kutofautiana kimatumizi, kimuktadha na kifahiwa (Bright, 1992; Mathews, 1997). Mathalani, ikiwa leksimu ya lugha asilia ina sifa [+a, +b, +c, +d] na kisawe chake katika lugha pokezi kina sifa [+a, +b, +c, -d] basi leksimu hizi zinatofautiana katika sifa bainifu [-d]. Hata hivyo, ni visawe kwa sababu ya sifa zinazofanana za [+a, +b, +c]. Hivyo basi, nadharia hii hutumiwa na watafsiri kutafsiri leksimu anuwai ili kuonyesha visawe kamilifu na karibia kwa kutumia alama za [+ , -]. Visawe kamilifu huelekea kufanana kimaana kiisimu na kimuktadha na visawe karibia hutofautiana kimaana na kimuktadha kwa kiwango fulani (Lyons, 1981).

Matumizi ya nadharia ya uchanganuzi vijenzi katika tafsiri yanaweza kuangaziwa baina ya *breakfast* ‘mlo wa kwanza wa siku’ (Hornby, 2010:172) na *kiamshakinywa* ‘chakula cha kwanza cha asubuhi baada ya kuamka’(TUKI, 2004:154). Ingawa fasili hizi zinalandana kwa kuwa mlo wa kwanza, tofauti huonekana katika yaliyomo. *Breakfast* huliwa hadi saa tatu unusu asubuhi, hasa na watu wanaokwenda kazini na huhusisha vyakula kama vile *chai*, *kahawa*, *chakula cha nafaka* (cereal), *gurungo* (bacon) na *mayai* (Newmark, 1988). Katika mabara mengine, *breakfast* hujumuisha *chai*, *kahawa* na *tosti/tosi* (toast), hutumiwa asubuhi hadi saa tatu unusu na watu wanaokwenda kazini (Newmark, 1988). Katika jamii za Kiafrika, *kiamshakinywa* huweza kujumuisha *uji*, *chai* au *kahawa* zinazoliwa bure au kwa *kande/pure*, *mkate*, *viazi* na *ndizi*. Matumizi ya uchanganuzi vijenzi katika kubainisha leksimu za *breakfast* na *kiamshakinywa* yanaweza kuonyeshwa katika jedwali 1.3 lifuatalo:

Jedwali 1.3: Uchanganuzi vijenzi katika *breakfast* na *kiamshakinywa*

	<i>breakfast</i>	<i>kiamshakinywa</i>
Hutumiwa hadi saa tatu unusu asubuhi	+	-
Hutumiwa wakati wowote asubuhi	-	+
Hutumiwa na watu wanaokwenda kazini asubuhi	+	-
Hutumiwa na watu wowote	-	+
Hujumuisha chai, kahawa, nafaka, gurungo na mayai	+	-
Huweza kuwa uji, chai, kahawa pamoja na kande, mkate, viazi, ndizi n.k.	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili, *breakfast* ina sifa bainifu [+hutumiwa hadi saa tatu unusu asubuhi, - wakati wowote asubuhi, +chakula cha wanaokwenda kazini, -watu wowote, +mlo wa chai, kahawa, chakula cha nafaka, gurungo na mayai, -huweza kuwa uji, chai, kahawa pamoja na kande, mkate, viazi, ndizi n.k.]. *Kiamshakinywa* ina sifa bainifu [-saa tatu unusu asubuhi, +wakati wowote asubuhi, -cha watu wanaokwenda kazini, +watu wowote, -mlo wa chai, kahawa, chakula cha nafaka, gurungo na mayai, +huweza kuwa uji, chai, kahawa pamoja na kande, mkate, viazi, ndizi n.k.]. Tunapoangazia kisawe katika lugha mbili husika, basi kile kinachoandikwa kama kisawe wakati mwingine huonekana kuwa karibia tu wala si kamilifu. Hii ni kwa sababu ya tofauti kitamaduni na kimuktadha kati ya lugha mbili husika.

1.7.1.5 Udhaifu wa nadharia ya uchanganuzi vijenzi

Ingawa nadharia hii ni muhimu katika uchanganuzi wa hiponimia za lugha husika, Nida (1975), Mathews (1997), (Krifka, 2001) na Ottenheimer (2006) wanaeleza kuwa ina udhaifu wake kama vile: haijulikani iwapo miundo ya hiponimia ni ya kinadharia au ya kisaikolojia. Aidha, uhusiano wa leksimu zingine kihiponimia haulingani katika lugha zote ulimwenguni. Miundo tofauti tunayopata ni kwa sababu ya athari za kibinafsi za mtu pamoja na utamaduni wake. Kama vile *mnyama kipenzi* (pet), *samani*, *magugu*, *vifaa* na *uhusiano kijamii* huelekea kuwa tofauti kijamii, kimaeneo na kitamaduni. Nadharia hii haiwezi kutumiwa katika uchanganuzi wa fahiwa kama vile antonimia, homonimia, polisemia na fomyula zake hubadilikabadilika kila mara kwa mujibu wa ujuzi na uteuzi wa mtafiti. Mabadiliko kama haya ya fomyula huonekana tunapoangazia kategoria za leksimu mbalimbali. Sifa bainifu za hiponimu hazina maelezo mambo na matumizi ya alama nyingi isipokuwa zile mbili za [+ , -]. Hivyo basi, watumiaji wake huelekea kueleza sifa

za hiponimu kwa kutumia tena maneno ya lugha. Aidha, nadharia hii haitoi nafasi ya kuonyesha mfano bora wa hiponimu husika.

Nida (1975) anaeleza kwa jumla kuwa udhaifu wa nadharia hii huweza kutazamwa kwa muhtasari kama vile: haina mfumo bia msingi wa lugha kienzo, leksimu zinazotangamana kimaana hutatanisha, hiponimu hutofautiana kiviwango na vilevile watafiti wanatofautiana kuhusu sifa bainifu ambazo huwa dhahania. Kuna shida za maana katika leksimu viashiria, na mahusiano ya kijamii ni vigumu kubainisha. Vilevile hiponimia huwa changamano katika mahusiano ya kuonyesha masharti kama vile iwapo na ingawa. Nadharia hii inadhihirisha ugumu tunapoeleza vijenzi vya hiponimia za nomino dhahania, vivumishi, vielezi na vitenzi. Hata hivyo, nadharia hii haipaswi kupuuzwa na wanaisimu (Leech, 1976). Hii ni kwa sababu udhaifu wake huweza kufidiwa kwa kuzingatia kanuni za kileksikografia katika utoaji wa sifa bainifu (Geeraerts, 2010). Kama vile, kutokana na fasili ya leksimu *ndama* yaani ‘mtoto wa mnyama hasa ng’ombe au nyati’ (TATAKI, 2013: 417), sifa bainifu za *ndama* basi zitakuwa: [+mtoto wa mnyama, + wa ng’ombe au nyati]. Mtindo kama huu wa utaoji sifa bainifu umezingatiwa mno katika tasnifu hii. Kwa hivyo, fasili za leksimu zinazotolewa katika kamusi mbalimbali aghalabu huzingatiwa ili kuonyesha sifa bainifu za kiisimu zinazodhihirisha kufanana na kutofautiana kimaana baina ya hiponimu zinazorejelewa. Licha ya udhaifu huo, nadharia hii ingali maarufu na haijaathiri matokeo ya kazi hii kwa vyovyote vile. Udhaifu huu wa nadharia ya uchanganuzi vijenzi hauwezi kuepukika kwa sababu ya tofauti za lugha kitamaduni na kimazingira (Nida, 1975) na pia ubinafsi wa mtafiti katika matumizi ya uchanganuzi vijenzi (Lipka, 1986).

Tofauti za lugha kitamaduni huzua changamoto ya kupatikana kwa fomyula moja maalum ya kutumiwa tunapozingatia nadharia ya uchanganuzi vijenzi (Wunderlich, 2011). Aidha, inabainika kuwa utamaduni na mazingira ya lugha huathiri sio tu nadharia ya uchanganuzi vijenzi pekee bali pia nadharia nyingine za semantiki kileksika kama vile kiini maana na nadharia ya sampuli kifani ambazo huweza kutumiwa vilevile katika uchanganuzi wa hiponimia. Nadharia ya kiini maana inahusisha maana ya neno maalum linalodhukuriwa kama kiini na linalojumuisha maneno mahususi (Hatch & Brown, 1995). Mathalani, kule Marekani, kiini maana cha *kikombe* huelezwa kama chombo chenye mpini, takriban inchi tatu kwa urefu na pande zake zenye mpindo, hutengenezwa kwa udongo na hutumiwa kunywea kahawa (Hatch & Brown, 1995). Ili kuainisha leksimu katika *kikombe* basi mtafiti shuruti ajaribu kuangazia

vyombo vyenye umbo na maana kama zinavyoelezwa kuhusu *kikombe* asilia cha Kimarekani. Tatizo la nadharia ya kiini maana ni kuwa haina fomula maalum katika uchanganuzi wa hiponimia isipokuwa fasili ya kiini inayozingatiwa.

Nadharia ya sampuli kifani iliyoasisiwa na Eleanor Rosch katika miaka ya 1975, 1978 na 1983 (Asher, 1994d; Storms *na wenzie*, 2000) hurejelea hali ya hiponimu zinazodhukuriwa kama mfano bora au faafu wa hipanimu maalum kwa kurejelea seti ya sifa za viwango vya ubora (Hatch & Brown, 1995; Storms *na wenzie*, 2000; Kittur, Holyoak & Hummel, 2006). Hivyo basi, kilicho na sifa zinazofanana kwa karibu na hipanimu hurejelewa kama mfano bora wa kiwango cha juu (Krifka, 2001). Mathalani, *kurumbiza* (robin) ni mfano wa kiwango bora cha *ndege* (Hatch & Brown, 1995). Hii ni kwa sababu ina sifa msingi za [+mbawa, +manyoya, +hupaa, +mdomo uliochongoka, +hutaga na kuangua mayai] (Yule, 1996). Viwango hivi hutegemea kipimo cha viwango kinachojulikana kama Kipimo cha Mfano Bora (Goodness-of-Exemplar Ratings) (GOE ratings) chenye viwango saba maalum kama alivyopendekeza Rosch (Cruse, 2011: 57): [1] Mfano bora zaidi, [2] Mfano bora, [3] Mfano bora wa kuridhisha, [4] Mfano bora kiasi, [5] Mfano mbaya kiasi, [6] Mfano mbaya, na [7] Mfano mbaya zaidi/si mfano kabisa. Viwango hivi huonyeshwa kwa kutumia miduaradufu ambapo wa kwanza huonyesha mfano bora zaidi na miduaradufu mingine hufuatana hadi kufikia wa mfano mbaya zaidi. Hata hivyo, kila mtafiti anaweza kujitokeza na fomula yake katika hiponimia anapotumia nadharia hii hivyo basi haiwezi kutumiwa kuchanganua dhana changamano (Kamp & Partee, 1995). Aidha, maana za virejelewa vya mfano bora huelekea kuzunguka na kujengwa kutokana na maana ya hipanimu hiyo na huathiriwa na utamaduni.

1.7.2 Nadharia ya tafsiri

Nadharia ya tafsiri ilitumiwa katika utafiti huu ili kusaidia tafsiri ya hiponimia ya leksimu za Kiswahili katika Kiluo. Nadharia ya tafsiri humaanisha mtindo maalum wa kuunda sheria, vimiliki na vigezo vya kutafsiri matini, kuhakiki matini, kutoa namna ya kusuluhisha shida za tafsiri, na kuchochea uhusiano baina ya fikra, maana na lugha (Newmark, 1982, 1988, 1997). Nadharia hii ya tafsiri husaidia uoanishaji wa lugha mbili tofauti katika ujumbe kimuktadha na kwa kutegemea taaluma zinazohusika (Newmark, 1982, 1988). Nadharia hii ya tafsiri hutambua, hueleza shida ya tafsiri, huzingatia vipengele vya kutumiwa kusuluhisha shida iliyoko, kuratibisha, kuamua mbinu na taratibu za tafsiri (Newmark, 1988). Kutokea mwaka wa 1945,

nadharia hii iliathirika kutokana na taaluma nyingine kama vile isimu, uhakiki kifasihi, ethnografia, nadharia za mawasiliano, tafsiri ya kimitambo, saikolojia na pia filofia (Crystal, 1976). Kimsingi, tafsiri inapofanyika kunaonekana kupotea kwa kiwango fulani cha maana kusudiwa. Hii ni kwa sababu usuli wa lugha zote husika haufanani kiisimu na kitamaduni (de Waard & Nida, 1986 katika Nida, 1991). Aidha, kuna ugumu unaotokea katika tafsiri kwa sababu ya michakato yake inayoweza kuangaziwa kimtindo, kidhamira ya mwandishi, tofauti za lugha na kitamaduni, mabadiliko katika miundo, maudhui husika na pia miktadha (Nida, 1991). Mara nyingi, njia za kufanya tafsiri huelekea kuzingatia uundaji, uwasilishaji na historia ya ufasiri wa makala asilia (MA), lugha inayotumiwa kutafsiri kutoka lugha asilia (LA) hadi lugha pokezi (LP), matukio ya mawasiliano yanayochangia muktadha wa ujumbe asilia na makala tafsiri (MT) au makala pokezi (MP), na sheria zinazozingatiwa katika mawasiliano (Nida, 1991).

1.7.2.1 Historia ya nadharia ya tafsiri

Maelezo ya nadharia ya tafsiri kimsingi hayawezi kutengwa na historia ya taaluma yenyewe ya tafsiri. Hivyo basi, historia ya tafsiri ndilo jambo la kwanza kuzingatiwa katika ufafanuzi wa historia ya nadharia ya tafsiri (Santoyo, 2006). Historia ya nadharia ya tafsiri ilianza kuonekana karne nyingi zilizopita kabla ya Kristo hasa katika kazi ya Marcus Tullius Cicero na Horace katika K.1 KK (Basnet-McGuire, 1997). Maandishi yao yalieleza kuwa si vizuri kutafsiri neno kwa neno bali ni vizuri kuzingatia suala la fahiwa au maana (Pardo, 2013). Nadharia ya tafsiri imewahi kupitia mabadiliko anuwai. Kwa mujibu wa Cheung (2013), nadharia ya tafsiri ilipitia mageuzi makuu kama vile nadharia za kifilosofia, kiisimu, kijamii na kisiasa, na kiuamilifu. Nadharia za kifilosofia zilitokea katika miaka ya 1950 na zilihusu usawazishaji wa ujumbe katika matini pokezi. Nadharia za kifilosofia zilipendelewa na kina Ezra Pound (1885-1972) na pia Walter Benjamin (1892-1940). Nadharia za kiisimu zilitokea katika nusu ya kwanza ya K.20 na zilishughulikia suala la visawe vya kiisimu katika tafsiri. Nadharia hizi zilishughulikiwa na kina Eugene Nida, Roman Jakobson, Jiri Levy na Catford.

Nadharia za kijamii na kisiasa kama zilivyoangaziwa na kina George Steiner zilitokea katika miaka ya 1970. Katika tapo hili, tafsiri ililenga masuala ya kijamii na kisiasa katika matini husika. Nadharia za kiuamilifu zinahusisha mawasiliano na uzingativu wa masuala ya kijamii na kiutamaduni katika tafsiri. Nadharia za kiuamilifu zinajumuisha nadharia nyingine ndogo ndogo kama vile nadharia ya vitendo (Skopos theory) ya Hans Vermeer ya miaka ya 1970. Katika

nadharia hii ya vitendo, nia ya matini kwa hadhira lengwa ndilo huzingatiwa (Pardo, 2013). Kuna pia nadharia ya uhusisho (relevance theory) ya Ernst August Gutt ya miaka ya 1991 ambapo suala kuu la uhitimishaji na uhusiano kwa mujibu wa utamaduni na miktadha husika huzingatiwa katika tafsiri. Kuna vilevile nadharia ya tafsiri fafanuzi ya Gideon Toury ya miaka ya 1995 ambapo utamaduni, itikadi za kijamii na mitindo huzingatiwa katika tafsiri.

1.7.2.2 Mitazamo ya nadharia ya tafsiri

Historia ya maendeleo ya nadharia ya tafsiri inatupa mitazamo mbalimbali inayotumiwa na watafsiri kama vile: kifilolojia, kiisimu, kimawasiliano na kisoshiosemiotiki (Nida, 1991). Mtazamo wa kifilolojia ulikita mzizi nyakati za tafsiri ya matini ya Kigiriki hadi Kilatini na ulitumika mno katika K. 17 na 18 kule Ulaya. Mtazamo huu uliegemea uaminifu katika matini ya Biblia na hata ushairi. Mtazamo huu huonekana kana kwamba haupatii mtafsiri uhuru wa kutafsiri jinsi anavyotaka bali hufungwa na kanuni za sarufi, mitindo na ukweli uliopo wa ujumbe bila kudhihirisha ukiushi wowote. Vipashio vinavyoshughulikiwa zaidi ni isimu na utamaduni ili kupata visawe kiuamilifu. Mtazamo wa kiisimu huchunguza sifa bainifu za LA na LP na hatimaye kujitokeza na visawe mwafaka (Catford, 1965; Newmark, 1982, 1988; Larson, 1984 katika Nida, 1991). Aidha, kanuni za miundo ya lugha huzingatiwa katika mtazamo huu ili kupata ufaafu wa ujumbe wa MP. Mtazamo huu huzingatia mtindo geuzi unaojumuishia michakato rasmi na kisemantiki inayorejelea ulinganifu wa leksimu, ubadilishaji, ufupishaji, uenezi kimaelezo na ukubalifu kimaana (Malone, 1988).

Michakato rasmi na kisemantiki husaidia mtafsiri kufahamu, kubadilisha maelezo ya LA hadi LP, ustawishaji na nadharia ya uhusiano wa kisinkronia na kidaikronia kuhusu lugha mbili husika na kueleza kisawe na ukubalifu wake (Crystal, 1976). Kisawe na ukubalifu wake ni muhimu na huangaziwa kwa kurejelea uchangamano wa muundo na uamilifu wa lugha. Uchangamano hutatuliwa kwa kuangazia visawe kifonetiki, kifonolojia, kimofolojia, kisintaksia na kisemantiki na uchangamano huangazia matumizi kimuktadha (Crystal, 1976). Mtazamo wa kimawasiliano humaanisha kuwa mawasiliano huwa na vipengele kama vile msemaji, ujumbe, mpokezi, majibu, kelele, mazingira na nyenzo (de Waard & Nida, 1986 katika Nida, 1991). Mtazamo huu huzingatia usimbaji na usimbuaji wa ujumbe kutoka LA na kuhamisha hadi LP. Pia huangazia ujumbe simulizi na andishi kwa kuongezea viziada lugha, toni, kidatu, matamshi, ishara na mikonyezo ya macho (Nida, 1991). Mtazamo huu huzingatia kisawe amilifu ili kuleta

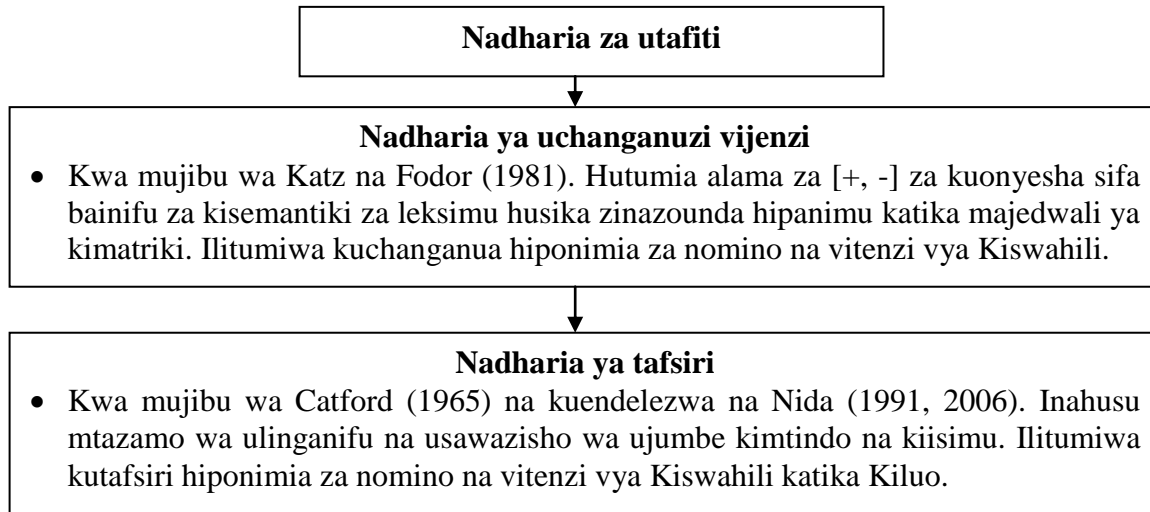
mawasiliano yafaayo (Reiss, 1972 katika Nida, 1991). Mtazamo wa kisoshiosemiotiki humanisha kuwa mawasiliano aghalabu huwa kamilifu sio tu kutokana na masuala ya kiisimu pekee bali pia masuala ya viziada lugha, usuli wa ujumbe, ujuzi awali wa washiriki na mvuto wake kwa wasikilizaji (Nida, 1991).

Kwa upande mwingine, Oduori (2008) anafafanua mitazamo minne ya tafsiri: ulinganifu na usawazisho wa kiisimu, uamilifu, isimunafsia na usemezano. Ulinganifu na usawazisho kiisimu husaidia utoaji visawe (Catford,1965). Mtazamo huu hurejelewa pia kama mtazamo wa kisemantiki (Newmark, 1988; Mwansoko, 1996). Mtazamo wa kiuamilifu huzingatia dhima ya matini au uhamishaji maana (Reiss, 1971 katika Oduori, 2008). Mtazamo wa kiisimunafsia hurejelea uhusiano wa lugha na fikra ambapo tukio hurejelewa kama tendo la kiakili na muktadha (Gutt, 1991 katika Oduori, 2008). Mtazamo wa kiuusemezano huegemea mtindo wa kuwasilisha ujumbe kwa namna ambayo matokeo yake ni kazi inayosomeka na isiyoonekana kama tafsiri bali inayodhihirisha upekee wa aina yake (Newmark, 1982, 1988). Mtazamo wa ulinganifu na usawazisho wa ujumbe kimtindo na kiisimu ulizingatiwa katika utafiti huu. Mtazamo huu hurejelea tafsiri ya moja kwa moja ili kuweza kufikia usambamba fulani baina ya LA na LP (Catford, 1965; Nida, 2006). Kulingana na mtazamo huu, LA ni lugha ya kwanza ya matini husika inayotoa vidahizo na LP ni lugha ya pili inayotoa visawe. Kiswahili kimedhukuriwa kama LA na Kiluo kimedhukuriwa kama LP katika utafiti huu. Nadharia hii imetumiwa kutoa visawe vya hiponimia teule za Kiswahili katika Kiluo kwa kutumia muundo wa leksikografia thaniya kama ufuatao:

LA (Kiswahili)
mbwa
ng'ombe

LP (Kiluo)
gwok/guok
dhiang'

Mseto wa nadharia unaohusisha nadharia ya uchanganuzi vijenzi na nadharia ya tafsiri, ulitumiwa kama tunavyoonyesha katika kielelezo kifuatacho cha 1.2 ambapo uchanganuzi vijenzi ulitumiwa kuchanganua hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na nadharia tafsiri ilitumiwa katika kutafsiri hiponimia hizo za Kiswahili katika Kiluo:

Kielelezo 1.2: Matumizi ya mseto wa nadharia katika utafiti

1.8 Hitimisho

Sura hii imeangazia suala la utafiti la kuchanganua kileksikografia hiponimia za Kiswahili na tafsiri yake katika Kiluo kwa kurejelea maswali na madhumuni anuwai. Msingi wa uteuzi wa suala la utafiti ni kwamba kuna uchukulio kuwa lugha ulimwenguni zinalingana kihiponimia, kuna uhaba wa leksikografia thaniya za Kiswahili na Kiluo, na hiponimia hudhukuriwa kuwa mbinu bora yenye ruwaza na mifumo ya kufundisha misamiati. Nadharia ya uchanganuzi vijenzi imezingatiwa katika uchanganuzi wa hiponimia kwa kuonyesha sifa bainifu za kibiojia na kiisimu za virejelewa kwa kutumia alama kama vile [+ , -]. Nadharia ya tafsiri ni faafu katika tafiti za leksikografia thaniya ili kusaidia utoaji visawe kutoka LA hadi LP kama tunavyoona baina ya Kiswahili na Kiluo.

SURA YA PILI

UHAKIKI WA MAANDISHI

2.1 Utangulizi

Sura hii imegawanywa katika sehemu mbalimbali kama vile: sehemu inayohusu uchanganuzi wa hiponimia, kategoria za leksimu zinazohusiana kihiponimia, kanuni za uhusiano wa leksimu kihiponimia, fomula za uchanganuzi wa hiponimia, mikabala ya uchanganuzi wa hiponimia na tafiti za hiponimia katika Kiswahili na Kiluo. Sehemu nyingine imeshughulikia dhana ya leksikografia, salua ya leksikografia kwa jumla na ya Kiswahili na Kiluo, lugha kienzo, dhana ya kisawe, mbinu za uundaji maneno, dhana ya kamusi, uainishaji wa kamusi, mifumo ya maumbo ya kamusi thaniya, na uingizaji na utoaji visawe katika kamusi thaniya. Sehemu hizi za mwanzo huchangia uhakiki unaofaa madhumuni ya kwanza ya kuchanganua kileksikografia hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili. Kuna vilevile sehemu inayoangazia dhana, salua, mbinu na taratibu teule za tafiri. Sehemu hii inatoa mwongozo ufaao wa kuangazia madhumuni ya pili ya kutafiri hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo. Sehemu ya mwisho inayoshughulikia muundo na mtindo katika uchanganuzi wa hiponimia na uhakiki wake unalenga madhumuni ya tatu ya kulinganisha na kutofautisha kimuundo na kimtindo hiponimia za Kiswahili na Kiluo.

2.2 Uchanganuzi wa hiponimia

Uchanganuzi wa leksimu kihiponimia ulianza kuonekana katika tafiti za wataalamu anuwai wa awali. Mathalani, hipanimu *funza* hujumuisha hiponimu *elekeza* na *elimisha* (Saussure, 1916). Leksimu nomino pia zinahusiana kihiponimia kwa mfano *maua* hujumuisha *waridi* (Vygotsky, 1962). Ingawa Saussure (1916) alitalii uhusiano wa leksimu kihiponimia, uasisi wa istilahi hii ulitokana na Lyons (Lyons, 1963). Kwa jumla, hiponimia ni uhusiano ambapo hipanimu hujumuisha hiponimu kimaana japo zina sifa nyingine zinazotofautiana (Lyons, 1963, 1981; Eco, 1984; Yule, 1985, 1996; McArthur, 1992; Crystal, 1987, 1992; Hearst, 1992; Channell, 1994; Snow *na wenzie*, 2004; Odoyo, 2006; Fromkin *na wenzie*, 2007). Mifano mingine ya hiponimia ni kama vile *farasi* ambayo hujumuisha *farasi jike* (mare) na *farasi dume* (stallion) (Eco, 1984). *Afisa wa jeshi* hujumuisha *kanali na kapteni* (McArthur, 1992), *maua* hujumuisha *ua la rangi ya manjano* (daffodil) (Yule, 1985, 1996) na *jamii ya paka* (felines) hujumuisha *simba, duma na chui* (Fromkin *na wenzie*, 2007). Hiponimia huonekana pia baina ya viwakilishi kama vile *yeye*

wa kiume (he) na *yeye wa kike* (she) (Eco, 1984) na *wewe* (you) na *wao* (they) (McArthur, 1992). Kuna vivumishi kama vile *-ekundu* ni aina ya *rangi* (Jones, 1986) au *rangi* hujumuisha *-ekundu* (Fromkin na *wenzie*, 2007). Matumizi ya leksimu kipragmatiki hayadhukuriwi katika uchanganuzi wa kihiponimia kwa sababu hutuingiza katika semantiki kifilosofia na hatimaye huweza kuchangia kupotea kwa maana kileksika (Jones, 1986). Kama vile, *simba* hurejelewa kama ‘mnyama mkubwa wa porini wa jamii ya paka mwenye manyoya ya rangi ya majani makavu na ambaye hula nyama’ (TUKI, 2004: 375). Hata hivyo, leksimu *simba* huweza kurejelewa kimuktadha kama mtu mkali au mwenye nguvu tunapojielea kifasihi.

2.2.1 Kategoria za leksimu zinazohusiana kihiponimia

Leksimu za lugha zinaainishwa katika kategoria nane kama vile nomino, kitenzi, kivumishi, kielezi, kiunganishi, kihusishi, kiingizi na kiwakilishi (TUKI, 2004; Habwe & Karanja, 2004). Hata hivyo, kategoria chache ndizo zinadhihirisha uhusiano wa kihiponimia wenye mifano mingi. Kimsingi, kuna hiponimia za nomino (Eco, 1984; Jones, 1986; Crystal, 1987; Carter & McCarthy, 1988; Miller, 1991; Bright, 1992; Taylor, 1995), hiponimia za vitenzi (Lyons, 1981; Miller, 1991; Koulikova, 2006; Yuan, 2009; Onwukwe, 2015) kama vile *enda dalji/kwa mkogo* (strut) ni namna ya *tembea*, hiponimia za vivumishi (Miller, 1991; Hall, 1992), vielezi (Odoyo, 2006) na hiponimia za viwakilishi (Eco, 1984; McArthur, 1992). Inabainika kuwa kategoria za leksimu zinazohusiana kihiponimia zinaelekea kuhusiana kwa viwango vinavyotofautiana. Mathalani, nomino zinahusiana kihiponimia kwa kiwango kikubwa kushinda vitenzi na vivumishi (Kent & Rosanoff, 1910 katika Miller, 1991; Odoyo, 2006). Aidha, leksimu chache zinaelekea kuhusiana kisintonimia, kipolisemia, kiantonimia na kihomonimia huku leksimu nyingi zikihusiana kwa kiwango kikubwa katika meronimia na hiponimia (Montesinos, 2010). Hivyo basi, hiponimia na meronimia ni fahiwa zinazohusisha sana kategoria ya nomino (Yildirim & Yildiz, 2012). Utafiti huu ulichanganua hiponimia za nomino na vitenzi kwa kuangazia Kiswahili na tafsiri yake katika Kiluo.

2.2.2 Kanuni za uhusiano wa leksimu kihiponimia

Uhusiano wa leksimu kihiponimia una kanuni zake muhimu. Kwanza, hiponimu na hipanimu haziwezi kubadilishana nafasi katika uhusiano wima katika sentensi (Lyons, 1963). Kama vile, ‘*Ng’ombe* ni aina ya *mfugo*’ haiwezi kubadilika kuwa ‘*Mfugo* ni aina ya *ng’ombe*’ bila kupoteza

maana. Hipanimu hurithisha fahiwa na sifa au maelezo yake katika ufafanuzi wa hiponimu (Asher, 1994b). Mathalani, hipanimu *mzazi* inayojumuisha hiponimu *baba* na *mama* hurithisha maelezo yake katika *baba* (*mzazi* wa kiume) na *mama* (*mzazi* wa kike). Pili, hiponimia hujitokeza kileksika na leksimu husika huhusiana kifahiwa na kikategoria (Cruse, 1986; Miller na *wenzie*, 1990; Fellbaum, 1998; Widdows, 2005). Kategoria za chini katika hiponimia hutambulika haraka na huwa na sifa zinazofanana na zinazoonekana waziwazi (Rosch, 1975). Mathalani, *ng'ombe* hutambulika haraka kuliko *mfugo* wa kiwango cha juu. Tatu, uainishaji kihiponimia huonyesha sifa bainifu za kirejelewa ili kusaidia kubainisha kufanana na kutofautiana (Marslen-Wilson, 1992). Sifa hizi bainifu hurejelewa kama lugha kienzo ya kuipa leksimu sifa ambazo kwa hakika si zake bali za kirejelewa chake (Asher, 1994e). Sifa hizi bainifu huonyesha uwazi na utaratibu wa uchunguzi wa lugha kama vile [+mnyama, +binadamu, +kike, +utu zima] zinatumiwa kuchanganua leksimu kama vile *binadamu* (Stork & Widdowson, 1974). Kuna pendekezo la uwezekano wa kuwa na sifa [+/-] kwa wakati mmoja kama sifa ya leksimu kama tunavyoona katika uchanganuzi wa hipanimu *mnyama* (Stork & Widdowson, 1974:126) zenye sifa bainifu zifuatazo katika jedwali 2.1:

Jedwali 2.1: Matumizi ya sifa bainifu [+/-] kwa mujibu wa Stork na Widdowson (1974)

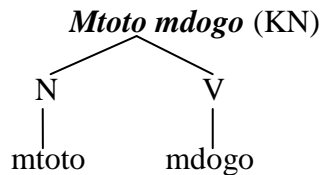
	mnyama	binadamu	kiume	utu zima
<i>Mwanamume (man)</i>	+	+	+	+
<i>Mvulana(boy)</i>	+	+	+	-
<i>Mwanamke (woman)</i>	+	+	-	+
<i>Msichana (girl)</i>	+	+	-	-
<i>Mbwa (dog)</i>	+	-	+	+
<i>Mbwajike (bitch)</i>	+	-	-	+
<i>Mwanambwa (puppy)</i>	+	-	+/-	-

Inabainika wazi katika jedwali hili kuwa *mvulana*, *msichana* na *mwanambwa* hutofautiana na hiponimu nyingine kwa sababu ya sifa ya [-utu zima]. Aidha, *mwamamke*, *msichana* na *mbwajike* zina sifa ya [-kiume]. Hata hivyo, hiponimu zote zina sifa moja inayofanana ya [+mnyama]. Hiponimu *mwanambwa* ina sifa bainifu [+/-] inayomaanisha sifa isiyopasa au isiyowezekana (Stork & Widdowson, 1974). Wanaeleza sifa hizo hivyo kwa sababu leksimu *mwanambwa* hutumiwa kurejelea mtoto wa mbwa ambaye anaweza kuwa ama wa kike au wa kiume. Hata hivyo, matumizi ya alama hizi za [+/-] pamoja yanakanganya kuwa leksimu moja inaweza kuwa na sifa moja na wakati huo kuikosa sifa yenyewe. Vilevile ni vigumu kupata

kirejelewa ambacho huweza kuwa na sifa moja na wakati huo huo hukosa sifa hiyo inayorejelewa. Alama hizi za [+/-] haziwezi kutumiwa hata tunapochunguza sifa za leksimu *huntha* iliyo na sehemu zote za siri ya kike na kiume. Huenda kina Stork na Widdowson (1974) wametumia alama hizi ili kuonyesha hali isiyopendelea upande wowote. Japo wanatoa sifa ya hiponimu *mbwa* kama vile [+kiume], hali hii si faafu katika Kiswahili kwa sababu *mbwa* huzingatiwa kama hipanimu inayojumuisha *mbwajike* na *mbwa wa kiume*.

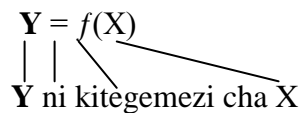
2.2.3 Fomyula za uwasilishaji wa hiponimia

Fomyula nyingi hutumiwa kuwasilisha hiponimia ambazo zilisaidia kukamilisha madhumuni ya utafiti huu. Kama vile, *maneno ya aina moja*, *X* ni aina ya *Y*, *X* ni hiponimu ya *Y* au *Y* ni hipanimu ya *X* (Seaton, 1982; Wierzbicka, 1988; Hall, 1992; Taylor, 1995; Hatch & Brown, 1995; Fromkin *na wenzie*, 2007). Fomyula hizi hutumiwa katika uchanganuzi wa hiponimia za nomino. Kama vile, *kiti* na *meza* ni aina za *samani*. Hiponimia huweza kuonyeshwa pia kivielelezo kama tunavyoona katika migawanyo ya Kirai Nomino (KN) (McCloskey, 1979; Cruse, 1986). Matalani, KN cha *Mtoto mdogo* kinaweza kugawika katika nomino (N) *mtoto* na kivumishi (V) *mdogo* kama tunavyoona katika kielelezo kifuatacho cha 2.1:

Kielelezo 2.1: Mgawanyo wa KN

Kielelezo kama hiki cha 2.1, kimetumiwa katika uainishaji kitaksonimia wa hiponimia za nomino tunaporejelea taksonimia ya mikabala ya kisayansi na kiisimu. Fomyula ya kihisabati ya utegemezi $Y=f(X)$ ambapo (*Y*) inategemea $f(X)$ (Cruse, 1986) pia hutumiwa kuwasilisha hiponimia. Fomyula hii hutokana na mtindo wa hisabati ambapo matokeo ya *Y* hutegemea mabadiliko ya vihusika *X* (Porr, 1995; Spector, 2013). Tazama kielelezo 2.2 kifuatacho:

Kielelezo 2.2: Fomyula ya utegemezi $Y=f(X)$

Kwa mujibu wa kielelezo 2.2, Y huangaziwa kama kigeu kitegemezi (dependent variable) na X huangaziwa moja kwa moja kama kigeu kitegemewa (independent variable) (Spector, 2013). Katika hisabati, thamani ya Y na X huonyeshwa kwa kutumia nambari maalum kama vile $\{1, 2, 3, 4, \dots\}$ (Spector, 2013). Hata hivyo, tunapotumia fomula hii katika isimu, ishara ya Y hudhukuriwa kama hipanimu na X kama hiponimu zisizokuwa na idadi maalum kwani hutegemea upeo wa mtafiti na maana husika. Kama vile, *ndege* = $f(\text{bata, batamwitu, bundi, chongo, fumbwe, hondohondo, kanga, kasuku, kitwitwi...})$.

Fomula ya seti ambapo leksimu B hujumuishwa katika seti ya leksimu A pia hutumiwa. Fomula hii huchota sifa zake kutokana na nadharia ya seti inayochunguza vipashio au wanachama wa kitu maalum (Enderton, 1977). Seti ni mkusanyiko wa vitu, vipashio au wanachama wa seti hiyo husika huku vipashio hivi vikiwa watu, vitu, nambari na hata ishara (Borshev & Partee, 2001). Kupanga vitu katika seti huonyesha kuwa vitu hivyo huweza kurejelewa kama wanachama wa seti na huwa na sifa maalum (Stephan, 2009). Nadharia ya seti ni muhimu katika uchanganuzi wa kihisabati, kiisimu na kifilosofia (Enderton, 1977). Nadharia hii huweza kuangaziwa katika lugha kutokana na uwasilishaji wake kisintaksia huku kukiwa na uhusiano kati ya seti za sentensi zinazounda usemi (Bonissone, 1980). Ingawa nadharia ya seti hutumika mno katika hisabati, huweza kutumiwa kikamilifu katika masuala ya kiisimu kama vile hiponimia. Mathalani, *rangi* ni seti kuu ya hiponimu *-ekundu* (Enderton, 1977) au hiponimu $\{ekundu, eusi, eupe, \dots\}$ hujumuishwa katika seti ya *rangi* (Cruse, 1986). Uwasilishaji wa nadharia ya seti hutegemea alama maalum zinazotumiwa kuonyesha ile seti kuu (hipanimu) na seti ndogondogo (hiponimu) kama vile (\ni, \in) (Chen, 1999; Benz, Jager & van Rooij, 2007; Weiss, 2008; Stephan, 2009; Roitman, 2011). Alama hii ya Kigiriki inayoitwa epsilon (\ni) (Hornby, 2010) hutumiwa kurejelea kijumuishi. Kama vile *rangi* $\ni \{ekundu, -eusi, -eupe\}$ yaani *rangi* hujumuisha *ekundu, -eusi* na *-eupe*. Alama hii ikigeuzwa (\in) basi hurejelea kijumuishwa kama vile $\{-ekundu, -eusi, -eupe\} \in \textit{rangi}$.

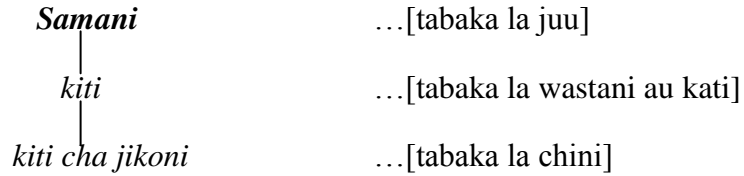
Seti aghalabu huonyeshwa kwa kutumia mitindo anuwai kama vile kuorodhesha vipashio vya seti kuu, kuelezea sifa za vipashio vya seti na kufasiri kanuni za seti zinazotumiwa kuunda seti maalum (Borshev & Partee, 2001). Mtindo wa kuorodhesha vipashio vya seti aghalabu ni faafu katika seti yenye mipaka ambapo vipashio hivyo hugawanywa kwa kutumia kituo na kufungwa katika mabano kama vile $\{ \}$ (Borshev & Partee, 2001). Mathalani, seti ya hipanimu *mfugo*

$\exists\{kondoo, mbuzi, ngamia, ng'ombe, paka, punda\dots\}$. Fomyula ya *X* ni namna ya *Y* pia hutumika kuwasilisha hiponimia (Miller, 1991). Fomyula hii huonekana katika uchanganuzi wa hiponimia za vitenzi. Mathalani, *kimbia, tambaa,...* ni namna za *enda*. Kitenzi *ua* hujumuisha *ua kisheria* (execute), *ua makusudi* (murder) na *ua kisiasa* (assassinate) (Pulman, 1983 katika Taylor, 1995).

Fomyula nne zilizorejelewa mwanzoni huweza kutumiwa katika uwasilishaji wa hiponimia za nomino na fomyula ya mwisho ya *X* ni namna ya *Y* hutumiwa kuwasilisha leksimu vitenzi vinavyohusiana kihiponimia. Hii ni kwa sababu vitenzi hiponimu havidhukuriwi kama aina za kitenzi hipanimu bali huangaziwa kama namna za hipanimu hiyo husika. Ili fomyula kama hizi ziweze kutumiwa ipasavyo, sifa au kanuni zifuatazo huzingatiwa (Cruse, 2002 katika Murphy, 2003b): hakikisha kuwa hakuna tofauti kikategoria baina ya *X* na *Y*. Kama vile *X* (*ng'ombe*) ni hiponimu ya *Y* (*mfugo*)]. Hivyo basi, *ng'ombe* na *mfugo* ni nomino. Aidha, ukweli kuhusu *A* ni *X* huweza kuchangia katika ubashiri wa ukweli kuwa *A* ni *Y* kama tunavyoona katika dondoo kama vile '**simba** nm [a-wa-] mnyama wa jamii ya paka...' (Mdee na wenzie, 2011). Hivyo basi, iwapo *A* ni *simba*, ni rahisi kubashiri kuwa hii *A* hujumuishwa katika *Y* yaani jamii ya *paka*. Fomyula ya kawaida ya *X* ni aina/jinsi au namna ya *Y* hutambulika pia haraka katika sentensi kama tunavyoona katika tungo kama vile '*choma* ni namna ya *pika*'. Aidha, hakuna kipashio cha kileksika kama vile *Z* kuwa hiponimu ya *Y* na vilevile kuwa hiponimu ya *X* kwa wakati mmoja. Kwa ujumla, sifa mahususi inayotofautisha *X* na *Y* ni muhimu katika utoaji wa maana ya hiyo *X*.

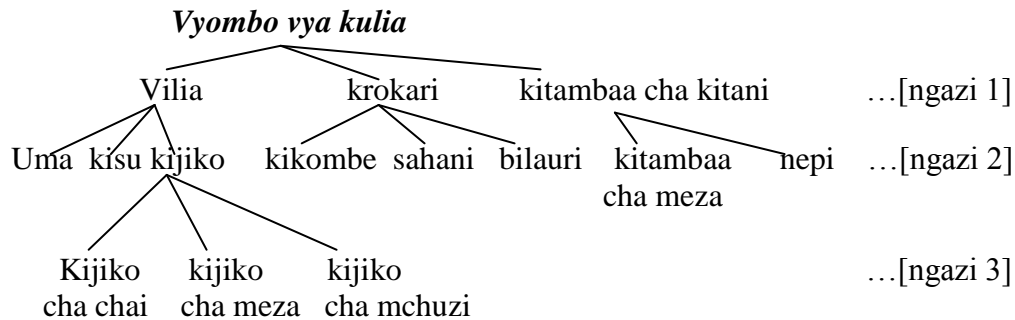
2.2.4 Mikabala ya uchanganuzi wa hiponimia

Kuna mikabala miwili ya uchanganuzi wa hiponimia kama vile mkabala wa kisayansi na wa kiisimu (Lyons 1968; Cruse 1986; Crystal 1987; Wierzbicka 1988). Mikabala hii miwili hutumiwa kuainisha nomino kitaksonimia kamilifu au kisayansi na isiyo kamilifu au kiisimu. Taksonimia ni njia mojawapo ya uchanganuzi msingi wa kimantiki wa hiponimia ambapo hiponimu huonyeshwa kivielelezo tungo na kwa kurejelea sifa maalum (Hatch & Brown, 1995). Taksonimia hurejelewa pia kama aina maalum ya hiponimia (Cruse, 1986). Ingawa taksonimia huonekana katika uchanganuzi wa hiponimia, haijitokezi kama mfumo halisia wakati wote kama unavyoshereheshewa katika sayansi kwa sababu ya tofauti za lugha kijamii (Lyons, 1968). Taksonimia huonyesha hiponimia kimatabaka (Carter & McCarthy, 1988; Cruse, 2011; Gao & Xu, 2013). Mathalani, *samani* katika daraja la juu hujumuisha *kiti* katika daraja la wastani na *kiti cha jikoni* katika daraja la chini (Channell, 1994) kama inavyochanganuliwa katika kielelezo 2.3:

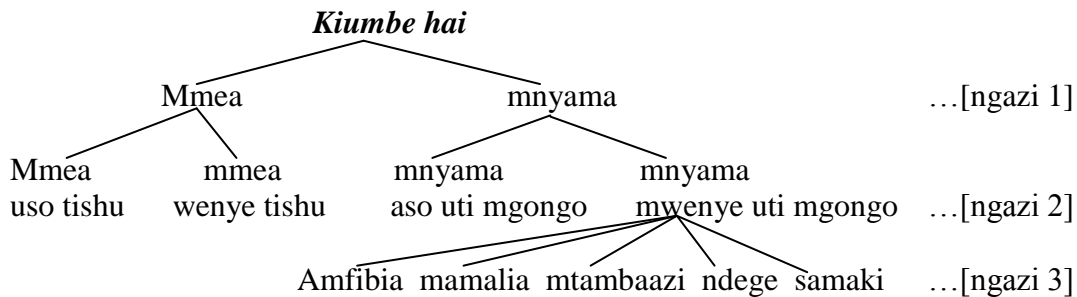
Kielelezo 2.3: Uainishaji kimatabaka wa hiponimu za *samani*

Mfumo huu wa ngazi au msonge wa matabaka unashereheshewa pia na Cruse (2011:168) kuhusu *vyombo vya kulia* (tableware) kama katika kielelezo 2.4 kifuatacho:

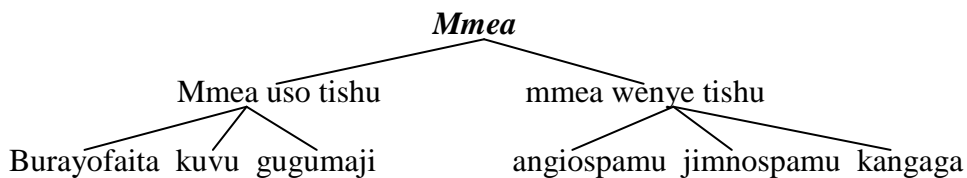
Kielelezo 2.4: Uainishaji kingazi/kimatabaka wa hiponimu za *vyombo vya kulia*

Kwa mujibu wa kielelezo 2.4, ngazi huonekana kutokea *vyombo vya kulia*, kuja kwa ngazi 1 ya *vilia*, *krokari/vipakulizi* na *kitambaa cha kitani* zinazogawika katika kiwango cha ngazi 2 ya *uma*, *kisu* na *kijiko*, *kikombe*, *sahani* na *bilauri*, na pia *kitambaa cha meza* na *nepi*. Ngazi 3 ina *kijiko cha chai*, *kijiko cha meza* na *kijiko cha mchuzi* ambazo ni hiponimu za *kijiko*. Mkabala wa kisayansi ni mwainisho wa leksimu za lugha unaofanywa kwa kuzingatia sifa za kibiolojia ambazo aghalabu hutumika kurejelea hasa hipanimu *kiumbe hai* na hiponimu zake. *Kiumbe hai* hujumuisha kibiolojia *mmea* na *mnyama* zinazogawika vilevile kitaksonimia ya kisayansi na kimatabaka katika hiponimu nyingine kama katika kielelezo 2.5 kifuatacho:

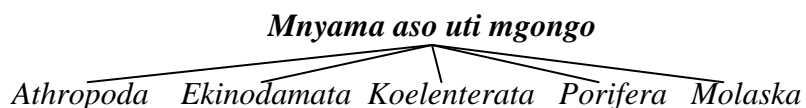
Kielelezo 2.5: Taksonimia ya kisayansi ya hiponimu za *kiumbe-hai*

Kwa mujibu wa kielelezo hiki, ngazi ya 1 inahusisha *mmea* na *mnyama* zinazogawika katika ngazi 2 ambapo *mmea* hujumuisha *mmea uso tishu* na *mmea wenye tishu* huku *mnyama* hugawika katika *mnyama aso uti mgongo* na *mnyama mwenye uti mgongo*. Katika ngazi 3, *mnyama mwenye uti mgongo* hujumuisha kisayansi *amfibia*, *mamalia*, *mtambaazi*, *ndege* na *samaki*. Ngazi nyingine zaidi huweza kuongezewa hadi kufikia tabaka la chini kabisa. Hipanimu *mmea* hugawika kibiolojia katika *mmea uso tishu* (non vascular plant) na *mmea wenye tishu* (vascular plant) (Otto & Towle, 1977 katika Odoyo, 2006). *Mmea uso tishu* hujumuisha *burayofaita*, *gugu maji* na *kuvu* (fungus). Sifa bainifu za kibiolojia zinazofafanua *mmea uso tishu* ni kama zifuatazo: [-zailemu, -fuloemu, -majani, -mizizi, -shina]. *Mmea wenye tishu* una sifa bainifu za kisayansi kama zifuatazo: [+zailemu, +fuloemu, +mizizi, +shina, +majani]. *Mmea uso tishu* hujumuisha *angiospamu* yenye sifa [+kuzaa chembekike kwenye ovari], *jimnospamu* [+kutoa mbegu zilizo wazi], na *kangaga* (fern) (Hoplant, 2002). Uainishaji kitaksonimia wa *mmea* huweza kuwasilishwa katika kielelezo 2.6:

Kielelezo 2.6: Uainishaji wa kisayansi wa hiponimu za *mmea*

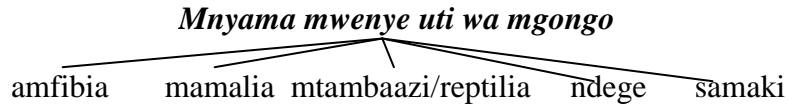
Hipanimu *mnyama* hugawika kibiolojia katika *mnyama aso uti mgongo* na *mnyama mwenye uti mgongo* (Otto & Towle, 1977 katika Odoyo, 2006). *Mnyama aso uti mgongo* hujumuisha *Athropoda*, *Ekinodamata*, *Koelenterata*, *Molaska* na *Porifera* (Westmoreland & Esparza, 2005). *Mnyama aso uti mgongo* hugawika kisayansi kama katika kielelezo 2.7:

Kielelezo 2.7: Uainishaji wa kisayansi wa hiponimu za *mnyama aso uti wa mgongo*

Mnyama mwenye uti mgongo hujumuisha kibiolojia *amfibia*, *mamalia*, *mtambaazi/reptilia*, *ndege* na *samaki*. *Mnyama mwenye uti mgongo* aghalabu huainishwa kwa kutumia vigezo msingi vya kibiolojia kwa kurejelea mifumo kama vile: [+uti wa mgongo, +ufunikaji mwili na maganda au nywele, +ukakawana maungo ya mwili, +utanafusi/upumuaji, +mzunguko au mwenezo wa

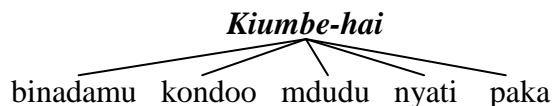
damu, +utoaji taka mwilini, +uundaji michomozo ya kemikali za mwili, +mishipa ya fahamu, +uzazi, +mmeng'enyoy] (Otto & Towle, 1977 katika Odoyo, 2006). Hiponimu za *mnyama mwenye uti wa mgongo* huonyeshwa katika kielelezo 2.8 kifuatacho:

Kielelezo 2.8: Uainishaji kisayansi wa hiponimu za mnyama mwenye uti wa mgongo

Ingawa uainishaji wa kisayansi wa hiponimia huelekea kufanywa kwa kuangazia sifa bainifu za kibiojia, sifa hizi huelekea kutotumika tunapochunguza leksimu zinazorejelea sehemu za *kitu* au *viungo*, *vifaa* na *rangi*. Hivyo basi, ni vigumu kuchanganua hiponimia za *rangi* kisayansi bali hufanywa kiisimu na kupata hiponimu kama vile *nyeupe*, *nyeusi*, *nyekundu*, *chanikiwiti*, *manjano*, *buluu*, *kahawia*, *zambarau (purple)*, *pinki*, *rangi ya chungwa* na *kijivu*. Mkabala wa kiisimu aghalabu hurejelea uhusiano wa leksimu kihiponimia kwa kuangazia sifa za kiisimu. Mkabala huu hutegemea jinsi kirejelewa kinavyoonekana bila kuzingatia sifa za kibiojia bali huegemea fasili katika makala ya leksikografia na pia ubinafsi wa mtafiti. Mathalani, *kiumbe hai* kinaweza kujumuisha kiisimu *mboga* (vegetable) na *mnyama* (animal) na *mnyama* hujumuisha *binadamu*, *mdudu*, *ndege* na *samaki* (Crystal, 1987).

Mkabala wa kiisimu huangazia sifa za kawaida za kirejelewa husika na ndio ulitamalaki utafiti huu. Mkabala huu aghalabu huhusisha taksonimia isiyo kamilifu au isiyo ya kisayansi. Taksonimia isiyo kamilifu hurejelea uainishaji wa leksimu husika kijamii au kiisimu ambapo hiponimu hugawika kwa mujibu wa mfumo wa kijamii, lugha husika na ubinafsi wa mtafiti. Kama vile *mnyama* huweza kujumuisha kiisimu hiponimu *kondoo*, *mbuzi*, *nyani* na *paka* na *kiumbe hai* huweza kujumuisha *mnyama*, *mdudu*, *samaki* na *mmea*. Tunaweza kuwa pia na *kiumbe hai* kinachojumuisha taksonimia isiyo kamilifu ya hiponimu kama vile *binadamu*, *kondoo*, *mdudu*, *nyati* na *paka* kama tunavyoonyesha katika kielelezo 2.9:

Kielelezo 2.9: Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za kiumbe-hai

Wakati mwingine taksonimia ya kiisimu hurejelewa kama taksonimia ya kibinadamu hata hivyo haitokei katika ombwe tupu bali huelekea kuzingatia vigezo fulani. Mathalani, huwa na viwango vichache vya migawanyo kitaksonimia au kutoonyesha migawanyo, na vilevile huweza kuwa na kategoria changamano (Ungerer & Schmid, 1997 katika Murphy, 2003b). Kwa jumla, uchanganuzi wa hiponimia kwa kutumia taksonimia ya kisayansi huonyeshwa kutokana na vigezo vya kibiolojia (Carter & McCarthy, 1988; Hatch & Brown, 1995). Hata hivyo, vigezo vya kisayansi vina nafasi finyu katika uchanganuzi wa hiponimia za virejelewa katika lugha anuwai (Carter & McCarthy, 1988). Usayansi hutumiwa katika uchanganuzi wa hiponimia za *viumbe hai* na sio hiponimia za viumbe visivyo na uhai kama vile *vifaa* na *vitenzi*. Mkabala wa kiisimu ulitumika katika uainishaji zaidi wa hiponimia za nomino na vitenzi katika utafiti huu.

2.2.5 Tafiti za hiponimia katika Kiswahili na Kiluo

Wataalamu mbalimbali wa Kiswahili wameshughulikia hiponimia kwa kurejelea kategoria moja tu ya leksimu nomino. Mathalani, Gibbe (1977) anaonyesha mifano ya nomino kama vile *mzazi* hujumuisha *baba* na *mama*, *mtumwa* hujumuisha hiponimu *mtwana* na *kijakazi*, *mfugo* hujumuisha *ng'ombe*, *kondoo*, *mbuzi* na *paka*, *nafaka* hujumuisha *mtama* na *mahindi*, *kuku* hujumuisha hiponimu *kifaranga*, *kiweto* na *tembe* na *kijana* hujumuisha *mvulana* na *msichana*. Wakati mwingine, hiponimu hurejelewa kama hiparonimu (Gibbe, 1977). Omogo (1996) anadhihirisha katika utafiti wake kuwa aghalabu neno jumuishi hutumika katika sehemu moja ya matini badala ya neno fulani mahususi linalotumiwa katika sehemu nyingine ya matini husika. Hiponimia husababisha ushikamano baina ya sehemu zile mbili za sentensi hivyo basi maneno jumuishi na mahususi huleta unamu baina ya sentensi. Omogo (1996) anaeleza kwa mfano kuwa *ndege* na *maua* ni maneno jumuishi ilhali *kuku* na *mwasumini* ni maneno mahususi kama anavyoeleza katika sentensi zifuatazo:

- i. *Kuku* wangu hulia kila baada ya kutaga. *Ndege* hawa huleta kelele katika mji.
- ii. Baba Emily anapenda *maua* sana. Nimemkuta akibeba *mwasumini*.

Habwe na Karanja (2004) wamechanganua mahusiano ya kifahiwa ya maneno kama vile sinonimia, homonimia, polisemia na antonimia na hiponimia za nomino kwa muhtasari. Kwa mfano, *mnyama* hujumuisha hiponimu *mbwa*, *ng'ombe*, *duma*, *nguchiro*, *mbuzi* na *nguruwe*. Kwa mujibu wa King'ei (2010), leksimu ya jumla hurejelewa kama *paranimu* na leksimu

mahususi kama *hiponimu*. King’ei anazungumzia mifano ya hiponimia za nomino kama vile **tunda** hujumuisha hiponimu *pera, chungwa, ndizi, papai...*, **chakula** hujumuisha hiponimu *ugali, pilau, biriani, mkate, nyama...*, **mti** hujumuisha *mwembe, mdimu, mkoma...*, **ndege** hujumuisha *njiwa, bata, tausi...*, na **wanyama** hujumuisha *chui, simba, twiga* na *kongoni*. Kuna uwezekano wa kuchanganua hiponimia za kategoria nyingine za leksimu za Kiswahili kama vile vivumishi, vielezi na vitenzi vilivyochanganuliwa na Odoyo (2006). Kama vile kitenzi **pika** hujumuisha *chemsha, kaanga, oka, banika, choma, tia mvuke...*, kielezi **mahali** hujumuisha *hapa, hapo, pale...*, vielezi **wakati** hujumuisha *mwezi, nyakati za wiki, nyakati za siku, majira...*, na vivumishi kama vile *rangi, kubwa, dogo, safi, hodari, umbo* na *halijoto*. Obuchi na Mukhwana (2010) wameshughulikia hiponimia kwa muhtasari huku wakitoa mifano ya kategoria ya leksimu nomino kama vile **maua** hujumuisha *asumini* na *waridi*, **rangi** hujumuisha *samawati* na *hudhurungi*, **nafaka** hujumuisha *mchele, maharagwe, ngano* na *ndengu*, **mnyama** hujumuisha *ng’ombe* na *mbuzi*, **ndege** hujumuisha *kuku* na *bundi*, na **kuku** hujumuisha *jogoo, mwera* na *kifaranga*. Kuna vilevile mifano anuwai ya hiponimia za nomino katika *KK21* (Mdee na wenzie, 2011) kama vile **mfugo** hujumuisha *ndege* na *mnyama*. **Ndege** hujumuisha *bata, bata mzinga, kanga, kasuku, kuku* na *njiwa*, na **mnyama** hujumuisha *farasi, kondoo, mbuzi, mbwa, ng’ombe, ngamia, nguruwe, nyumbu, paka, punda* na *sungura*. **Vikembe** hujumuisha *kinda, kisui, kiluwiluwi, mwanafarasi, ndama, kiwavi, mwanakondoo, kifaranga, mwanambuzi, kilebu, king’onyo, mwana, kinda, ndama, kisuse, mwananguruwe, jana, tunutu* au *matumatu, kinyaunyau, kinengwe, mwanapunda* au *kiongwe, shibli* au *kibuai* na *kitungule*.

Ingawa mifano mingi ya hiponimia inayoonyeshwa katika Gibbe (1977), Omogo (1996), Habwe na Karanja (2004), King’ei (2010), Obuchi na Mukhwana (2010) na pia *KK21* (Mdee na wenzie, 2011) ni muhimu katika uchanganuzi wa hiponimia, mifano hiyo inarejelea tu kategoria ya leksimu nomino. Tafiti hizo zimedhihirisha mifano michache ya hiponimia na hazijafanuliwa kwa kutumia nadharia yoyote ya uchanganuzi katika Kiswahili. Aidha, tafiti hizo za wataalamu wa Kiswahili hazijaonyesha mkabala ama wa kisayansi au wa kiisimu uliozingatiwa katika uainishaji wa hiponimia mbalimbali katika Kiswahili. Hivyo basi, utafiti huu ulirejelea baadhi ya data za Odoyo (2006) kama msingi wake na kuhusisha na data za hiponimia kutoka *KK21* (Mdee na wenzie, 2011) na *KKS* (TATAKI, 2013). Uchanganuzi wa hiponimia za leksimu za nomino na vitenzi vya Kiswahili ulifanywa kwa kutumia mkabala wa kiisimu unaozingatia mitindo anuwai ya uainishaji na kutafsiriwa katika Kiluo. Matumizi ya mkabala wa kiisimu na mitindo ya

uainishaji wa hiponimia huonyesha tofauti kubwa baina ya utafiti huu na tafiti za awali za wataalamu wa Kiswahili.

Tafiti kadha za hiponimia zilizotangulia hazikuhusisha hiponimia za leksimu za Kiswahili na ulinganifu wake na lugha nyingine za Kiafrika. Hivyo basi, utafiti huu hujaribu kujaza pengo hili la uhaba wa tafiti za leksikografia thaniya zinazohusu Kiswahili na Kiluo. Hii ni kwa sababu tafiti za Kiluo zilizopo zinaelekea kudhihirisha tu uchanganuzi wa kileksikografia na tafsiri hasa za leksimu za Kiingereza na Kiluo kama vile Kokwaro na Johns (1998) na Odaga (1997, 2005). Tafsiri katika utafiti huu ilifanywa kwa msingi wa ulinganifu na usawazisho na kwa kupitia mtindo wa leksikografia thaniya ili kurahisisha mawasiliano yanayohusiana na lugha hizi mbili za Kiswahili na Kiluo. Kokwaro na Johns (1998) wameainisha hiponimia husika za leksimu za Kiluo kibiolojia kwa kuangazia *mimea* na kutafsiriwa katika Kiingereza na pia kutoka Kiingereza hadi Kiluo. Wameshughulikia jamii za *ndege*, *wanyama*, *wadudu*, *samaki*, *nyoka* au *mtambaaazi* na *amfibia*. Kwa upande mwingine, Odaga (2005) katika *Dholuo–English Dictionary (DED)* ameorodhesha hiponimia za *mmea*, *wanyama*, *ndege*, *miti*, *wadudu* na *vyombo vingine vya nyumba*. Hata hivyo, maandishi kama hayo yanarejelea vidahizo vya Kiluo na tafsiri yake katika Kiingereza. Hivyo basi, utafiti huu ulishughulikia hiponimia kwa kuangazia leksimu kutoka Kiswahili na kutafsiriwa katika Kiluo.

2.3 Dhana ya leksikografia

Leksikografia ni taaluma inayoshughulika na ufasiri na maelezo ya misamiati ya lugha au lahaja (Hartmann, 1983). Leksikografia husaidia utungaji wa kamusi, faharasa, ensaiklopedia, sherehe na thesauri (Bright, 1987; Swanepoel, 1994; Prinsloo na *wenzie*, 2000; Frawley, 2003; Svensen, 2009). Kipashio msingi kinachoshughulikiwa katika utungaji wa kamusi ni leksimu za lugha (Hartmann, 1983). Leksikografia ina dhamira ya kutoa maana za maneno, mielekeo yake kijamii, sifa bia za lugha ya binadamu na mwongozo ufaao wa kuwekea rekodi za misamiati, lahaja au hata taaluma nyingine (Zgusta, 1971). Wanaoshughulika na taaluma ya leksikografia huitwa wanaleksikografia na shughuli zao ni kutazama, kukusanya, kuteua na kufafanua misamiati ya lugha. Shughuli za leksikografia zinahitaji uwezo wa kukusanya data na kupata maana kusudiwa kwa kuangazia miundo na mitindo ya kidahizo katika miktadha halisi kabla ya kutoa na kuamua habari yake inayohitajika (Atkins, 2002). Wakati mwingine leksikografia huangaziwa kama taaluma inayosimama kipekee kwa sababu hushughulikia matokeo ya nadharia za kiisimu. Kama

vile, utungaji wa kamusi hutegemea nadharia anuwai za kiisimu ili kukidhia matakwa ya binadamu (Bergenholtz & Tarp, 2003). Hii ni kwa sababu fasili katika kamusi huangaziwa kiuamilifu mbali na kwa mtazamo wa kiisimu ili ujumbe wake ufanikishe mawasiliano, na vilevile upataji marifa na mawasiliano yalandane pamoja katika muktadha maalum (Bergenholtz & Tarp, 2003). Hivyo basi, humsaidia mtumiaji kamusi kung'amua maarifa maalum kimuktadha (Olivera, 2009). Kuna leksikografia za aina mbili kama vile leksikografia tekelezi ya utungaji kamusi moja kwa moja na leksikografia nadharishi au metaleksikografia inayoshughulika na uchunguzi, ustawishaji wa nadharia za utungaji kamusi, sifa za kamusi, madhumuni na matumizi ya kamusi (Bussmann, 1996). Kimsingi modeli za leksikografia hasa kamusi huonyesha ishara za kiisimu na yaliyomo ambayo aghalabu huonyesha maana kusudiwa ya kila kidahizo (Svensen, 2009). Utafiti huu ulijikita katika mtindo wa leksikografia tekelezi wa kutunga makala ya leksikografia thaniya ya hiponimia za Kiswahili na tafsiri yake katika Kiluo.

2.3.1 Salua ya leksikografia

Inakisiwa kuwa leksikografia ilichipuka katika K.5 KK na kutawaliwa na Wagiriki (Crystal, 1987). Kamusi thaniya (KT) ya awali ilijulikana kama Rosetta Stone iliyotungwa kule Misri na ilikuwa na habari kuhusu kutawazwa kwa mfalme huku ikiandikwa kwa mfumo wa maandishi wa hieroglifu (Mongwe, 2006). Hata hivyo, kazi kamili ya kileksikografia huweza kurejelewa nyuma miaka 2000 iliyopita katika tawala kongwe za Uchina, Ugiriki na Roma na kazi zilizotungwa zilikuwa kamusi, faharasa, ensaiklopedia na thesauri (Crystal, 1987). Baada ya Kristo (BK), wanaleksikografia wengine walijitokeza huku modeli ya *Vocabolario* ya Kiitaliano ya 1612 BK ikiathiri modeli za kamusi za kisasa za lugha tano za Uropa kama vile Kifaransa, Kihispania, Kireno, Kiingereza na Kijerumani (Marello, 2004). KT rasmi zilizochipuka baadaye katika K.17 BK na K.18 BK zilitokana na shughuli za kibiashara na kimishonari huku wanaleksikografia maarufu waliojitokeza wakiwa kina Samuel Johnson (1709-1784) na James Murray (1837-1915) (Crystal, 1987). Hata hivyo, kulikuwepo pia na kamusi nyingine za Kiingereza kabla ya kina Samuel Johnson (Miller, 1991). Wanaleksikografia wengine maarufu ulimwenguni ni kama vile Scerba na Sorokoletov kutoka Urusi; Wiegand, Zofgen na Weber kutoka Ujerumani; Kromann, Bergenholtz na Tarp kutoka Denmaki; Gouws kutoka Afrika Kusini; Zgusta kutoka Marekani; na Yong na Peng kutoka Uchina (Tarp, 2012). Uundaji wa kamusi ulichangiwa pia na maoni ya wanafilosofia maarufu kama vile Francis Bacon, Rene

Dekartes, na Jeter katika kamusi za Kifaransa katika K.19 (Zhitnikova, 2004). Katika K.20 masuala mengine ya ustawi wa viwanda yalileta hamu ya kuwa na kamusi na kutokea miaka ya 1950 mbinu za kitarakilishi zilianza kutumiwa kusaidia uimarishaji wa taaluma ya leksikografia (Zhitnikova, 2004).

Ingawa kamusi nyingi za awali zilitungwa na watu binafsi, katika K.17 na K.18 BK kulianza kuchipuka kwa taasisi maalum ya kusanifisha Kiingereza nchini Uingereza na Marekani. Pendekezo hilo lilibuniwa na Jonathan Swift mnamo 1732 akidai kuwa lugha ya Kiingereza ilikuwa imechafuka kutokana na lahaja anuwai (Besha, 1995). Katika K.20 BK, leksikografia ilianza kuongozwa na makundi ya wataalamu katika taasisi maalum. Kama vile *Dictionary Society of North America*, 1975; *European Association for Lexicography-EURALEX*, 1983; *African Association for Lexicography-AFRILEX*; *Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili-TUKI* inayojulikana sasa kama *Taasisi ya Taaluma za Kiswahili-TATAKI*; *Baraza la Kiswahili la Taifa-BAKITA* na *The Summer Institute of Linguistics-SIL* ya Afrika Kusini.

2.3.2 Salua ya leksikografia ya Kiswahili na Kiluo

Baadhi ya kamusi za lugha za Kiafrika zilitungwa kusaidia jamii lugha husika. Kamusi hizi zilitokea katika miaka ya tisini kutokana na juhudi za wamishenari ili kuimarisha lugha kwa minajili ya mahubiri na elimu (Chabata & Nkomo, 2010). Hata hivyo, kamusi nyingine za lugha za Kiafrika zilitungwa na wanaisimu ambao hawakuwa na umilisi wa utungaji kamusi (Chabata & Nkomo, 2010). Salua ya leksikografia ya Kiswahili huonyesha kuwa ni ya hivi karibuni ikilinganishwa na zile za lugha nyingine za kigeni. Utunzi wa kamusi za Kiswahili ulianza kunawiri katika K.19 BK (Besha, 1995). Mthalani, mnamo Oktoba 1925, kamati ya usanifishaji wa Kiswahili ilikamilisha kikao chake kule Dar es Salaam kuhusu Kiswahili (Mbaabu, 1995). Kamati hii ilikuwa na jukumu la kusanifisha Kiswahili kwa kutilia maanani othografia ya maneno na uchapishaji wa kamusi (Mbaabu, 1996). Hata hivyo, uchapishaji wa vitabu vya leksikografia ya Kiswahili uliwahi kuonekana hata kabla kamati kuundwa na pia baada ya kamati hiyo huku wataalamu binafsi wakiandika ama kamusi wahidiya au thaniya. Kwa mujibu wa Polome (1967) na Bakhressa (1992), kuna baadhi ya waandishi wa awali wa kibinafsi wa kamusi za Kiswahili au Kiswahili na lugha nyingine kama vile Dr. Krapf (*A Dictionary of the Swahili Language*, 1882), Rev. C. Binns (*Swahili-English Dictionary*, 1925), Fredrick Johnson (*Kamusi ya Kiswahili*, 1935), Snoxall (*Concise English-Swahili Dictionary*, 1958), Sacleux

(*Dictionnaire Swahili–Français*, 1939-41), *Suaxili–russkij slovar (Kamusi ya Kiswahili–KiRusi)* ya 1961 na Alfonse Lenselaer (*Dictionnaire Swahili–Français*, 1975).

Kamusi nyingine za Kiswahili zilitungwa kutokana na kamati au taasisi mbalimbali. Kama vile, Inter-territorial Language Committee (ILC) ikiongozwa na Fredrick Johnson mnamo mwaka wa 1939 ilitunga *A Standard English–Swahili Dictionary*. Taasisi ya uchunguzi wa Kiswahili (TUKI) imetunga kamusi kama vile *KKS* (TUKI, 1981), *ESD* (TUKI, 2000), *KKS* (TUKI, 2004), *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha (KSIL)* (TUKI, 1990) na *KKS* (TATAKI, 2013). Baraza la Kiswahili la Taifa limetunga *Kamusi ya Agronomia na Ufugaji (KAU)* (BAKITA, 1987) na *KK21* (Mdee na wenzie, 2011). Kamusi za watu binafsi ni kama vile *Kamusi ya Methali* (Wamitila, 2001), *Kamusi ya Fasihi* (Mbatiah, 2001), *Kamusi ya Tashbihi, Vitendawili, Milio na Mishangao* (Wamitila, 2003), *English–Kiswahili Assorted Dictionary* (Wamitila & Kyallo, 2005), na *Kamusi ya methali* (King’ei & Ndaluo, 2010). Japo kuna KW na KT zinazoshughulikia Kiswahili, Kiswahili–Kiingereza na Kiingereza– Kiswahili, pana pia haja ya kushughulikia kamusi nyingine thaniya za Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika. Haja hii hulenga kusaidia ufufuzi wa lugha za Kiafrika zilizoangamia, zinazoanza kusahauliwa na wanajamii lugha, na ufunzaji na ujifunzaji wa Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika kama vile Kiluo. Jukumu hili la utunzi wa kamusi thaniya linapaswa kushughulikia nyanja na taaluma kama vile sayansi na teknolojia, jamii, siasa na pia fasihi. Utafiti huu uliangazia uchanganuzi kileksikografia wa hiponimia za Kiswahili na kuzitafsiri katika Kiluo ili kusaidia uundaji wa leksikografia thaniya ya Kiswahili–Kiluo. Aidha, kutokana na mifano hii ya kamusi za Kiswahili inabainika wazi kuwa hakuna matini maalum iliyoundwa ili kushughulikia leksimu zenye familia moja.

Kwa upande mwingine, leksikografia ya Kiluo vilevile ingali changa. Mtafiti alishuhudia makala chache tu zinazoangazia maana za leksikoni zilizotolewa na kina Stafford (1967), Tucker (1994), Odaga (1997, 2005), na Kokwaro na Johns (1998). Wataalamu hawa walichunguza leksikografia thaniya za Kiingereza na Kiluo. Odaga (1997) ametunga kamusi thaniya ya kijumla inayohusiana na misamiati ya kawaida ya Kiingereza na Kiluo, na pia misamiati ya Kiluo hadi Kiingereza (Odaga, 2005). Tucker (1994) ameorodhesha misamiati ya kawaida ya Kiluo na tafsiri yake katika Kiingereza na ya Kiingereza na tafsiri katika Kiluo. Kwa upande mwingine, Kokwaro na Johns (1998) wameshughulikia kamusi ya kibiolojia ya misamiati ya Kiingereza na tafsiri yake katika Kiluo. Kutokana na kuwepo kwa makala chache tu za leksikografia thaniya za Kiluo na

lugha nyingine, pana haja ya kuwa na makala nyingine za leksikografia thaniya kama vile za Kiswahili–Kiluo au Kiluo–Kiswahili. Aidha, hakuna matini maalum inayoshughulikia leksimu za Kiluo zenye familia moja.

2.3.3 Lugha kienzo katika leksikografia

Lugha kienzo ni mtindo unaotumiwa na wanaleksikografia ili kuweza kutoa fasili inayofaa ya kidahizo katika kamusi husika (Bwenge, 1995). Kidahizo ni leksimu inayoorodheshwa kialfabeti katika kamusi ili kutolewa fasili inayofaa na kila kidahizo na habari zake zote hurejelewa kama kitomeo (TUKI, 2004). Kuna mfano wa kitomeo katika *KKS* kama vile: **kichomi nm** (vi-) nimonia, mkamba' (TUKI, 2004: 158). Kulingana na mfano huu, **kichomi** hurejelewa kama kidahizo na fungu hili lote kwa jumla '**kichomi nm** (vi-) nimonia, mkamba' hurejelewa kama kitomeo. Kuna lugha kienzo za aina mbili kama vile ya mjazo na ya msimbo au siri zinazozingatiwa katika muundo wa kamusi (Bright, 1992). Lugha kienzo ya mjazo ni mtindo wa matumizi ya maneno yaliyomo katika makala ya leksikografia kwa njia maalum ili kusaidia kuhakikisha kuwa fasili inaepuka mzunguko na kutoa maana moja kwa moja (Landau, 2001). Lugha kienzo ya msimbo huonyesha siri ya fasili ya kidahizo kwa kuhusisha matumizi ya chapa nene, orthografia, fonolojia, mofolojia, semantiki, etimolojia, maeneo kimatumizi na sintaksia (Bwenge, 1995; Bussmann, 1996). Lugha kienzo ya msimbo iliangaziwa hata hapo awali na Johnson mnamo mwaka wa 1747 kuwa kamusi ya lugha inafaa kushughulikia vidahizo vyake kiothografia, kimatamshi, kiuambishaji, kietimolojia na kimaana (de Schryver, 2009).

Lugha kienzo inaweza kuainishwa pia kisifa katika makundi manne (Svensen, 2009) kama vile: kirasmi (tahajia, utamkaji, uambishaji, uundaji neno na silabi), kisemantiki (maana ya kidahizo), kisintaksia (kategoria ya kidahizo na matumizi yake katika utunzi wa sentensi), na kipragmatiki (matumizi ya kidahizo kimuktadha). Vipengele hivi vya lugha kienzo si muhimu tu katika uwasilishaji wa fasili ya kidahizo bali pia ni muhimu kwa msomaji ili aweze kujua kikamilifu matamshi ya kidahizo, mofolojia yake, maana, matumizi kisintaksia, matumizi kimuktadha, uendaji pamoja na uhusiano wake na vidahizo vingine (Laufer, 1992 katika Golele, 2006). Utafiti huu haukushughulikia lugha kienzo katika makundi haya manne ya sifa kwa mujibu wa Svensen (2009) bali ilishughulikia uainishaji wa kisifa kisemantiki ili kutoa maana au fasili za leksimu zinazohusiana kihiponimia ili kurahisisha uwelevu wake.

2.3.3.1 Lugha kienzo ya msimbo katika leksikografia

Lugha kienzo ya msimbo huchanganuliwa kwa kuzingatia vipengele anuwai. Kama vile kidahizo kinafaa kuandikwa kwa kutumia chapa iliyokoza ili kuweza kutambulika haraka na pia kukitofautisha na maelezo yake au kisawe chake katika lugha nyingine. Kwa mfano, kidahizo *abadi* kimeandikwa kwa chapa iliyokoza kama tunavyoona katika *KKS*: **abadi** *kl* daima, milele (TUKI, 2004:1). Kidahizo kinapaswa kuandikwa vilevile kiothografia na kifonolojia ili kuonyesha matamshi kwa kutumia hati ya unukuzi makinifu ya Alfabeti ya Kifonetiki ya Kimataifa (AKIKI). *KKS* inaonyesha mfano wa matamshi ya kidahizo **duchu** kama vile: **duchu** /duʃu/ *kv* dogo sana (TATAKI, 2013:92).

Maelezo ya kimofolojia kama vile minyambuliko hupaswa kuonyeshwa katika kamusi kwa kutumia alama maalum. Mathalani, kidahizo **achish.a** huweza kunyambuliwa katika hali mbalimbali kama vile: *~ana*, *~ia*, *~ika*, *~wa* kwa kutumia alama ya wimbi (~). Hali hii ya mnyambuliko hudhihirishwa katika kitomeo kifuatacho: **achish.a** *kt* [ele] zuia mtu asiendeleo kufanya jambo fulani; likiza: *Mama amemw~ mtoto ziwa*; *Juma amemw~ kazi mkewe*. *~ana*, *~ia*, *~ika*, *~wa* (TUKI, 2004:2). *Achish.a* ni aina ya kitenzi kinachotokana na hali ya unyambulishaji wa kitenzi msingi *ach.a*. Kulingana na kunga za wanaleksikografia, vidahizo vitenzi msingi huandikwa moja kwa moja kamusini na kutolewa fasili zake faafu. Vilevile, vitenzi vingine vilivyonyambuliwa na kuunda vitenzi vinavyorejelewa kileksikografia kama vitenzi vinyambuo pia hutarajiwa kuorodheshwa kama vidahizo maalum katika kamusi huku vikiwa na maana na hali zake mbalimbali za unyambulishi (TUKI, 2004; TATAKI, 2013). Hivyo basi, *achish.a* ni kidahizo kitenzi kinyambuo kinachosimama kivyake kama kidahizo kitenzi katika kamusi (TUKI, 2004; Mdee *na wenzie*, 2011; TATAKI, 2013).

Matumizi ya vidahizo kilahaja, kimaeneo, kizamani, kifasihi, kiufundi na shughuli zisizo rasmi yanafaa kuonyeshwa katika kamusi. Mathalani, matumizi kishairi (ksh) huonyeshwa katika *KKS* (TUKI, 2004: 3) kama vile: **afwaji** *nm* (ksh) **1** kikundi cha watu. **2** kikundi cha watu wenye silaha; kikosi. Masuala ya kisemantiki hufaa kuonyeshwa katika kamusi kwani ndiyo nguzo na dhamiri ya utungaji wa kamusi. Hivyo basi, kila kidahizo hufasiliwa maana yake. Kwa mfano, kidahizo homonimu huonyeshwa kwa kutumia tarakimu za kipeo kama vile (¹, ²) na maana husika kutolewa kama tunavyoona kutoka *KKS* (TUKI, 2004: 325): **panchi**¹ *nm* chombo cha kutobolea tundu k.v. katika karatasi au ngozi. **Panchi**² *nm* usukumaji kwa kutumia ngumi; (nh)

Piga ~. Masuala ya kisintaksia huonyeshwa kwa kuzingatia kategoria ya kila kidahizo katika kamusi yoyote ya lugha na utunzi wa sentensi. Kama vile kategoria ya nomino (*nm*), kiwakilishi (*kw*), kivumishi (*kv*), kitenzi (*kt*), kielezi (*kt*), kiunganishi (*ku*), kihusishi (*kh*) na kihisishi (*ki*). Mathalani, katika *KKS* kuna kategoria ya (*kt*) kuhusu kidahizo *ambaa*: **ambaa.a** *kt* [ele] **1** pita kando bila ya kugusa: *Nili~ ukuta mpaka nikafika*. **2** kaa mbali na kitu au mtu *~ana, ~lia, ~lika, ~liwa, ~za*. (TUKI, 2004:9).

Etimolojia ya kidahizo inapaswa kutumiwa kuonyesha historia au lugha chasili ya kidahizo katika kamusi. Lugha chasili ni lugha iliyochangia leksimu husika iliyotoholewa au kukopwa na hatimaye kuingizwa katika lugha nyingine husika kwa kufuata kanuni za kimofolojia na kifonolojia. Etimolojia inadhihirishwa katika makala ya leksikografia kwa kutumia kifupisho cha lugha chasili husika. *KKK* ina mifano ya etimolojia kama vile Kiarabu (*Kar*), Kiajemi (*Kaj*), Kiingereza (*Kng*), Kijerumani (*Kje*), Kireno (*Kre*), Kifaransa (*Kfa*) na Kihindi (*Khi*) (TUKI, 2001). *KKK* ina mfano wa kidahizo **hafukasti** kinachotokana na lugha chasili ya Kiingereza (*Kng*) kinachoonyeshwa katika kamusi kama vile: **hafukasti** *nm* ma-[a-/wa-] half caste, half breed, coloured (*Kng*) (TUKI, 2001: 95). Ingawa kuna vipengele kadha vya lugha kienzo ya msimbo katika leksikografia vinavyohusiana na kidahizo kinachochunguzwa kama vile othografia, fonolojia, mofolojia, semantiki au maana ya kidahizo, etimolojia, matumizi yake kimaeneo na kisintaksia, utafiti huu ulijikita katika othografia ya leksimu husika za hiponimia zilizorejelewa za Kiswahili na Kiluo, na suala la semantiki linalohusiana na fasili za vidahizo ili kuweza kupata tafsiri faafu.

2.3.3.2 Lugha kienzo ya mjazo katika leksikografia

Lugha kienzo ya mjazo inahusisha utoaji fasili ya kidahizo kwa kufuata njia mbalimbali ili kueleweka ipasavyo. Fasili humaanisha utoaji maelezo ya maana ya kidahizo kwa undani zaidi au kuipambanua kwa kutumia lugha ya mjazo (TUKI, 2004; Mdee *na wenzie*, 2011). Fasili za vidahizo hufaa kuzingatia sifa za ukamilifu, uwazi, usahihi, uaminifu, utegemezi, kusudio, siopendelevu na muktadha ufaao wa kimatumizi (Lombard, 1991 katika Golele, 2006). Kuna mbinu mbalimbali za utoaji fasili kama vile: fafanuzi, antonimu, unde, kanuni, elekezi, chambuzi, ainishi, hiponimu na sinonimu (Bwenge, 1995). Fasili fafanuzi hutumiwa kufafanua maana ya kidahizo kwa njia rahisi inayoweza kueleweka haraka kwa mtumiaji kamusi bila kutatizika kimaana. Fasili antonimu hutumiwa kuonyesha uelekeo tofauti wa maana ya kidahizo.

Mathalani, kidahizo *-gumu* hutolewa fasili antonimu kama vile: **-gumu** *kv 1*-sio laini au -ororo; kavu, jamidi: *Chuma ni ki~. 2* -sio -epesi kueleweka: *Hesabu hizi ni n~. 3* -enye moyo shupavu; -siokuwa na huruma: *Ana moyo m~ 4* bahili; (ms) *Wekea n~* zuia au katalia mtu kufanya jambo fulani (TUKI, 2004:101). Fasili unde humaanisha ufafanuzi wa maana ambayo hutolewa bila kufafanua sifa za kitajwa kinachowakilishwa na leksimu husika bali kwa kuonyesha ufasiri wake au hata maelezo ya jinsi inavyoonekana kama vile: **manjano** *nm 1* rangi kama ya ganda la ndimu au limau lililoiva. **2** mzizi fulani wenye rangi kama limau ambao ukisagwa huwa ni dawa au kiungo cha mchuzi (TUKI, 2004: 221). Fasili kanuni hutumiwa kurejelea jinsi kidahizo husika kinavyotumika katika tungo za lugha. Kama vile, kidahizo ‘**na**’ hutumiwa kuunganisha maneno na sentensi, na pia uhusiano wa maneno katika lugha husika. Maelezo hayo hudhihirika katika dondoo kama vile: **na** *ku* neno linalotumika kuunganisha maneno katika tungo: *Baba ~mama; kl* neno linalotumiwa kuonyesha uhusiano wa maneno au vifungu vya maneno katika tungo: *Ameondoka ~ mjomba* (TUKI, 2004: 300).

Fasili elekezi hutolewa kutegemea maoni au hisia za kibinafsi za mfasili kuhusu kidahizo husika. Aina hii ya fasili ilitusaidia katika utoaji wa maelezo ya hiponimia za vitenzi kutoka Kiswahili hadi Kiluo. Matumizi ya aina hii ya fasili huonekana katika maana ya kidahizo *banika* kama tunavyoona katika *KKS: banika kt* [ele] weka samaki au nyama iliyo katika mibano karibu na moto ili kuichoma (TUKI, 2004:22). Kutokana na dondoo hili, inabainika moja kwa moja kwa mwanasemantiki kuwa kidahizo ‘**banika**’ ni namna ya kitenzi *pika*. Fasili chambuzi hutumiwa kuchunguza maelezo ya sifa za jumla za jamii ya leksimu kisha kufuatisha na ufafanuzi wa sifa mahususi za leksimu hiyo husika. Fasili hii ilizingatiwa katika utafiti huu ili kusaidia uchambuzi wa vidahizo vya hiponimia za Kiswahili ambazo zilitafsiriwa katika Kiluo. Mathalani, katika *KKS* kuna: **mpapindi** *nm* (mi-) mti wa jamii ya mnazi ambao hupandwa bustanini, una matunda madogo mekundu na huweza kusagwa na kuliwa (TUKI, 2004: 267). Fasili chambuzi inayotolewa kuhusu kidahizo maalum husaidia mwanaleksikografia thaniya kujaribu kujiundia visawe tafsiri au tohozi panapotokea visawe kapa katika lugha pokezi. Iwapo lugha pokezi imekosa kisawe maalum basi fasili chambuzi aghalabu hurejelewa ili kupata dhana iliyokusudiwa na pia kumpa mwanaleksikografia na mtafsiri nafasi ya kubuni kisawe maalum, kutohoa au kuelezea vilevile kwa lugha hiyo lengwa bila kutatizika. Fasili ainishi hutilia maanani sifa asilia zinazochunguzwa, kitajwa kinachowakilishwa na kidahizo kinachofasiliwa. Fasili hii husaidia utambuzi na uainishaji wa data zilizochunguzwa kutoka kongoo maalum. Matumizi

yake ni kama tunavyoona katika KSS: **mnimbi** *nm* samaki mkubwa wa kadiri mwenye rangi inayong'aa na huvuliwa kwenye maji makuu; mwananumbi (TUKI, 2004: 263). Hivyo basi, dondoo linaonyesha kuwa kidahizo *mnimbi* hudhihirika moja kwa moja kama hiponimu ya *samaki*. Mfano huu huingiliana na fomyula kama vile *X* ni hiponimu ya *Y* yaani *mnimbi* ni hiponimu ya *samaki* au *Y* ni hiponimu ya *X* yaani *samaki* ni hiponimu ya *mnimbi*. Pia tunaweza kutumia fomyula ya Hearst (1992) ya L_0 ni aina ya L_1 ambapo L_0 ni hiponimu na L_1 ni hiponimu. Hivyo basi tukawa na L_0 (*mnimbi*) ni aina ya L_1 (*samaki*). Hivyo basi, fasili hii ilitusaidia kupata hiponimu za hiponimu husika kutoka kamusi zilizorejelewa.

Fasili hiponimu hutumiwa kulinganisha na kulinganua maana ya leksimu moja na nyingine. Katika KKS, *punda* inalinganishwa na *farasi* na *nyumbu* kama vile: **punda**¹ *nm* mnyama jamii ya farasi mwenye miguu mifupi; mnyama anayefanana na farasi au nyumbu ila ni mdogo zaidi na hutumiwa zaidi kwa kukokota magari au kubeba mizigo taz, uk. 264: ~*kihongwe*; ~*Maskati* *punda* mweupe, mkubwa kuliko *punda* wa kawaida na anayedaiwa kuletwa kutoka Maskati (TUKI, 2004: 342). Fasili hiponimu ilitusaidia katika ugunduzi haraka wa hiponimia za leksimu za Kiswahili kwa sababu kuna mtajo wa jamii ya kirejelewa na kirejelewa chenyewe. Mtajo wa kirejelewa na jamii yake hutusaidia kutambua hiponimu na hiponimu. Mathalani, katika mfano wetu wa hapo juu, *punda* basi ni hiponimu ya hiponimu *mnyama*. Fasili sinonimu hutumiwa ili kujipa kibadala au tafsiri mwafaka kutoka lugha ile ile moja au nyingine. Sinonimu hutumiwa katika makala ya leksikografia thaniya, wahidiya na mahuluti. Fasili sinonimu inaonekana kwa mfano katika *KK21* ambapo kuna kidahizo *chekeche* kilicho na sinonimu kama vile *chekecheke* au *chungio*: **chekeche** *nm* ma- [li-/ya-] chombo cha kuchungia kitu kama unga; chekecheke, chungio (Mdee na wenzie, 2011: 60). Kanuni hizi zote ni muhimu katika utoaji fasili za vidahizo na visawe vyake ambavyo husaidia mwanaleksikografia na mtafsiri katika kutambua hiponimia husika kutoka kongoo maalum, kuziainisha na hatimaye kuzitafsiri ipasavyo.

2.3.4 Dhana ya kisawe

Kisawe ni 'neni au kipashio katika lugha moja kilicho na maana sawa na neno au kipashio fulani katika lugha nyingine' (TUKI, 1990: 24). Hivyo basi, kisawe kinahusisha LA na LP (Zgusta, 2006 katika Podolej, 2009). Utoaji kisawe huweza kurejelea KT zilizopo ili kutupa msingi imara na pia KW zilizopo iwapo patatokea utata kimaelezo au kitafsiri (Roberts & Montgomery, 1996). Kuna baadhi ya wataalamu wanaoshikilia kuwa visawe hupatikana katika KT na KW (Duval,

1991 katika de Schryver, 2009). Hata hivyo, katika KW istilahi hii inafaa kurejelewa kwa kutumia neno sinonimu. Istilahi kisawe ni dhana inayotumiwa katika taaluma tatu kama vile leksikografia, nadharia tafsiri na isimu linganushi. Tofauti kimaana katika tafsiri na leksikografia huonekana tu katika jinsi lugha inavyoshughulikiwa katika taaluma hizo husika. Katika tafsiri, kisawe hushughulikiwa kutokea kiwango cha neno hadi matini kwa ujumla na katika leksikografia thaniya kisawe huangaziwa katika kiwango cha leksimu (Podolej, 2009).

Kisawe hufaa kuangaziwa kimatumizi katika sentensi ili shida ya upataji maana kimuktadha isitokee katika leksikografia thaniya (Church & Gale, 1991 katika Hartmann, 1994). Matumizi katika sentensi hutiliwa maanani kwa sababu uundaji visawe aghalabu hukumbwa na shida ya kuwepo kwa tamaduni mbili za lugha husika zinazokinzana na kutokea kwa hali ya upolisemia (Gouws, 2000). Hivyo basi, mwanaleksikografia shuruti ajaribu kuongezea zaidi maelezo mwafaka katika fasili ya kisawe ili maana kusudiwa ipatikane (Gouws, 2000). Kuna tofauti baina ya sinonimu na visawe. Sinonimu humaanisha kidadala au neno lenye maana sawa na lingine katika lugha moja husika (Hornby, 2010). Kama vile kidahizo *ugali* kina sinonimu *sima*. Hata hivyo, kisawe hurejelewa kama neno au kirai katika lugha moja ambacho hulandana kimaana na neno lingine au kirai kingine katika lugha nyingine ya pili (Bogaards, 1994; Prinsloo & de Schryver, 2003 katika Munzhedzi, 2004). Katika KT, istilahi kisawe hutumiwa zaidi kuliko sinonimu kama katika mfano kutoka *KKK*: **ajila** *nm* [i-/zi-] urgency, haste, rush (TUKI, 2001:5). Dondoo hili linaonyesha kuwa kidahizo **ajila** kina visawe vyake katika Kiingereza kama vile *urgency*, *haste* na *rush*. Hata hivyo, *urgency*, *haste* na *rush* katika Kiingereza hurejelewa kivyao kama sinonimu. Hivyo basi, seti moja ya kisawe katika lugha nyingine huweza kuwa na sinonimu zake maalum (Bogaards, 1994). Mathalani, kidahizo *cat* katika *ESD* kina visawe na sinonimu kama vile: **cat** *n* 1 paka, nyau... (TUKI, 2000:108). Kwa mujibu wa mfano huu, *cat* ina visawe *paka* na *nyau*. Hata hivyo, visawe hivi vya *paka* na *nyau* hurejelewa pia kivyao kama sinonimu katika Kiswahili. Aidha, kidahizo *bata* cha Kiswahili kina visawe viwili katika Kiluo kama vile *atudo* na *oyoyo* ambavyo pia ni sinonimu katika Kiluo kama tunavyoona katika mfano ufuatao: **bata** → *atudo*, *oyoyo*.

2.3.4.1 Aina za visawe

Wataalamu mbalimbali wanaainisha visawe katika makundi tofautitofauti. Mathalani, kuna visawe kamili na karibia (Zgusta, 1971). Visawe kamili hufanana kimaana na kimatumizi katika

kila muktadha wa lugha husika. Fomyula kama vile $A=B$ hutumika iwapo leksimu mbili zinalandana kimaana na $A \neq B$ hutumika iwapo leksimu hizo hazifanani kimaana (Arntz, Picht & Mayer, 2009 katika Edelmann, 2012). Kama vile $A=B$ yaani *samaki = fish* na pia $A \neq B$ yaani *samaki \neq cow*. Visawe karibia hufanana kimaana na kimatumizi katika baadhi ya miktadha kama vile *uganga* humaanisha ‘traditional healing practice’ (TUKI, 2001: 336). Licha ya kuwa kuna visawe kamili na visawe karibia, mawasiliano mwafaka baina ya lugha mbili yanahitaji vilevile kisawe kingine kinachoitwa kisawe amilifu ili kukamilisha ujumbe uliokusudiwa (Pommer, 2006 katika Edelmann, 2012). Kisawe amilifu hufidia tunapokosa kisawe moja kwa moja katika LP. Kama vile, *council* inatafsiriwa kama ‘*halmashauri* au *baraza*’ katika *ESD* (TUKI, 2000) au *jobura* au *bura* katika *EDD* (Odaga, 1997).

Ingawa Zgusta (1971) anazungumzia visawe vya aina mbili vya kamili na karibia, Klapicova (2005) anazungumzia aina tatu za visawe kama vile kisawe linganifu, kisawe nusu linganifu na nusu kisicholinganifu, na kisawe kisicholinganifu. Kisawe linganifu kinahusisha leksimu zinazolingana kikamilifu kikategoria, kisarufi na kisemantiki katika LA na LP. Kisawe linganifu huweza kurejelewa pia kama kisawe tafsiri (Zgusta, 1983). Kisawe hiki huchukua nafasi moja kwa moja ya kidahizo katika LP na kutoa tafsiri faafu katika mazingira asilia (Mongwe, 2006; Zgusta, 1984 katika Podolej, 2009). Kisawe linganifu huonyesha kulandana kikamilifu kimaana katika MA na MP (Melamed, 2000; Tufis & Barbu, 2001). Katika ulinganifu huu, kidahizo kimoja cha LA huwa na kisawe kimoja tu chenye kategoria ileile moja katika LP. Yaani, leksimu₁ ya lugha₁ = leksimu₁ ya lugha₂. Kama vile, leksimu₁ (*ng’ombe*) ya lugha₁ (Kiswahili) = leksimu₁ (*dhiang’*) ya lugha₂ (Kiluo). Wakati mwingine ulinganifu unaweza kuhusisha kidahizo kimoja na visawe zaidi ya moja katika LP kwa mujibu wa umbo na miktadha ya matumizi hasa kipolisemia. Hali hiyo huonyeshwa kwa kutumia tarakimu za kawaida kama vile (1, 2, 3...). Matalani, katika *KKK* kuna kidahizo *mdomo* na visawe vyake: **mdomo** *nm mi- [u-/i-]* 1 lip; beak, bill. 2 mouth, (zamani) gob. 3 opening (e.g bottle, sack) (TUKI, 2001:196). Kutokana na mfano huu, kidahizo **mdomo** kina visawe vitatu vya *lip/beak/bill*, *mouth/gob* na *opening*. Fomyula ifuatayo inaweza kutumika kuonyesha visawe hivi: leksimu₁ ya lugha₁ = leksimu₁ leksimu₂ leksimu₃ za lugha₂. Hivyo basi, leksimu₁ (**mdomo**) ya lugha₁ (Kiswahili) =leksimu₁ (*lip; beak, bill*), leksimu₂ (*mouth, gob*) leksimu₃ (*opening*) ya lugha₂ (Kiingereza).

Kisawe nusu linganifu na nusu kisicholinganifu huonyesha hali ambapo kidahizo cha LA hulingana kimaana na kisawe chake katika LP. Hata hivyo, wakati huo huo huonyesha pia uziada kimaana au ukiushi. Aina hii ya kisawe hurejelewa vilevile kama kisawe muachano (divergence equivalent) (Mongwe, 2006). Sifa za kisemantiki za leksimu zinazotafsiriwa katika hali hii hazilingani moja kwa moja hata hivyo kuna kiwango fulani cha kupatana (Piotrowski, 1994). Hivyo basi, kuna kulandana katika maana halisi baina ya kidahizo na kisawe na tofauti kimaana kimatilaba au kidokezi (Adamska-Salaciak, 2006 katika Podolej, 2009). Aina hii ya kisawe hutumia fomyula kama vile: leksimu₁ ya lugha₁ = leksimu₁ leksimu₂ ya lugha₂. Maana ya *I* hulingana moja kwa moja na kidahizo na maana ya *2* huangaziwa kimatumizi na kimwachano. Mathalani, kidahizo *fukuto* kina fasili *1* kama vile *heat of the body*. Hata hivyo, kina maana ya kimwachano *2* yaani *distress*. Tazama mfano kutoka *KKK* kama ufuatao: **fukuto** *nm ma-* [li-/ya- /] *1* heat (of the body), sweat, blaze. *2* distress, sadness, anxiety, worry (TUKI, 2001:77). Kisawe kisicholinganifu (asymmetrical equivalence) hutokea wakati kidahizo husika hupewa kisawe kisicholingana kisemantiki (Podolej, 2009). Aina hii ya kisawe hutumiwa ili kukidhia haja ya tafsiri kutokana na tofauti za lugha kitamaduni. Baadhi ya mambo yanayodhihirisha kuwepo kwa kisawe kisicholinganifu ni kama vile dini, chakula na itikadi (Podolej, 2009), onomatopeya, viigizi na maneno yanayotumiwa kiuamilifu (Zgusta, 2006 katika Podolej, 2009) na rangi (Adamska-Salaciak, 2006 katika Podolej, 2009). Mathalani, lugha nyingine za Kiafrika huelekea kuwa na aina tatu tu za rangi (Adamska-Salaciak, 2006 katika Podolej, 2009) huku nyingine zikiwa na aina nyingi. Hata hivyo, Kiswahili na Kiluo zina rangi msingi zinazolandana kama zinavyoonekana kwenye upinde wa mvua kama vile *-ekundu* (rakwaro), *rangi ya chungwa* (kit machunga), *manjano* (ratong'), *kijani kibichi* (majan), *samawati* (rambulu), *nili* (mbulu marateng'/ratiglo) na *urujuani* (mbulu marathuol).

Fomyula inayojitokeza kuhusu kisawe kisicholingana ni kama vile: leksimu₁ ya lugha₁ = leksimu₁ isiyolingana ya lugha₂. Mathalani, kidahizo *ugali* kimepewa maana isiyolingana ya *stiff porridge* ili kukidhia tu haja ya tafsiri kama tunavyoona katika *KKK*: **ugali** *nm [u-]* stiff porridge (TUKI, 2001:336). Maelezo haya yanaelekea kukanganya wasomaji kwa sababu kile kisawe kinachodokezwa huelekea kuudhukuru *ugali* kama aina ya *uji* ulio mgumu. Kwa upande mwingine, *porridge* hujitokeza kama kisawe cha *ugali* na pia kisawe cha *uji* katika *KKK* kama vile: **uji** *nm [u-]* porridge, gruel. (*ms*) *Mfua* ~ smart person (TUKI, 2001:338). Wakati mwingine kisawe kisicholingana huwa na kidahizo kisicholingana kimofolojia, kisintaksia,

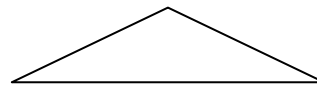
kileksika au kimaielezo. Hii ina maana kuwa $leksimu_1$ ya $lughal_1$ ambayo labda ni nomino kikategoria = $leksimu_1$ isiyolingana ya $lughal_2$ yenye kategoria tofauti. Mathalani, kidahizo *cham* cha Kiluo kina kisawe *kula* na *nafaka* katika Kiswahili ambapo kisawe *kula* ni kitenzi na kisawe *nafaka* ni nomino. Kuna uwezekano pia wa kutopata kabisa kisawe cha kidahizo katika LP kwa sababu ya tofauti za lugha kitamaduni. Hali hiyo inapotokea basi tuna kuwa na kisawe kinachoitwa kisawe kapa (zero equivalence) (Klapicova, 2005; Mongwe, 2006). Fomyula kama ifuatayo hutumiwa kuonyesha kisawe kapa: $leksimu_1$ ya $lughal_1 \neq leksimu_{(0)}$ ya $lughal_2$. Mathalani, hakuna kisawe cha moja kwa moja cha kidahizo kinachorejelea kifaa kinachoitwa *mbuzi* katika Kiluo. Hiki kisawe kapa kinaweza kuonyeshwa katika fomyula kama vile: $leksimu_1(\text{mbuzi})$ ya $lughal_1$ (Kiswahili) $\neq leksimu_{(0)}$ ya $lughal_2$ (Kiluo). Mifano mingine ya vidahizo visivyo kuwa na visawe moja kwa moja au vinavyotatiza utoaji wa visawe ni kama vile vya uzito, kipimo, tarehe, sharafu na nyakati (Decker, 1998). Vilevile kuna onomatopeya, viingizi au vihisishi, semi hasa methali, misemo na nahau, leksimu zenye maumbo sawia na maneno tangamano (Zgusta, 1983; Podolej, 2009). Leksimu hizi hutatiza wanaleksikografia thaniya katika utoaji visawe kamilifu kwa sababu ya maumbile yake na muktadha wa matumizi.

Kisawe kapa kinapotokea, basi kile kisawe kinachotoa maelezo ya hali hiyo hufaa kutumiwa baada ya kurejelea maana kutoka KT nyingine au KW ya LA (Langlois, 1996). Hali hii inapotokea basi utaratibu wa tafsiri fidiwa kimaielezo (compensation translation procedure) hutolewa kukidhia mahitaji ya utungaji wa KT (Newmark, 1988; Mongwe, 2006). Tafsiri fidiwa ni utaratibu unaotumiwa iwapo maana, athari ya sentensi, sauti, sitiari au matumizi ya leksimu kimuktadha hazipo katika LP (Newmark, 1988). Kuna pia uwezekano wa kukifidia kidahizo kwa kutumia leksimu kutoka lugha nyingine au kubuni kisawe au kufanya utohozi (Zgusta, 1983; Mongwe, 2006). Utohozi unaweza kufanywa kutoka lugha nyingine ya tatu yenye maana inayorejelea kidahizo husika na inayoeleweka vyema na mtumiaji wa LP (Tomaszczyk, 1984 katika Podolej, 2009). Kama vile, *kitabu* kina kisawe *buk* katika Kiluo ambacho kimetoholewa kutokana na leksimu *book* ya Kiingereza. Mbinu au jinsi ya kukabiliana na hali ambapo pana visawe kapa huelezwa na Schwabe (n.d), Klapicova (2005), Mongwe (2006) na Ordudari (2007) kama vile: kukopa moja kwa moja leksimu husika kutoka LA bila kubadilisha umbo lake katika LP kama vile neno *kanisa* hurejelewa katika Kiluo kama *kanisa* kwa kukopwa. Kutafsiri maana ya kidahizo cha LA ili kupata maana kusudiwa katika LP. Mathalani, **mbuzi** [chombo cha kukunia nazi] huweza kutafsiriwa kama *gir rego nas* katika Kiluo. Kuchanganya ukopaji na

tafsiri ya leksimu kidahizo husika kama vile **school** kuwa *skul* au *kar tiegruok* katika Kiluo. Kutokana na mfano huu, utohozi wa **school** umefanywa katika Kiluo kama *skul* na tafsiri kimaelezo kama vile *kar tiegruok* vilevile imetolewa. Kutumia istilahi iliyoko katika LP yenye maana inayokaribiana na dhana ya ile istilahi ya LA ili kufidia hali ya kisawe kapa. Kama vile istilahi *kuombo* ya Kiluo katika *DED* (Odaga, 2005: 168) inafasiliwa katika Kiingereza kama vile ‘rut as bulls do; to talk or wail, cry loudly, cf. *buyo kudho, kuogo*’.

Vilevile, kuna kutoa maelezo ya jinsi kirejelewa kinavyoonekana na hatimaye kufasiliwa na mtungaji kamusi. Mathalani, Odaga (2005: 48) anatoa fasili ya **banda** kama vile ‘big white ostrich feathers, also hands of such feathers’. Maelezo ya visawe aghalabu husaidia watumiaji kamusi kuelewa haraka kinachoangaziwa ili kuweza kusuluhisha shida ya upolisemia na tofauti za kitamaduni. Hivyo basi, maelezo zaidi ya kisawe yanafaa kutolewa kwa kuongeza kategoria ya neno linalozungumziwa, uakifishaji wake, etimolojia ya neno ili kuonyesha matumizi yake na uasili, matumizi yake kimuktadha na vielelezo au picha au michoro hutumiwa panapowezekana (Munzhedzi, 2004). Haya yote huangaziwa ili kuleta maana kubalifu na isiyochanganya wasomaji. Mathalani, tunaporejelea kidahizo kama vile *pembetatu* (triangle), basi kisawe chake katika Kiluo huweza kurejelewa kama *nyabathe adek* au *akom* kama tunavyoona katika *EDD*: **pembetatu** *nm* nyabathe adek, akom (Odaga, 1997:188). Hata hivyo, maelezo ya *pembetatu* yanaweza kueleweka vyema tunapongeza picha au mchoro na hatimaye kupata hali kama ifuatayo:

pembetatu *nm* nyabathe adek, akom taz. →

Kinachotatiza watumiaji wa KT ni shida ya kuorodhesha vidahizo na matumizi ya polisemia hata hivyo iwapo kategoria ya kila kidahizo imeonyeshwa basi ni rahisi kamusi kueleweka (Al-Ajmi, 2002). Visawe katika KT huandikwa upande wa kulia na kidahizo upande wa kushoto (Podolej, 2009). Vidahizo huorodheshwa kialfabeti upande wa kushoto kwa kutumia chapa nene na visawe huandikwa kwa wino wa kawaida upande wa kulia. Kisawe hufaa kuwa na sifa muhimu ili kutekeleza kazi yake vyema katika leksikografia thaniya kama vile kuweza kuonekana kama tafsiri na maelezo (Zgusta, 1983). Utambuzi wa visawe katika makala ya leksikografia hutegemea uchunguzi wa kile kinacholingana baina ya leksimu mbili zinazorejelewa kwa kuangazia kirejelewa cha kila leksimu na uamilifu au matumizi yake (Piotrowski, 1994). Hii

inamaanisha kuwa maana ya leksimu husika huangaliwa, miktadha ya matumizi na ufaafu wake miongoni mwa wanaotumia lugha hizo. Tunaporejelea lugha mbili zenye tamaduni tofauti basi wakati mwingine upataji visawe kamilifu huelekea kuwa mgumu (Podolej, 2009). Hivyo basi, visawe linganifu, visawe nusu linganifu na nusu visivyolinganifu, visawe visivyolinganifu na visawe kapa hudhihirika.

2.3.5 Mbinu za upanuzi wa leksikoni na uundaji maneno katika leksikografia

Leksikografia ni taaluma inayohusisha mbinu anuwai za upanuzi wa leksikoni na uundaji maneno kama tunavyoona vilevile katika taaluma nyinginezo. Baadhi ya mbinu hizo ni kama vile ukopaji, ubunaji na uhamishaji maana ambazo ni za upanuzi wa leksikoni au msamiati (Lyons, 1981; Hatch & Brown, 1995; Fromkin *na wenzie*, 2007) na pia mwambatanisho, utohozi, tafsiri, matumizi ya maneno ya kilahaja, ufupisho, uundaji kutokana na miigo, unyambuaji, uambishaji na uundaji nomino kutokana na vitenzi ambazo ni za uundaji maneno (Lyons, 1981; Newmark, 1988; Hatch & Brown, 1995; Prinsloo *na wenzie*, 2000; Fromkin *na wenzie*, 2007; Mukuthuria, 2007; Zaja, 2011). Mbinu hizi aghalabu husaidia wanaleksikografia thaniya katika uundaji wa maneno mwafaka kama vidahizo au visawe. Mbinu zifuatazo zimesaidia upanuzi wa leksikoni na pia uundaji maneno katika utafiti huu: ukopaji, ubunaji, uhamishaji maana, mwambatanisho, utohozi, tafsiri, matumizi ya maneno ya kilahaja, ufupisho, matumizi ya miigo na viingizi, unyambuaji, uambishaji, unominoshaji, matumizi ya virai, kurakabu na takriri:

Ukopaji ni mbinu ya kuchukua maneno bila kubadilisha maumbo yake kimofolojia kutoka LA na kuyatumia katika LP. Mathalani, *ugali* na *safari* yamekopwa kutoka Kiswahili hadi Kiingereza (Yule, 1996; Hornby, 2010). Kuna pia neno kama vile *plasta* katika Kiluo lililokopwa kutoka neno *plasta* la Kiswahili. Kwa kuwa ukopaji hauhitaji mabadiliko yoyote ya kimofolojia katika neno la LA hasa linapoingizwa katika LP basi mbinu hii hurejelewa moja kwa moja kama aina ya upanuzi wa leksikoni/misamiati (Lyons, 1981; Hatch & Brown, 1995). Hii inamaanisha kuwa ukopaji ni mbinu ya kuongeza idadi ya misamiati ya LP bila kuwepo na michakato yoyote inayofanywa ama ya kimofolojia au kifonolojia kwenye maneno husika. Mathalani, maneno kama vile *ugali* na *safari* ya Kiswahili yamekopwa moja kwa moja kutoka Kiswahili hadi Kiingereza bila kubadilisha maumbo yake. Hata hivyo, mabadiliko kimofolojia na kifonolojia yanapotokea kwenye neno lililokopwa basi mbinu ya utohozi huzingatiwa (Hatch & Brown, 1995; Fromkin *na wenzie*, 2007).

Ubunaji au ubunifu ni mbinu ya kufikiria neno au jina fulani jipya ambalo halikuwepo katika LP husika (Hatch & Brown, 1995; Kiango, 1995). Kuna aina mbili za ubunaji: kinasibu na kwa kutumia kigezo maalum (Kiango, 1995). Ubunaji kinasibu huleta maneno mapya kabisa katika lugha ili kutatua tatizo la kuyashindilia mzigo mwingine maneno ambayo yamo tayari (Kiango, 1995). Kiluo kina istilahi kama vile *mbalariany* (chuo kikuu) iliyobuniwa kinasibu. Ubunaji wa kutumia vigezo maalum hurejelea maumbile ya kitu, tabia au matumizi ya kitu fulani. Katika Kiluo kuna ugonjwa wa *ayaki* (ukimwi) kutokana na jinsi unavyovamia na kudhoofisha mwili na *aila* (mpupu) yaani mmea unaowasha unapoguswa. Uhamishaji maana ni mbinu ambapo neno hulimbikiziwa maana mpya zaidi kimatumizi (Hatch & Brown, 1995). Mbinu hii hurejelewa kama ‘shifts’ katika Kiingereza. Vilevile hurejelewa kama upanuzi kimaana (Obuchi & Mukhwana, 2010). Katika Kiluo, leksimu *doho* ambayo zamani ilitumiwa kama mabaraza ya wakuu wa kata ndogo (Atieno-Odhiambo, 1974) imehamishwa maana kuwa *bunge* kama tunavyosikia katika matumizi ya kawaida na matangazo ya vyombo vya habari vya Kiluo. Mwambatanisho au mwambatano ni mbinu ya kuambatanisha maneno mawili ili kuunda neno moja (Hatch & Brown, 1995). Katika Kiluo kuna *ong’weyamo* (rununu) kutokana na *ong’we* + *yamo* na *abang’chieth* (shorewanda/jurawa) kutokana na *abang’* + *chieth*.

Utohozi ni kuchukua msamiati wa LA na kuunukuu kwa kuzingatia fonolojia na mofolojia ya LP (Hatch & Brown, 1995) kwa sababu hakuna lugha inayojitosheleza kikamilifu kileksika bila kutohoa (Kamwangamalu, 2000 katika Mahlangu, 2006). Misamiati mingi ya lugha za Kiafrika imetoholewa kutoka za kigeni katika teknolojia, uchumi, elimu na siasa (Mahlangu, 2006) na hata sayansi ambapo miiko na uasili huhifadhiwa (Hatch & Brown, 1995). Sheria za kifonolojia na kimofolojia hufuatwa kikamilifu wakati maneno ya LA yanapoingizwa katika LP (Laver, 1994). Mathalani, fonimu /ʃ (sh), z, v/ (Okombo, 1982) ambazo hazipo katika Kiluo huhawilishwa kuwa /s/, na /v/ kuwa /f/ (Kembo, 1996) kama tunavyoona katika *gazeti* (*gaset*), *mashine* (*masin*) na *televisheni* (*tefison*) katika EDD (Odaga, 1997). Mbali na fonolojia, mofolojia pia hufaa kuangaziwa katika utohozi. Kimofolojia Kiswahili na Kiluo hurejelewa kimuundo kama lugha ambishi (Mgullu, 1999). Hata hivyo, viishio vya maneno huelekea kutofautiana baina ya lugha hizi. Maneno ya Kiswahili yenye asili ya Kibantu huishia kwa irabu kama vile ngozi, mlevi, na hatari (Mwita, 1995). Hata hivyo, maneno mengi ya Kiluo ya kiasilia na hata ya kutoholewa huishia kwa konsonanti kama vile risiti (risit), mashine/mashini (masin), televisheni (tefison) na gazeti (gaset). Utohozi huwa na taratibu zinazotumiwa katika kutohoa

maneno kutoka LA hadi LP kama vile uchopekaji (epenthesis), udondoshaji konsonanti, ufupishaji irabu, ubadilishaji konsonanti, ushushwaji irabu, uimarishaji irabu na ubadilishaji irabu (Owino, 2003; Mwita, 2009; Akidah, 2013).

Tafsiri ni mbinu ya uhamishaji maana ya misamiati kutoka lugha moja hadi nyingine na hurejelewa wakati mwingine kama kaleki au tafsiri mkopo (Obuchi & Mukhwana, 2010). Kama vile *menu vitendo* (actions menu) (King'ei, 2008), *kifyonza vumbi* (vacuum cleaner) na *kinasasauti* (tape recorder) (King'ei, 2010). Katika Kiluo kuna mifano kama vile *kiti cha kukunja* (kom abana) na *kiti cha kubembea* (kom orundo). Kuingiza maneno ya lahaja au lugha nyingine ni mbinu inayoonekana iwapo lugha sanifu itakosa msamiati maalum hivyo basi lahaja zake au lugha nyingine huweza kurejelewa ili kufidia upungufu huo (Kiango, 1995). Mathalani, neno *brifkes* linalotumika katika Kiluo hutokana na utohozi kutoka Kiingereza wala si Kiswahili. Neno hili hutumiwa kama kisawe cha *kikasha/kibweta/kijaluba* katika Kiswahili.

Ufupisho ni mbinu ya kufupisha maneno bila kupoteza maana kwa kujumuisha akronimu, ufupisho mchanganyo (blending) (Kiango, 1995; Hatch & Brown, 1995) na ufupisho pogo (clipping) (Obuchi & Mukhwana, 2010). Akronimu ni kuchukua sehemu za maneno husika kuunda neno linalosomeka kama vile simo ya '*HUG ME*' (Hindu-Urdu-Gujarati-Malayalam-English) (Mwangi, 2011). Ufupisho mchanganyo au uhulutishaji (Obuchi & Mukhwana, 2010) ni kuambatanisha sehemu ya neno la kwanza na neno la pili kama vile *kidukari* (*kiduri* na *sukari*) (aphids) (BAKITA, 1987) na *chajio* (*chakula* cha *jioni*) (King'ei, 2010). Ufupisho pogo ni kuondoa sehemu ya neno bila kupoteza maana kusudiwa. Lile neno linaloundwa huwasilishwa kama kidahizo kamili katika matini ya leksikografia. Mathalani, *facsimile* (*fax*) (Yule, 1996), *babio* (*baba yako*) (TUKI, 2004) na *imi* (*mimi*) (Mdee na wenzie, 2011).

Onomatopea inamaanisha uundaji maneno kwa kuiga sauti au mlio wa kitu (TUKI, 2000) hasa kutokana na jinsi mambo yanavyosikika au kutendeka kama vile *chiriri*, *gwanyu*, *ndi* na *chopi* (Mohamed, 1977; Wamitila, 2003). Viigizi ni maneno ya kuonyesha hisia kama vile *abaa!*, *ebo!* na *keba!* (Wamitila, 2003). Kiluo kina miigo kama vile *chublu* (*chubwi*). Unyambuaaji ni uundaji maneno kutokana na mnyambuliko wa vitenzi na nomino ili kusaidia uundaji wa maneno mengine (Kiango, 1995). Kama vile kitenzi *tedo* (pika) kinanyambuka katika *jatedo* (mpishi) na *tet* (upishi) katika Kiluo. Uambishaji ni kuongezea neno viambishi kama vile vya kuonyesha hali

ya udogo (mofimu dunishi) na ukubwa (mofimu kuaji) kama vile *meza* huwa *kimeza/kijimeza*. Mbinu hii hutumiwa pia kuongezea neno fulani viambishi mwafaka ili kuunda neno jipya kama vile kiambishi awali {*ra-*} huonyesha ulemavu kama vile *rang'ol* (kiwete), *racham* (mashoto), *rafuok* (kibogoyo), *rakuom* (kibiongo/kibyongo) na *rabam* (kiguru).

Unominoshaji ni mbinu ya uundaji nomino kutokana na maneno mengine yenye kategoria nyingine tofauti. Kama vile kitenzi *pika* huzalisha *mpishi*. Kuna pia uundaji wa vitenzi jina ambapo kiambishi {*ku*} huongezewa kitenzi ili kuunda nomino kama vile *ku-tembea*. Katika Kiluo, *bulo* (banika) huunda nomino *abula* (iliyobanikwa), *chwako/boko* (chemsha) huunda *achwaka/aboka* (iliyochemshwa) na *rego* (saga) huunda *arega* (iliyosagwa). Matumizi ya virai hushirikishwa ili kusaidia uundaji wa nahau na misemo (Hatch & Brown, 1995). Nahau ni semi iliyoundwa kutokana na kitenzi pamoja na nomino kama vile *piga teke*. Kiluo kina mifano kama vile *goyo adhong'* (piga ngumi). Misemo hurejelea matumizi ya maneno mawili yasiyo na vitenzi lakini hutoa maana kama vile *mkono birika* (mchoyo) na *kichwa maji* (mjinga). Katika Kiluo kuna *lwedo mabor* (mkono mrefu) yaani mwizi. Kurakabu ni mbinu ya kupanga maneno mawili au zaidi yakifuatana ili kuunda umbo jipya lenye maana moja kama vile *katibu kata* (Kiango, 1995). Inadhihirika kuwa maneno haya yakiwa peke yake huwa na maana tofauti hata hivyo yanapoandamana huleta maana moja kubalifu katika mawasiliano. Kiluo kina leksimu kama vile *kom nyaluo* (kigoda). Mbinu ya takriri humaanisha kuchukua neno na kulirudia kwa kuliambatanisha ili kusaidia kupata neno jipya lenye maana tofauti (Kiango, 1995). Katika Kiluo kuna mdudu aitwaye *awuor awuor* (kitukutuku) ambapo neno moja hurudiwarudiwa.

2.3.6 Dhana ya kamusi

Kamusi ni kitabu cha maneno yaliyopangwa kialfabeti na kutolewa maana na maelezo mengine (TUKI, 2004). Kamusi hutusaidia kutoa msururu wa vidokezi na mahusiano ya kuunganisha kile kisichojulikana na kinachojulikana (Hanks, 2000 katika Atkins, 2002). Kamusi hutupa ujumbe tunaojua na tusioujua. Kimsingi, kamusi hutumiwa kutoa fasili ya maneno mapya, kuonyesha visawe vya maneno husika, kuthibitisha mwendelezo au tahajia za maneno na pia husaidia katika uimarishaji wa ukwasi katika lugha. Kamusi kadha hutoa tahajia za maneno, matamshi, homonimia, etimolojia, umoja na wingi, kategoria, uwanja wa matumizi, mnyambuliko, matumizi katika tungo, matumizi kiuamali au kipragmatiki na maana ya maneno (Mwansoko, 1995). Kamusi yoyote ya lugha ni kitabu rejea muhimu (Mselle, 1995) ambayo husaidia kutoa

asili na maana za leksimu ili kurahisisha mawasiliano na kusuluhisha tatizo linalogubika upataji maana (Mongwe, 2006).

Utungaji kamusi unategemea mambo matatu muhimu ya uchanganuzi, usanisi na usafishaji (Atkins, 1992/1993 katika de Schryver, 2009). Uchanganuzi humaanisha ugunduzi wa zile hoja faafu za kiisimu za vidahizo husika. Usanisi huonekana tunapoandika vitomeo katika kamusi na usafishaji huhakikisha kuwa yaliyoandikwa yamepangika na kuelezwa jinsi yanavyotakikana. Ingawa mambo hayo matatu ni muhimu katika utungaji wa kamusi, kuna pia mfumo muhimu wenye kanuni tano zinazopaswa kuzingatiwa kabla ya kuanza kutunga kamusi (Apresjan, 2002 katika de Schryver, 2009) kama vile: kwanza, kuelewa kuwa kila lugha hulazimisha watumiaji wake kutoa maana mahususi. Pili, kuna utaratibu maalum wa kamusi na sarufi yake. Tatu, kategoria za leksimu zinafaa kushughulikiwa kikamilifu na kufasiriwa kwa mtindo mmoja. Nne, maelezo kamilifu ya kiisimu ya leksimu na mtagusano kimaana baina ya vipashio vya lugha husika hufaa kuangaziwa. Tano, kutegemea watumiaji lengwa wa kamusi na mahitaji yao (Lombard, 2000 katika Mongwe, 2006).

2.3.6.1 Vigezo vya uainishaji wa kamusi

Kamusi huainishwa kwa kufuata vigezo kama vile msingi wa lugha, mpangilio wa vidahizo, aina za vidahizo, ujumbe, hadhira na madhumuni (Bright, 1992; Frawley, 2003). Kigezo cha msingi wa lugha huzalisha KW, KT na kamusi mahuluti (KM). KW inahusisha lugha moja kama vile *KKS* (TUKI, 1981, 2004) kama vile *Kamusi ya Maana na Matumizi* (Bakhressa, 1992). KM hujumuisha lugha tatu au zaidi kama vile *Kiswahili-Kiingereza-Kifaransa*. KT inahusu utoaji visawe katika LP (de Sousa, 1995 katika Klavicova, 2005). Hivyo basi, KT hujaribu kusuluhisha shida za mawasiliano sio tu kwa wanajamii wa LP bali pia wanajamii wa LA (Piotrowski, 1994). Kimsingi, KT hushughulikia tamaduni mbili huku ikihusisha tafsiri ya neno kutoka LA hadi LP (Munzhedzi, 2004). Hivyo basi, kila wakati watumiaji lugha hufaa kuelekezwa kusoma kwanza utangulizi wa kamusi wenye lugha kienzo maalum ili kupata mwongozo mwafaka (Varadi & Kiss, 2001). Utafiti huu ulijikita katika mtindo wa KT uliohusisha Kiswahili na Kiluo. Mtindo huu ulisaidia upangaji wa hiponimia za Kiswahili kileksikografia katika upande mmoja na visawe vyake katika Kiluo kwa upande mwingine. Kimsingi, katika KT, LA hutoa vidahizo na LP husaidia kutoa visawe. Vidahizo vya KT huorodheshwa kialfabeti na visawe kutolewa ili kurahisisha mawasiliano (Landau, 1987). Aidha, KT haipaswi tu kutoa maelezo au fasili ya

kidahizo bali pia huonyesha kisawe husika katika LP hivi kwamba kinapopewa muktadha wake basi tafsiri faafu hupatikana (Zgusta, 1983). Tafsiri katika KT aghalabu hutegemea muktadha maalum (Langlois, 1996). Kwa hivyo, visawe vingi hufaa kutolewa kurahisisha mawasiliano (Zgusta, 1983). Hata hivyo, lazima tujihadhari kuwa utoaji visawe vingi huweza kuwaongezea mizigo watumiaji wa lugha wasio na umilisi mkubwa kiisimu na hatimaye kuchanganyikiwa zaidi (Rundell, 2006 katika de Schryver, 2009). Ingawa utungaji wa KT aghalabu ni suala la leksikografia thaniya, inafaa tung'amue vilevile kwamba leksikografia thaniya sio tu tafsiri ya maneno ya lugha moja hadi lugha nyingine (Saleem, 2007). Hii ni kwa sababu tafsiri sisizi katika leksikografia thaniya haionyeshi kwa hakika maana kadha za leksimu husika hivyo basi panatakikana maelezo zaidi ya kimuktadha ili kupata maana maalum (Saleem, 2007).

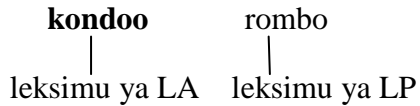
Kigezo cha mpangilio wa maneno hulazimisha kupangwa kwa vidahizo kialfabeti kutokea herufi A hadi Z. Kigezo cha habari au ujumbe wa kamusi kinahusisha kamusi ya kisinkronia, kamusi ya kidaikronia, kamusi ya etimolojia za vidahizo, ensaiklopedia, kamusi ya maelezo ya maneno ya pekee, kamusi ya kisarufi (tahajia, mnyambuliko, sentensi na utamkaji), na kamusi za tangamano la maneno (maneno ambayo huwa na uendaji pamoja). Kigezo cha hadhira huzalisha kamusi kama ya shule za msingi na ya wanaisimu. Kigezo cha madhumuni au haja ya kutimizwa kama vile kamusi ya utafiti, kamusi ya tafsiri na kamusi ya michezo.

2.3.6.2 Mifumo ya maumbo ya kamusi thaniya

KT huwa na mifumo ya maumbo mawili makuu kama vile KT elekezi ya mfumo mmoja (unidirectional bilingual dictionary) na KT elekezi ya mfumo kuwili (bidirectional bilingual dictionary) (Mongwe, 2006). KT elekezi ya mfumo mmoja hurejelea hali ambapo vidahizo vya LA huorodheshwa kialfabeti katika upande mmoja na kwa upande mwingine visawe mwafaka kutolewa katika LP. Hali kama hii hutokea mwanzoni mwa kamusi hadi mwishoni. Katika kamusi ya *KKK* (TUKI, 2000), muundo wa KT elekezi ya mfumo mmoja huweza kushereheshewa huku LA (Kiingereza) ikipatiwa kisawe chake katika LP (Kiswahili):

binge <i>n</i> (sl)	ulevi	(TUKI, 2000:64)
leksimu ya LA	leksimu ya LP	

Utafiti huu ulichukua muundo huu wa KT elekezi ya mfumo mmoja ambapo kidahizo cha LA (Kiswahili) kama vile *kondoo* kinapewa kisawe chake kama *rombo* katika LP (Kiluo):

KT elekezi ya mfumo kuwili humaanisha muundo ambapo lugha mbili zinazohusika katika kamusi maalum hubadilishana nafasi ya kuwa ama LA au LP mtawalia. Vidahizo vya LA na visawe vyake katika LP vinaangaziwa moja kwa moja kutoka herufi A hadi Z. Baadaye, LA hubadilika kuwa LP katika matini ile ile moja huku LP ikibadilika kuwa LA na vilevile vidahizo vyake kuangaziwa kutoka herufi A hadi Z. Kamusi ya mfumo kama huu aghalabu huwa muhimu kwa wanafunzi, wasafiri na hata wanaisimu. Mifano ya KT elekezi ya mfumo kuwili ni kama vile *English-Zulu: Zulu-English* (Dent & Nyembezi, 1987 katika Mongwe, 2006). Kuna pia visawe vya leksikoni za *Kiingereza-Kiluo* na *Kiluo-Kiingereza* katika kazi ile moja kama vile *Dholuo-English Vocabulary* (Tucker, 1994: 489-549) na *English-Dholuo Vocabulary* (Tucker, 1994: 551-618). Baadhi ya mifano ni kama vile:

abagi adj. fermented (uk. 489) [Kiluo – Kiingereza]

fermented, abagi adj (uk. 571) [Kiingereza – Kiluo]

Ingawa ni mtindo wa kawaida kwa wanaleksikografia kupanga vidahizo kialfabeti kutoka A-Z ama katika KW au KT, lazima tuelewe kuwa lugha zote hazina idadi sawa ya fonimu na mfumo wa kialfabeti (Golele, 2006). Hivyo basi ni wajibu wa mwanaleksikografia kuelewa vyema zile herufi za lugha husika zinazotumika na kukubaliwa katika jamii lugha. Utafiti huu uliangazia upangaji wa vidahizo vya Kiswahili kialfabeti katika kila hiponimia. Hii ina maana kuwa katika kila hiponimia husika hiponimu zilizorejelewa zilipangwa kialfabeti ili kutimiza kanuni za leksikografia thaniya na pia urahisishaji wa upataji maana.

2.3.6.3 Uingizaji vidahizo na utoaji visawe katika kamusi thaniya

Kidahizo aghalabu huingizwa na kuandikwa kamusini kwa kutumia chapa iliyokoza au nene kama katika *KKS* (TUKI, 2004: 27) ambapo pana kidahizo kama vile ‘**bibo** nm...’. Kuna taratibu faafu kuhusu uingizaji vidahizo na utoaji visawe katika KT. Mathalani, KT hufaa kuingiza kidahizo kialfabeti na kuongezea habari kisarufi na kimatamshi, kidahizo hutolewa kisawe chake katika LP, maana kamilifu na kisawe chake, habari za kiensaiklopedia na kietimolojia, maana mbadala na mwambatanisho wa maneno husika huangaziwa (Zgusta, 1971). Mifano katika *KKK* (TUKI, 2001:294) ni kama vile:

siborio *nm* [i-zi-] ciborium. (Kla)

sih.i ² *kt* [ele] be confirmed to be correct or true, be agreeable, conform, comply, (*tde*) sihia, (*tdew*) sihiwa; (*tdk*) sihika; (*tds*) sihisha. (Kar)

Kulingana na mifano hii miwili, inabainika kuwa kila kidahizo kimeorodheshwa kialfabeti huku masuala ya kisarufi yakiangaziwa kama vile *siborio* ni nomino (*nm*) ya ngeli ya [i-zi] na *sihi* (*kt*) ni kitenzi kielekezi. Hata hivyo, TUKI (2001) haijaonyesha matamshi ya vidahizo hivi kama alivyoangazia Zgusta (1971). Visawe vimetolewa kikamilifu katika kamusi hii huku maana ya ziada kiensaiklopedia na kietimolojia ya kila kidahizo zikitolewa. Mathalani, *siborio* ni ya Kilatini (*Kla*) na *sihi* ni ya Kiarabu (*Kar*). Utafiti huu haukuangazia masuala yote kama yalivyodokezwa na Zgusta (1971) bali ulishughulikia tu upangaji wa hiponimu kialfabeti katika Kiswahili na kutolewa visawe mwafaka moja kwa moja katika Kiluo kwa sababu upeo wetu ulilenga vidahizo na visawe pekee. Vipengele vingine vinawezekana hata hivyo ni mradi mkubwa unaohitaji rasilmali na muda mwingi.

Utaratibu mwingine ni kuwa KT hufaa kuwa na uwezo wa kutoa tafsiri ya kila kidahizo katika LA hadi LP, kuwa kamilifu katika utoaji vidahizo vya LA na kuonyesha habari za kisarufi kama vile sintaksia na semantiki ya kidahizo (Landau, 1989). Vilevile huonyesha matumizi ya kidahizo na kuingiza tarakimu panapowezekana iwapo kisawe ni zaidi ya kimoja. Pia kuna kuongeza istilahi za kitaaluma kama vile za kisayansi, kuonyesha tahajia ya kidahizo asilia na vidadala, matamshi yake, na ukubwa unaotakikana wa kamusi. Matamshi huweza kutolewa ama upande wa LA au LP kutegemea dhamira ya mtunzi. Hata hivyo, si lazima kutoa matamshi ya kidahizo au matamshi ya kisawe chake katika LP kwa sababu huweza kumsumbua msomaji asiyeweza kutambua kanuni za unukuzi makinifu (Landau, 1989). Koul (2008:302) anaonyesha matumizi ya matamshi katika Kihindi kama vile:

Kiingereza

arm

cheek

Kihindi

bā:h

ga:l

Kazi hii ya Koul (2008) inlandana na maelezo ya Landau (1989) kuwa matamshi huweza kutolewa ama ya vidahizo katika LA au visawe upande wa LP. Utafiti huu ulitumia mtindo wa kutaja na kuorodhesha vidahizo vya hiponimia za Kiswahili na kutolea moja kwa moja visawe mwafaka katika Kiluo bila kushughulika na matamshi kama vile:

Kiswahili
jicho
kifua

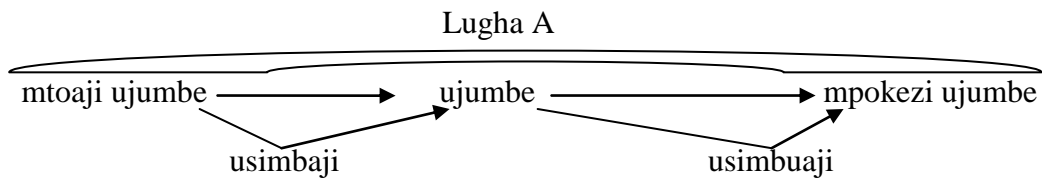
Kiluo
wang'
agoko

Hata hivyo, visawe hivi yaani *wang'* na *agoko* vya Kiluo huweza kudhihirisha vilevile hali ya uziada kimaana ambapo pana zaidi ya maana moja zisizo na uhusiano. Kama vile, *wang'* huweza kurejelea maana nyingine katika Kiluo kama vile kuungua, kuchomeka au kutopata faida labda katika biashara. Kwa upande mwingine, *agoko* huweza kurejelea vilevile kufanya au kufanyishwa kitu au kazi kimabavu. Hata hivyo, maneno haya yaani *wang'* na *agoko* yametumiwa kimuktadha ili kurejelea *jicho* na *kifua* mtawalia katika tasnifu hii. Isitoshe, Podolej (2009) akimrejelea Atkins (1996) anafafanua kuwa aghalabu KT inamhitaji mwanaleksikografia kuwa na vipawa vya kuelewa vipashio vifuatavyo kuhusu muundo wa kitomeo: shida inayotokea wakati wa tafsiri, mifano ya matumizi yake kiusemi, matumizi yake kimuktadha, matumizi kimtindo na kisajili, kizamani au kisasa, kitasfida au la, kifahiwa kama vile sinonimu au polisemi na iwapo kinaundwa kutokana na nomino au kitenzi. Kwa jumla, KT yoyote ile inafaa iwe na ukubwa unaotosheleza. Utafiti huu uliangazia tu baadhi ya mambo kama vile kuorodhesha kialfabeti kidahizo husika cha LA, kuandika othografia na tahajia yake, kibadala chake na hatimaye kisawe cha kila kidahizo katika LP.

2.4 Dhana ya tafsiri

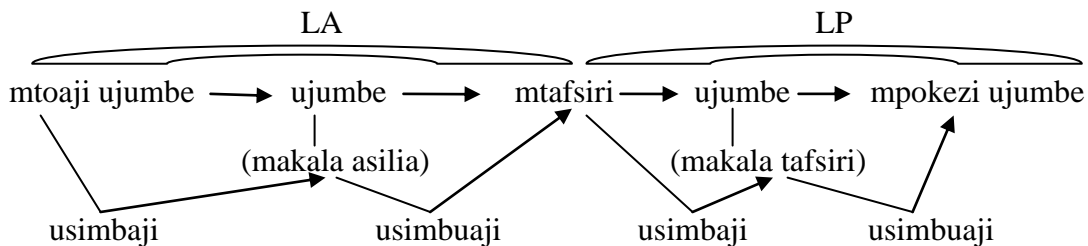
Tafsiri ni kisawe cha neno 'translation' la Kiingereza lilitokana vilevile na neno la Kilatini 'translatio' lenye maana ya uundaji upya wa mfumo mmoja wa lugha husika hadi mwingine (McArthur, 1992). Hivyo basi, tafsiri ni uhamishaji wa ujumbe andishi au semwa kutoka LA hadi LP (Bright, 1991). Hata hivyo, kuna madai kuwa matini andishi huwa na hadhi kubwa kuliko matini semwa (Harris, 1981). Tafsiri hurejelewa pia kama mchakato wa uhawilishaji wa mawazo kutoka lugha moja hadi nyingine (Catford, 1965; Mwansoko, 1996). Tunapohamisha ujumbe basi tafsiri huelekea kurejelewa kama daraja la kuunganisha jamii za watu walio na lugha na tamaduni zisizolingana (Mwansoko, 1996). Tafsiri yoyote hufaa kuzingatia visawe, upokezi wa msomaji, athari za kijamii, filsofia husika na maadili ya kutafsiri (Venuti, 2013). Tafsiri husaidia uhamishaji ujumbe hadi kwa msomaji na msikilizaji kwa kuzingatia ujumisia na thamani inayoambatana na MA (Zgusta, 1983). Husaidia pia kurahisisha mawasiliano hasa watu wanapokumbwa na hali ngumu ya matumizi ya lugha tofauti katika mazingira fulani (Crystal, 1987). Uhamishaji ujumbe huzingatia kanuni maalum kama vile kuakisi maana ya MA,

kupanga maneno na mawazo kama yalivyo katika MA, kufuata sajili ya MA, kurejelea mtindo na uwazi wa MA na kudumishwa kwa istilahi za kimtindo, kupatiwa visawe karibia au kuelezwa kinathari, na kutahadhari na athari ya LA (Duff, 1989). Haya yote hurejelewa ili kuleta mawasiliano mwafaka. Mawasiliano hayo huweza kuwa ya sampuli mbalimbali. Hivyo basi, kuna mawasiliano finyu yanayotumia mkondo mmoja kwa njia ya kauli, taarifa, redio na runinga, na mawasiliano timilifu yenye mtoaji na mpokezi wa ujumbe na hutendeka katika mfanyiko mduara (Ogechi, 2002). Aidha, mawasiliano huweza kuangaziwa pia kwa mujibu wa idadi ya lugha kama vile mawasiliano wahidiya na mawasiliano thaniya (Jensen, 2008). Mawasiliano wahidiya yanahusisha mtoaji ujumbe, ujumbe na mpokezi wanaotumia lugha moja. Mtoaji ujumbe anausimba ujumbe na mpokezi anausimbua. Vipashio kama hivyo huweza kuangaziwa kwa kutumia kielelezo 2.10 kama anvyoeleza Jensen (2008:5):

Kielelezo 2.10: Mawasiliano wahidiya

Ingawa mawasiliano wahidiya huonekana kwa kawaida miongoni mwa watu wanaotumia lugha moja, kwa upande mwingine mtafsiri wa makala tafsiri anaonekana akishiriki katika mawasiliano thaniya ya lugha mbili. Vipashio vya mawasiliano thaniya ni kama vile LA ya mtoaji ujumbe, ujumbe na mtafsiri anayetumia lugha tafsiri kuwasilisha ujumbe hadi kwa mpokezi (Jensen, 2008:6). Hali hii huonyeshwa katika kielelezo 2.11 kifuatacho:

Kielelezo 2.11: Mawasiliano thaniya

Kwa mujibu wa kielelezo cha 2.11, mtafsiri anaonekana kuwa na majukumu mawili mazito. Kwanza, jukumu la kuusimbua ujumbe wa LA katika MA. Pili, kuusimba ujumbe tena anapotafsiri kisha anausimbua katika makala tafsiri kwa kutumia LP. Hivyo basi, mtafsiri

husaidia katika mfanyiko wa usimbuaji, uchanganuzi wa lugha ya makala katika uundaji wa dhana kisha kurejelea usimbaji wa ujumbe huo huku akiutafsiri katika LP. Mawasiliano thaniya hupitia hatua mbalimbali kama vile msemaji au mtoaji ujumbe mwenye madhumuni ya kubuni ujumbe wa kuwasilishwa pamoja na tamko ambalo hutumiwa kama nyenzo ya kuwasilishia ujumbe huo (Cruse, 2011). Msemaji au mtoaji ujumbe huhamisha tamko lake katika ishara halisi ya mguso na kuiwasilisha. Mpokeaji ujumbe hupokea ishara, husimbua ishara, huunda upya ujumbe wa tamko na kurejelea madhumuni ya mawasiliano.

Tafsiri ni changamano kwani hutegemea MA, mtafsiri mwenyewe na MT (Shitemi, 2011). Mambo hayo matatu hutegemea vilevile mazingira, zana, yaliyomo, hali, wakati, umilisi na mteja wa makala tafsiri. Katika MA kunaonekana sifa za kibinafsi za mtunzi, madhumuni, malengo, umatini na umtindo, upana wa yaliyomo wazi na fiche, utamaduni, sajili, hadhira, uamilifu na miktadha ya maudhui husika (Shitemi, 2011). Mtafsiri yeyote anafaa kuwa mwanaisimu, mwanaujozilugha, msanii, mhakiki, mjuzi wa uwanja maalum, na anayemudu mbinu za tafsiri, utamaduni na umilisi wa lugha. Tafsiri hutegemea vitu vitano vikuu kama vile mantiki, ukweli, ujumisia, maadili na lugha (Newmark, 1993 katika Munday, 2012). Mbali na hayo, kuna mambo mengine muhimu yanayozingatiwa na watafsiri kama vile: elimu na maarifa, ujuzi au ufundi, kipaji, ustadi, kuelewa miundo ya maneno, mbinu za tafsiri na ubadilishanaji wa lugha (Bright, 1991). Mtafsiri anapaswa kuwa na elimu ya kutosha kuhusu tafsiri au maarifa maalum ya kung'amua kazi ya kuhamisha ujumbe kutoka lugha moja hadi nyingine. Ujuzi humsaidia mtafsiri kujua namna ya kutumia mbinu za tafsiri na kufanyia matini tafsiri bila kupotosha maana iliyokusudiwa. Mtafsiri anapaswa kuwa na kipaji kinachoweza kukuzwa zaidi na kujiongeza ujuzi ili kufanya kazi bora ya tafsiri. Ustadi wa kuelewa lugha mbili na zaidi pia ni muhimu kwa sababu mtafsiri anatakikana ahamishe ujumbe kutoka lugha moja hadi nyingine. Hivyo basi, mtafsiri anafaa kuelewa lugha husika kwa kuonyesha umilisi mkubwa na utendaji ufaao. Mtafsiri anapaswa kuelewa pia miundo ya maneno ya lugha husika.

Jambo jingine muhimu katika tafsiri ni kuelewa ujumbe wa LA na kuutoa kikamilifu ujumbe uleule katika LP kwa kufuata muundo maalum. Nida (1975b) anatongowa kuwa mfanyiko wa tafsiri ni bora iwapo tutazingatia muundo wa ndani wa mambo yale yanayochunguzwa. Anachorejelea Nida (1975b) ni kuwa kabla ya kufikia tafsiri bora ya ujumbe fulani shuruti mtafsiri afuate mtindo ufuatao wa uainishaji kikategoria wa maneno katika LA, tafsiri ya moja

kwa moja ya maneno hayo ya MA, kuhamisha kategoria hizo katika MP na LP, na baadaye kushughulikia upangaji upya wa maneno yaliyotafsiriwa kwa kufuata kaida na kanuni za kimuundo za maneno katika LP. Mathalani, tungo kama vile ‘*Tall boy*’ hutafsiriwa kwa kufuata hatua ya kwanza ya kuainisha kategoria ya maneno katika tungo jinsi yalivyo katika Kiingereza kama vile kivumishi (V) na nomino (N): *Tall* (V) *boy* (N). Hatua ya pili ni kutafsiri meneno ya LA hadi LP huku tukihamisha moja kwa moja pia nafasi asilia ya kila kategoria kama vile: *Mrefu* (V) *mvulana* (N). Muundo huu haukubaliki kisarufi katika Kiswahili hivyo basi mtafsiri hurejelea hatua ya tatu ya upangaji upya wa maneno huku kanuni za kisarufi za LP zikizingatiwa kama vile: *Mvulana* (N) *mrefu* (V). Katika Kiluo fungu hili ‘*mvulana mrefu*’ hutafsiriwa moja kwa moja kwa kutumia mtindo uliopendekezwa na Nida (1975b) kama *Wuoyi mabor/marabora*.

Mambo ya jumla ambayo mtafsiri na mfasiri wanapaswa kuzingatia kama anavyoeleza Nida (2006) ni kwamba tafsiri ni kazi ngumu kueleza kwa sababu hutokea ubongoni, haijulikani mfanyiko wake, na kuelewa kuwa lugha husemwa, huwa na matamshi yake na utamaduni wake. Hakuna aliye na uwezo wa kuwa na data kamilifu ya idadi ya ishara na miundo ya lugha na kudai ukamilifu wake (Nida, 2006). Hii ni kwa sababu hata kama jamii ya wasemaji ina lugha yake na ishara basi lugha hiyo na ishara hizo huzidi kubadilika kiwakati. Maana ya ishara semwa hufafanuliwa kwa kulinganisha na ishara nyingine pingamizi katika mazingira maalum. Kama vile ishara za barabarani hufafanuliwa kwa kuzilinganisha na ishara nyingine barabarani ili maana faafu iweze kupatikana. Hivyo basi, muktadha wa ishara huchangia pakubwa upataji maana husika ya mfumo wa ishara. Licha ya kuwa tafsiri ina umuhimu, shughuli zake huwa na shida hasa ya ugumu wa kupata kisawe kamili. Hivyo basi, mtafsiri hukumbwa na tofauti za kisheria za kiisimu, tamaduni na mazingira ya lugha husika. Vilevile vipengele kama vile ridhimu au mahadhi, sauti, ishara maalum na homonimia huelekea kupotea wakati wa tafsiri (Newmark, 1982). Hata hivyo, Savory (1968) katika Newmark (1982) anaeleza kuwa iwapo tunatarajia mawasiliano mwafaka katika tafsiri, basi mambo yafuatayo hufaa kuzingatiwa: tafsiri lazima itoe maneno ya MA, idhihirishe mawazo ya kazi asilia, isomwe kana kwamba ni kazi asilia, isomwe kama kazi iliyotafsiriwa na inafaa kuakisi mitindo ya kazi asilia. Mbali na hayo, tafsiri inafaa iwe na mtindo wa kipekee wa kazi iliyotafsiriwa, isomwe kana kwamba imetolewa wakati uleule mmoja na kazi asilia, isomwe kwa wakati wake tofauti na MA, na inaweza kuongeza au kuondoa sehemu fulani ya MA katika MP. Mathalani, tafsiri ya shairi inafaa kuwa

ya kiubeti kwa kufuata mtindo wa kishairi. Tafsiri ya leksikografia pia hufaa kuzingatia muundo wake.

2.4.1 Salua ya tafsiri

Inakisiwa kuwa taaluma ya tafsiri ilijitokeza katika miaka ya 3000 KK hasa katika kipindi ambacho taaluma nyingi ulimwenguni zilivumbuliwa (Mukuthuria, 2007). Hivyo basi, tafsiri ni taaluma kongwe na jukumu lake kubwa lilikuwa kufanikisha mawasiliano na kueneza maarifa kutoka nchi zilizostaarabika kama vile Misri na Samaria hadi sehemu nyingine za dunia (Shitemi, 2007). Katika K.16 na 17, tafsiri ilinoga kule Ulaya na ilidhamiriwa kueneza maarifa kutoka lugha kuu za ulimwengu za Kilatini na Kigiriki (Mwansoko, 1996; Ruhumbika, 1983 katika Mukuthuria, 2007). Waliofanya tafsiri wakati huo walikuwa Waingereza, Wafaransa, Wadanishi, Waswidi na wenyeji wengine kutoka Ulaya. Historia ya tafsiri imewahi kupitia karne mbalimbali.

Shitemi (2007) anafafanua kuwa katika K.19, ilitumiwa kama nyenzo ya kuendeleza ubepari na siasa za kubadilisha watawaliwa hasa katika makoloni ya Afrika. Katika K. 20, kukazaliwa na kuzuka kwa maendeleo ya haraka ya teknolojia ambayo yalihatiji tafsiri kwa wingi huku mawasiliano yakipanuka. Katika K. 21 ya utandawazi, kukatokea haja ya kuwasiliana upesi na kwa uwazi kwa hivyo kila lugha ikalazimika kutafsiriwa ili kufanikisha maendeleo yake. Historia ya tafsiri ina ithibati za maandishi yaliyo kongwe hasa tafsiri za kibiblia na sanaa za tangu K.1 KK (Shitemi, 2007). Kutokea uasisi wake tafsiri imewahi kuchukua majina anuwai kiwakati na kimiktadha katika uchunguzi kidayakronia na kisinkronia kama vile ‘sayansi ya tafsiri’, ‘utafsiri’ (Traductology au Translactology) na ‘taaluma tafsiri’ (Translation Studies) (Shitemi, 2007). Taaluma ya tafsiri ya awali ilizingatiwa katika miktadha ya isimu na sanaa hasa fasihi ya kinathari. Hivi sasa tafsiri hutumika katika uwanja mpana wa michakato ya lugha katika nyanja zote za mawasiliano na aina zote za matini (Shitemi, 2007). Hata hivyo, taaluma tafsiri inaonekana kuwa taaluma changa katika taasisi za elimu nchini Kenya. Hivyo basi hufaa kuendelezwa na kustawishwa ili iwe taaluma inayojisimamia na idara yake maalum. Kwa jumla, tafsiri huweza kudhukuriwa kama taaluma, nadharia kivyake na kama teknolojia maalum inayotegemea taaluma nyingine kama vile isimu, utamaduni wa kianthropolojia, saikolojia, nadharia za mawasiliano na pia nyurolojia (Nida, 1991).

2.4.2 Mbinu za tafsiri

Newmark (1982, 1988) anaeleza kuwa kuna mbinu mbili kuu za tafsiri kama vile tafsiri ya kisemantiki na ya kimawasiliano. Tafsiri ya kisemantiki huzingatia sheria za kisemantiki na kisintaksia au za kiisimu za LP ili kutoa uhalisia wa maana kimuktadha katika LA. Tafsiri ya kimawasiliano hushughulikia tafsiri katika kiwango cha msomaji bila kutatizwa kimaana. Kilicho muhimu hapa ni usambazaji wa ujumbe uliokusudiwa. Mbali na mbinu hizi kuu, kuna pia mbinu nyingine ndogondogo zinazoweza kutumiwa katika utungaji wa makala ya leksikografia thaniya kama vile neno kwa neno, sisisi, huru, amilifu, tafsiri ya kiujumisia, kiethnografia, tohozi, aminifu na ya kinahau (Crystal, 1987; Newmark, 1982, 1988; Decker, 1998). Mbinu zilizotiliwa maanani katika utafiti huu ni tafsiri neno kwa neno, tafsiri sisisi, amilifu na tohozi ili kusaidia utoaji visawe faafu vya hiponimia za Kiswahili katika Kiluo.

Tafsiri ya neno kwa neno hufanywa kwa kulinganisha kimaana neno linalotafsiriwa kutoka LA hadi LP kama vile *chakula* kuwa *chiemo*, *ugali* kuwa *kuon* na *kiti* kuwa *kom* katika Kiluo. Tafsiri ya neno kwa neno ina changamoto zake kwa sababu idadi ya leksikoni za lugha mbili huwa tofauti. Hivyo basi, tusidhamirie kuwa na orodha kamili ya leksimu za LA na pia kuwa na idadi sawa katika LP. Aidha, ugumu wa tafsiri ya neno kwa neno huonekana kwa sababu lugha mbili zina mifumo tofauti za kimofolojia, kisintaksia na kimtindo (Decker, 1998). Kuna vilevile tamaduni mbili tofauti zinazolingana na kukinzana kwa namna anuwai. Tafsiri sisisi hulenga miundo ya kiisimu ya LA katika matini na kisha kuhamisha kwa kufuata kanuni za LP. Kwa mfano, *chakula baridi* hutafsiriwa kama *chiemo mang'ich* katika Kiluo. Katika fungu hili, kiambishi {ma-} huongezwa ili kubadilisha 'ng'ich' (baridi) kuwa kivumishi 'mang'ich'. Aidha, miundo ya kiisimu hutofautiana hata tunaporejelea leksimu za Kiingereza na Kiswahili kama vile *lugha mpachiko* (agglutinating language) (Mukuthuria, 2007). Katika *lugha mpachiko*, neno *lugha* huja mwanzo na kufuatishwa na *mpachiko*. Hata hivyo, katika Kiingereza, *agglutinating* huja mwanzo kabla ya *language*.

Tafsiri amilifu hutokea tunapotafsiri kwa mujibu wa mada, maarifa na muktadha maalum ili kuleta usahili unaotakikana wa ujumbe. Aina hii ya tafsiri hudhihirika mno katika taaluma za kisayansi, dini, siasa au hata shughuli nyingine rasmi. Mathalani, leksimu *bunge* hutafsiriwa kiamilifu au kipragmatiki kama *doho* katika Kiluo. Hata hivyo, neno *doho* huwa na maana nyingine ya mahakama ya kijamii au ya eneo la wanajamii (Tucker, 1994). Mbinu ya tafsiri

tohozi aghalabu hutumika katika tafsiri za maneno ya kiteknolojia, kisayansi na ya vitu visivyopatikana katika tamaduni na mazingira ya LP. Tafsiri tohozi inamaanisha kuchukua msamiati wa lugha ya kigeni au LA na kuunukuu kwa kuzingatia fonolojia ya LP inayolengwa. Nia yake ni kutumia neno lilelile lakini litamkike na liandikwe kwa utaratibu wa LP. Mbinu ya tafsiri tohozi ni muhimu kwa watafsiri kwa sababu kila wakati lugha zenye tamaduni tofauti aghalabu huelekea kuchangiana katika misamiati yake (Hatch & Brown, 1995). Mara nyingi tamaduni hutagusana katika mawanda kama vile sheria, jeshi, athari za kidini, chakula na uhamiaji (Hatch & Brown, 1995).

Tafsiri tohozi ni muhimu kwa sababu ya kuwepo kwa tofauti za lugha kitamaduni, husaidia katika kuongezea lugha misamiati na uhifadhi wa istilahi kiulimwengu kama katika sayansi ili kuwezesha uhodhi wa uasili wa msamiati (Kiango, 1995). Mathalani, Kiswahili kimetohoa maneno mengi kutoka Kiingereza kama vile *notice* (notisi) na *police* (polisi) (Chiraghdin & Mnyampala, 1977). Kimsingi, leksikoni za Kibantu hupanuliwa kutokana na utohozi kama vile KiSepedi kimetohoa leksimu kutoka Kiingereza hasa *moprofesa* (professor), *Desemere* (December) na *keramafomo* (gramophone) (Prinsloo na wenzie, 2000). Kiluo kimetohoa maneno kutokana na Kiingereza na lugha nyingine. Mathalani, katika *EDD* kuna *baptism* (batiso), *catechism* (katakisim), *catholic* (katholik) na *Christian* (jakristo) (Odaga, 1997). Kwa mujibu wa mifano hii, viambishi awali {ja-/jo-} hutumiwa ili kuonyesha mtu kama vile *jakristo* (mkristo) na *jakatholik* (mkatoliki). Kiambishi awali {ja-} hurejelea umoja ilhali {jo-} hurejelea hali ya wingi. Viambishi awali {ja-/jo-} huonekana pia tunaporejelea watu wengine sio katika dini kama vile *Arab* (jarabu), *scout* (jaskaut) na *Romans* (Jo-roma). Majina mengine hutoholewa bila kuongeza viambishi awali kama vile *Indian* (mihindi) na *police* (polis).

Kwa upande mwingine, masomo yafuatayo yametoholewa katika *EDD: Geography* (Jografi), *History* (Historia) na *Science* (Sayans). Katika upimaji vitu kuna leksimu kama vile *degree* (digri), *grade* (gredi) na *metre* (mita). Mavazi yaliyotoholewa ni kama vile *badge* (baj) na *towel* (taulo). Majina ya mahali yaliyotoholewa ni kama vile *hotel* (otel) na *rail* (reru). Kuna majina ya vyakula hasa *cabbage* (kabich), *biscuit* (biskut) na *sugar* (sukari). Majina mengine ya vifaa, magari na miezi yameangaziwa kama vile *basin* (besen), *January* (Januar) na *lorry* (lori). Kiluo kimetohoa kutoka Kiswahili kama vile *san* (sahani), *ojiko* (kijiko), *kalam* (kalamu), *otanda* (kitanda) na *dirisa* (dirisha).

2.4.3 Taratibu za tafsiri

Mbinu za tafsiri zinaporejelea makala nzima (Newmark, 1982, 1988), kwa upande mwingine taratibu za tafsiri husaidia katika uchanganuzi kitafsiri wa sentensi na vipashio vingine vya lugha husika ili kujiundia visawe katika matini. Baadhi ya taratibu hizi huzingatia muktadha hivyo basi visawe vinavyopatikana huegemea maana kisemantiki, maana kimawasiliano, kimuktadha na kijamii (Jensen, 2008). Kuna taratibu anuwai za tafsiri kama vile uhawilisho, uasilishaji, uundaji visawe, sinonimu, udadilishaji kisarufi, tafsiri fululizo, tasfiri fidiwa, tafsiri nembo, uchanganuzi vijenzi, mtanuko au upanuzi kimaana, ufupisho, maelezo upya, ubadilishaji umbo na upangaji upya sentensi (Newmark, 1982, 1988; Jensen, 2008). Utafiti huu uliegemea uhawilisho, uasilishaji, uundaji kisawe, utoaji sinonimu na pia tafsiri fidiwa.

Uhawilisho ni uhamishaji wa fonimu za leksimu za LA ili zioane na muundo wa fonimu za LP. Uhawilisho unadhihirika hasa tunapotumia utohozi kutafsiri ambapo tunainukuu leksimu moja kwa moja kutoka LA hadi LP. Tajriba ya mtafsiri katika taaluma ya fonetiki na fonolojia inahitajika ili kufanikisha utaratibu huu wa tafsiri. Mathalani, fonimu kama vile /sh, z, v/ zisizopatikana katika Kiluo (Okombo, 1982; Tucker, 1994; Kembo, 1996; Odaga, 1997) aghalabu huhawilishwa katika Kiluo kama vile /sh, z/ kuwa /s/ na /v/ kuwa /f/. Aidha, katika Kiingereza fonimu /q/ huhawilishwa kuwa /k/ katika Kiswahili. Uasilishaji ni utaratibu unaohusisha uundaji upya wa leksimu kimofolojia kutoka LA hadi LP kwa kuzingatia mabadiliko ya fonimu. Mathalani, fonimu za Kiswahili kama vile /sh, z, v/ huasilishwa katika muundo wa leksimu za Kiluo ambapo /sh, z/ huasilishwa kuwa /s/ na /v/ uasilishwa kuwa /f/. Hali hii hudhihirika katika mifano kama vile *dishi* (dis), *gazeti* (gaset) na *televisheni* (telefison). Uasilishaji hurejelewa kwa kuzingatia mfumo mzima wa kimofolojia wa leksimu husika hasa maumbo ya maneno ya LA yanapobadilika katika LP. Mabadiliko hayo katika *dishi*, *gazeti* na *televisheni* yanaonyeshwa kivielelezo kama yafuatayo:

<i>dishi</i>	<i>gazeti</i>	<i>televisheni</i> [Majina katika Kiswahili]
dis	gaset	telefison [Majina katika Kiluo]

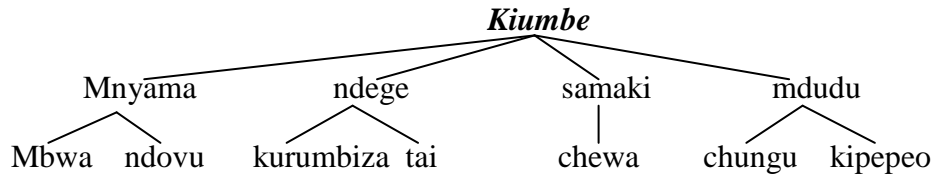
Uundaji kisawe ni utaratibu ambapo kisawe cha kidahizo huundwa katika LP kiutamaduni, kiuamilifu na hata kimaelezo. Kisawe cha kitamaduni hukisiwa kwa kuangazia muundo wa utamaduni wa jamii, lugha yake na muktadha. Kisawe amilifu huundwa iwapo leksimu fulani

haina kisawe moja kwa moja katika utamaduni wa LP. Hivyo basi, leksimu nyingine hubuniwa au hutoholewa kuifidia. Kama vile *radio* huangaziwa kiuamilifu kama *nyakalondo* katika Kiluo. *Nyakalondo* ni sauti itokayo katika kibuyu cha mganga (Odaga, 2005). Hata hivyo, hutumiwa kiuamilifu kurejelea *radio* kwani sauti hutokea kutoka kidude fulani bila kumwona anayezungumza kama ilivyo katika kibuyu cha mganga. Iwapo hakuna kisawe kimoja cha leksimu ya LP basi kisawe maelezo (descriptive equivalent) hutolewa. Utoaji sinonimu ni utaratibu wa kutoa sinonimu moja kwa moja katika LP bila kufungwa na vikwazo vya utamaduni, uamilifu au maelezo ya leksimu husika. Kama vile, *ng'ombe* (dhiang'), *kuku* (gweni) na *kiti* (kom) hupatikana moja kwa moja katika tamaduni za lugha hizi mbili za Kiswahili na Kiluo. Utaratibu huu hulenga vitu vinavyopatikana sawia katika tamaduni na mazingira ya lugha mbili husika. Pia huonekana katika lugha hiyo hiyo moja asilia kama vile katika Kiluo *karatasi* hurejelewa kama *kalatas* na sinonimu yake kama *otas*. Tafsiri fidiwa ni utaratibu unaotumiwa iwapo maana, athari ya sentensi, sauti, sitiari au matumizi ya leksimu kimuktadha hazipo au zimepotea katika LP. Mathalani, leksimu *chubwi* hufidiwa katika Kiingereza kwa kutumia leksimu *plummet* kama tunavyoona katika *KKK* (TUKI, 2001). Katika *KK21* (Mdee na wenzie, 2011:68), leksimu *chubwi* ina maana ya (mlio wa kitu kikitumbukia ndani ya maji) ilhali tafsiri yake katika *OALD* ni *plummet* (to fall suddenly and quickly from a high level or position) (Hornby, 2010:1125). Kuna pia mfano katika fasihi kama vile *kozi* na *njiwa* katika *Kifo Kisimani* (Mberia, 2001) zinazorejelewa kama *mwindwa* na *mwindwa* mtawalia.

2.5 Muundo na mtindo katika uchanganuzi wa hiponimia

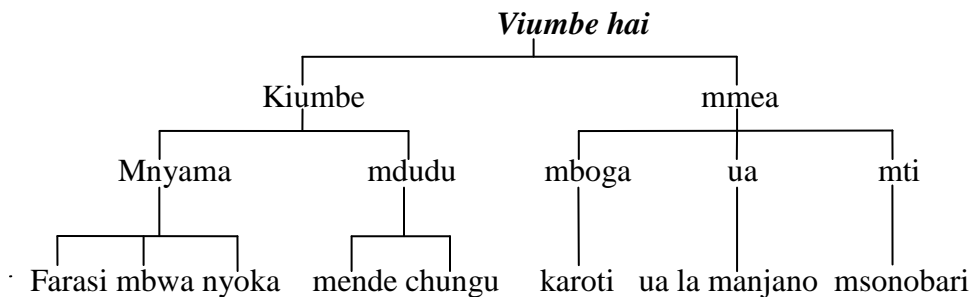
Muundo ni namna ya utengezaji wa kitu fulani (TUKI, 2013). Kitu hicho kinachotengenezwa hudhihirisha umbo linaloweza kutambulika. Muundo huwa na viambajengo vinavyosukwa kwa ustadi maalum na hatimaye kuzalisha kile kinachorejelewa kama umbo. Kwa mfano, umbo la nyumba linaundwa na vijenzi kama vile sakafu, kuta na paa. Suala la muundo huweza kushughulikiwa katika stadi za hiponimia ambapo pana hipanimu ambayo ni umbo na hiponimu zinazochangia muundo wake. Mathalani, katika jamii za Kiafrika, *mfugo* huwa na muundo wake kama vile *kondoo*, *mbuzi*, *ng'ombe* na kadhalika. Mtindo hufasiliwa kama staili au jinsi kitu kinavyofanywa kwa kufuata utaratibu fulani (Hornby, 2010). Katika hiponimia, mtindo hurejelea jinsi tunavyopatia hipanimu husika majina. Uchanganuzi wa hiponimia kiisimu hurejelea muundo wa hipanimu kwa jinsi tofautitofauti. Uchanganuzi huonyeshwa hasa kwa kutegemea

mtafiti husika huku ukidhihirisha mianya, kutokuwa na fomula maalum na kufuata miundo na mitindo anuwai (Ungerer & Schmid, 1997 katika Murphy, 2003b). Mathalani, kidahizo *kiumbe* kwa mujibu wa Cruse (1986) na Yule (1996) hudhihirisha miundo ya sampuli anuwai. Cruse (1986:136) anaanzia *kiumbe* kinachogawika katika *mnyama*, *ndege*, *samaki* na *mdudu*. *Mnyama* hujumuisha *mbwa* na *ndovu*, *ndege* hujumuisha *kurumbiza* na *tai*, *samaki* hujumuisha *chewa*, na *mdudu* hujumuisha *chungu* na *kipepeo* kama katika kielelezo 2.12:

Kielelezo 2.12: Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za *kiumbe*

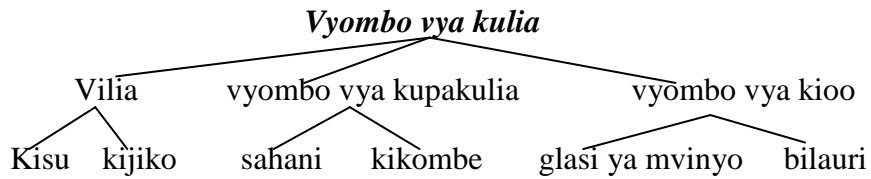
Kwa upande mwingine, Yule (1996:119) anaanzia *viumbe hai* vinavyogawika kitaksonimia ya kiisimu kama vile *kiumbe* na *mmea* katika kielelezo 2.13:

Kielelezo 2.13: Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za *viumbe hai*

Katika kielelezo 2.13, Yule (1996) anaanzia *viumbe hai* vinavyogawika katika *kiumbe* na *mmea*. *Kiumbe* hugawika katika *mnyama* na *mdudu*. *Mnyama* hujumuisha *farasi*, *mbwa* na *nyoka*, na *mdudu* katika *mende* na *chungu*. *Mmea* hugawika katika *mboga*, *ua* na *mti*. *Mboga* hugawika katika *karoti*, *ua* katika *ua la manjano* na *mti* katika *msonobari*. Tofauti za kimuundo baina ya wataalamu hawa ni kwamba, Cruse (1986) anachanganua muundo wa *kiumbe* katika *mnyama*, *ndege*, *samaki* na *mdudu* huku Yule (1996) akichanganua muundo wa *kiumbe* katika *mnyama* na *mdudu*. Tofauti za kimuundo huonekana pia katika vifaa kama vile *vyombo vya mezani vya kulia na kupakulia* kama tunavyoona katika Cruse (1986) na Hornby (2010). Katika Cruse (1986: 147), *vyombo vya kulia* hugawika katika *vilia*, *vyombo vya kupakulia* na *vyombo vya kioo*. *Vilia*

hujumuisha *kisu* na *kijiko*, *vyombo vya kupakulia* hujumuisha *sahani* na *kikombe*, na *vyombo vya kioo* hujumuisha *glasi ya mvinyo* (wine glass) na *bilauri* (tumbler). Tazama kielelezo 2.14:

Kielelezo 2.14: Taksonimia ya kiisimu ya hiponimu za vyombo vya kulia

Hornby (2010) hurejelea muundo wa *vyombo vya kulia* na *kupakulia* kama vile ‘*sahani, glasi, visu na uma*’. Tofauti ni kwamba, Cruse (1986) anagawanya vyombo hivi kimadaraja kutokea *vilia, vyombo vya kupakulia* na *vyombo vya kioo* kabla ya kufikia vyombo mahususi hasa *kisu, kijiko, sahani, kikombe, glasi ya mvinyo* na *bilauri*. Hata hivyo, Hornby (2010) anataja vyombo hivyo moja kwa moja kama vile *sahani, glasi, visu na uma*. Mitindo hufanana au hutofautiana kwa mujibu wa jamii lugha husika. Mathalani, katika Kigiriki, *daktari, seremala* na *mpiga filimbi* (flautist) zinazorejelea watu wasio na uhusiano kitaaluma hujumuishwa kimtindo katika hipanimu moja inayojulikana kama ‘*demiourgos*’ (Crystal, 1987). Kutokana na mfano huu, ni wazi kuwa mawanda huweza kuwa na mitindo tofauti kwa mujibu wa utamaduni wa lugha husika (Lyons, 1981; Crystal, 1987). Hivyo basi, mtafsiri wa Kiingereza atakumbwa na changamoto ya kutafuta namna ya kubuni kisawe mwafaka au hata kutohoa ili kufidia hali hiyo ya lugha ya Kigiriki.

Kukosa visawe mwafaka vya kijumla kunakoonekana katika Kigiriki na Kiingereza kunadhihirika tunapolinganisha hiponimia nyingine za Kiswahili katika Kiluo. Mathalani, *samani* inayojumuisha *kabati, kitanda, kiti* (kom) na *meza* hazidhihirishi mtindo zoelevu katika Kiluo. Kuna mazoea ya kuchukua hiponimu moja na kuipa jukumu la kusimamia ujumla huo iwapo hakuna moja kwa moja leksimu maalum ya kijumla. Hivyo basi, *samani* hurejelewa katika Kiluo kama *kombe*. Hali hii hudhihirisha kuwa kila lugha ina jinsi ya kuangazia ujumla (Crystal, 1987). Hivyo basi, hakuna kosa la kuipa hiponimu moja jukumu la kusimamia hipanimu mradi tu mfumo wa lugha husika unaruhusu hali hiyo. Mtindo kama huo unaodhihirika katika Kiluo hutatiza watafsiri, wanaisimu linganishi na wanaojifunza Kiswahili na Kiluo. Hii ni kwa sababu watu hutatizika kutofautisha maana za leksimu husika na kushindwa kutambua wakati ambapo leksimu moja huweza kurejelewa kama hipanimu na hiponimu. Ili kurahisisha uchanganuzi wa

leksimu za Kiswahili na Kiluo kileksikografia, pana haja ya kutalii jinsi hiponimia za Kiswahili zinavyolingana kimuundo na kimtindo na Kiluo.

2.6 Hitimisho

Imebainika kuwa hiponimia hudhihirika miongoni mwa nomino, vivumishi, vitenzi na vielezi hata hivyo nomino zinahusiana kihiponimia kwa kiwango kikubwa. Fomyula za uchanganuzi wa kihiponimia za nomino ni kama vile: X ni aina ya Y , X ni hiponimu ya Y , A hutegemea $f(X)$, na fomyula ya seti. Fomyula ya X ni namna ya Y hutumiwa zaidi katika hiponimia za vitenzi. Suala kuu katika utungaji wa kamusi thaniya ni uzingativu wa mifumo ya uingizaji vidahizo na utoaji visawe. Ili kupata visawe mwafaka, mtafiti anafaa kuzingatia mbinu za upanuzi na uundaji maneno. Kuna pia mbinu za tafsiri na taratibu zake kama vile uhawilisho, uasilishaji, uundaji visawe, utoaji sinonimu na tasfiri fidiwa. Imebainika kuwa jinsi hali ilivyo katika lugha nyingine, lazima tuzingatie pia masuala mbalimbali tunapotafsiri kutoka Kiswahili hadi Kiluo kama vile ya kifonolojia na kimofolojia ya lugha hizi husika ili kupata visawe mwafaka mbinu ya utohozi inapotumiwa.

SURA YA TATU

MBINU ZA UTAFITI

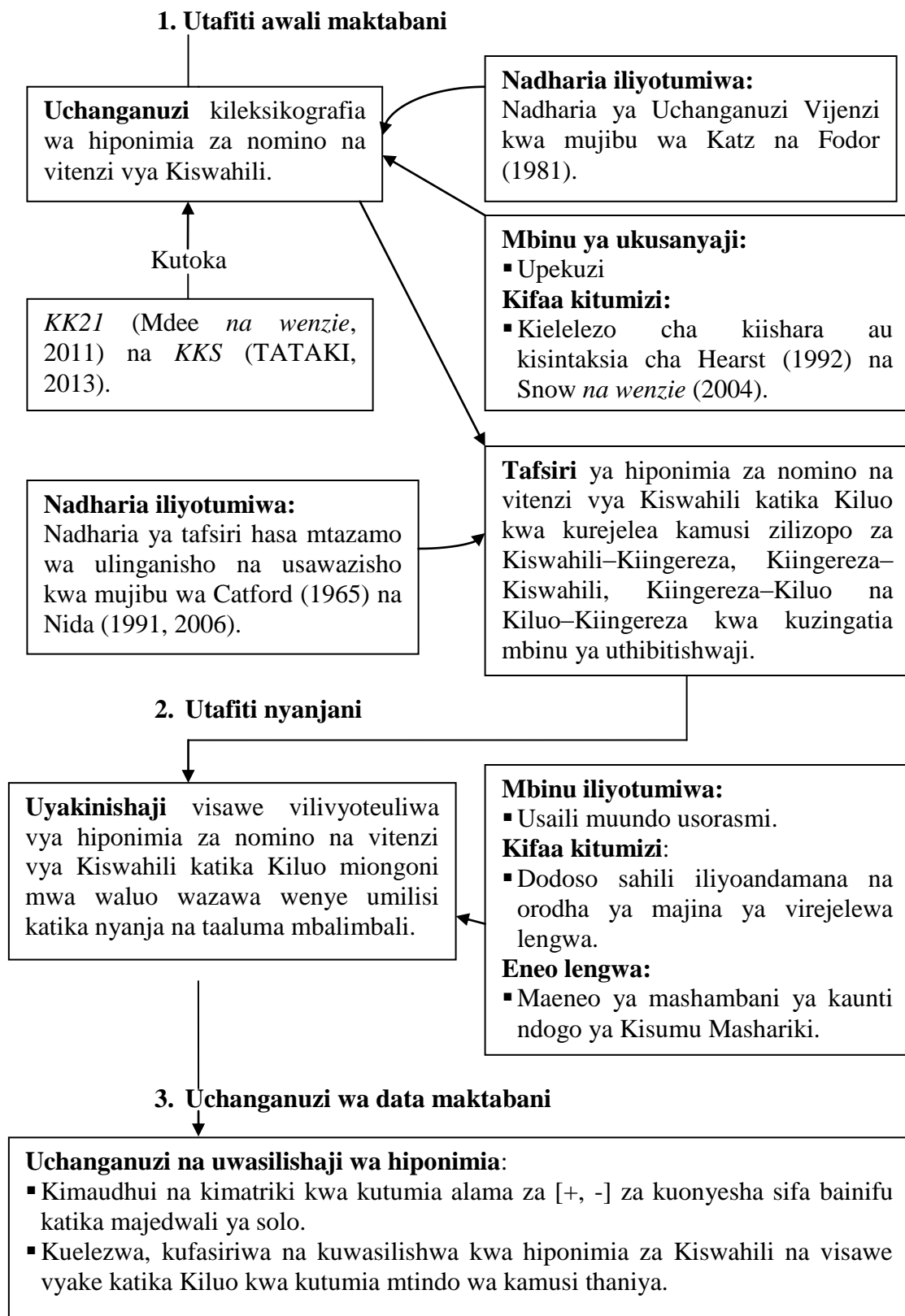
3.1 Utangulizi

Sura hii imeshughulikia vipengee mbalimbali vya utafiti huu kama vile muundo na eneo la utafiti, idadi lengwa, usampulishaji na sampuli, mbinu za ukusanyaji data, utegemezi na ukubalifu wa data, mbinu za uchanganuzi na uwasilishaji data, na maadili ya utafiti.

3.2 Muundo wa utafiti

Utafiti huu ulikuwa wa kistahilifu unaohusisha uchunguzi wa dhana, ufasiri na maelezo (Creswell & Clark, 2004), upataji maarifa, utoaji maelezo na mahitimisho, na uchanganuzi kwa mujibu wa jamii husika na mazingira asilia (Creswell, 2003a, 2003b; Golafshani, 2003; Kombo & Tromp, 2009; Flick, 2009; Hancock, Ockleford & Windridge, 2009). Utafiti wa kistahilifu huzingatia maelezo ya maneno au data (Powell & Renner, 2003) badala ya nambari (Brikci & Green, 2007). Data zake hutokana na utazamaji, rekodi au uhifadhi wa makala na usaili (Baxter & Jack, 2008). Utafiti wa kistahilifu hauna muundo maalum shikilizi kama katika tafiti za kihisabati (Maxwell, 2008). Unahusisha tu mpangilio bunifu wa kukusanya na kuchanganua data kwa mujibu wa madhumuni husika (Nyandemo, 2007; Flick, 2009).

Utafiti huu ulizingatia muundo wa kimaelezo unaohusisha kurekodi, kueleza na kuchanganua data (Marshall & Rossman, 1999; Nyandemo, 2007; Kombo & Tromp, 2009). Muundo huu wa kimaelezo huzingatia vipashio kama vile eneo la utafiti, wasailiwa, mbinu za ukusanyaji, uchanganuzi, uwasilishaji, ufasiri faafu na uthibitishwaji data (Marshall & Rossman, 1999; Creswell, 2003b; Creswell & Clark, 2004). Muundo huu ulisaidia kuelezea na kuchanganua hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili kutoka *KK2* na *KKS* kwa kutumia alama za (+, -) katika majedwali ya solo. Muundo huu wa utafiti wa kimaelezo uliotumiwa katika utafiti huu unaweza kushereheshewa katika kielelezo kifuatacho cha 3.1:

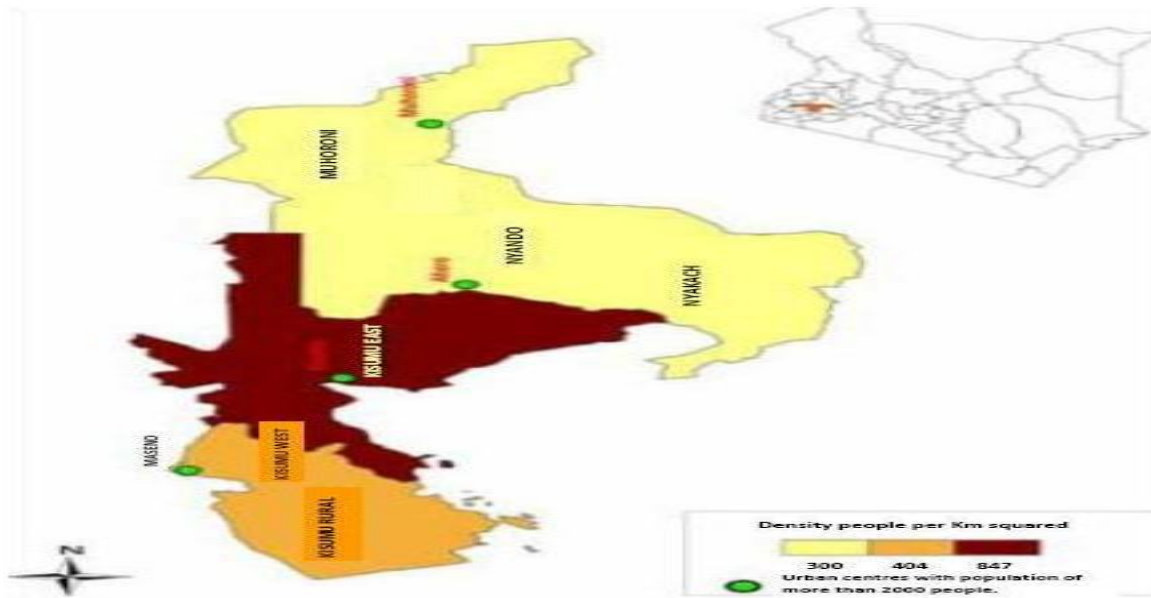
Kielelezo 3.1: Muundo wa kimaelezo wa utafiti

3.3 Eneo la utafiti

Utafiti huu ulijikita katika muktadha wa taaluma ya semantiki inayoshughulika na maana za leksimu, tungo na fahiwa, na muktadha wa taaluma ya tafsiri. Aidha, utafiti huu ulizingatia njia za maktabani na nyanjani. Maktaba yalichaguliwa kidhamirifu kusaidia upekuzi wa makala zinazohusiana na suala la utafiti na uchanganuzi wa data sekondari kuhusu hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili zilizozingatiwa kama vidahizo vya tasnifu hii. Maktaba yalisaidia pia upekuzi wa data sekondari kuhusu visawe vya vidahizo hivi katika Kiluo kwa kutumia mtindo wa uthibitishwaji. Utafiti nyanjani ulifanyika katika maeneo ya mashambani ya kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki iliyotumiwa kuwakilisha jamii ya Waluo waliosaidia uyakinishaji wa visawe vilivyoteuliwa ili kufanikisha utegemezi na ukubalifu wa tafsiri ya hiponimia za Kiswahili katika Kiluo. Maeneo hayo ya mashambani yaliteuliwa kimakusudi kwa sababu ya ukaribu wake na mtafiti ili kupunguza gharama ya utafiti, kukwepa athari za lugha nyingine zinazotumiwa katika kaunti hii ndogo ya Kisumu Mashariki na yana Waluo wazawa wanaozungumza lahaja ya Kiluo iliyozingatiwa katika utafiti huu. Baadhi ya maeneo yaliyozingatiwa katika kaunti hii ndogo yalikuwa kama vile fuo za ziwa, nyumbani mwa watu, makavazi, misitu, mashamba madogo ya kilimo, masoko mbalimbali, karakana za mafundi, makundi yasiyo rasmi ya wazee na watu wa umri tofauti, na maeneo ya biashara.

Mbali na sababu ya gharama iliyomfanya mtafiti kuteua eneo hili la utafiti, Kiluo cha kaunti ya Kisumu (Kisumu Mashariki, Kati na Magharibi, Seme, Nyando, Muhoroni na Nyakach) kinaangaziwa kuwa kinafanana moja kwa moja na cha Nyanza Kusini (Stafford, 1967). Lahaja hii ya Nyanza Kusini hudhukuriwa kuwa na idadi kubwa kitakwimu ya Waluo na pia ndiyo hutumiwa aghalabu katika uandishi wa Biblia, vitabu rasmi na vya kiada vya shule (Okombo, 1982; Adhiambo, 1990; Okoth, 1997). Kufanana kwa Kiluo cha Kisumu na cha Nyanza Kusini ndiko kulikochangia uainishaji mwingine wa lahaja za Kiluo kama Kisumu–Nyanza Kusini (inayozungumzwa katika maeneo ya Kisumu, Nyando, Rachuonyo, Homa Bay, Migori na maeneo mengine ya Bondo), na lahaja ya Boro–Ukwala (inayozungumzwa kule Boro, Ukwala, Ugenya, Alego, Imbo na maeneo mengine ya Yala) (Adhiambo, 1990). Hivyo basi, hapakuwa na haja ya kuzuru maeneo mengine ya Nyanza Kusini ili kupata data zilizohitajika. Hii ni kwa sababu maeneo haya mawili (Kisumu na Nyanza Kusini) huzingatia lahaja moja. Aidha, data zilizohitajika zilipatikana pia moja kwa moja katika maktaba hasa katika makala za leksikografia

thaniya kama vile za Kiingereza–Kiluo, Kiluo–Kiingereza, na kutoka kwa wasailiwa katika maeneo mbalimbali ya kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki (Kajulu, Kolwa Mashariki, Manyatta B, Nyalenda A, na Kolwa ya Kati). Tazama ramani ya kaunti ya Kisumu ambamo mna kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki (Kisumu East):

Kielelezo 3.2: Ramani ya Kaunti ya Kisumu (CRA, 2011 katika Kenya Inter-Agency Rapid Assessment–KIRA, 2014:6)

3.4 Idadi lengwa

Wakati mwingine kuna ugumu katika uteuzi wa idadi lengwa katika tafiti za kistahilifu hasa kabla ya kuanza utafiti husika maktabani au nyanjani (Palinkas, Horwitz, Green, Wisdom, Duan & Hoagwood, 2013). Ugumu huu huchangia mlegezo katika tafiti za kistahilifu kuhusu idadi lengwa au asilimia ya idadi lengwa kwani mtafiti huelekea kuzingatia madhumuni na wakati wa utafiti (Saravanavel, 1992; Mugenda & Mugenda, 1999; Nyandemo, 2007) akiwa na lengo la kutoa uamuzi wa idadi (Mugo, 2002). Kwa hivyo, utafiti wa kistahilifu unaweza kujumuisha data zote zinazohitajika na mtafiti au idadi yoyote atakayoteua (SAGE, 2008). Ingawa Kiswahili kina kategoria nane za leksimu kama vile nomino, vivumishi, viwakilishi, vitenzi, vielezi, viunganishi, vihusishi na vihisishi, utafiti huu ulilenga upekuzi wa hiponimia za kategoria mbili za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili. Kategoria hizi zilichaguliwa kwa sababu tafiti nyingi zinadhihirisha kuwa zinahusiana kihiponimia kwa kiwango kikubwa katika lugha nyingi

ulimwenguni zikifuatwa na kategoria nyingine (Miller, 1991; Odoyo, 2006; Martin, 2012). Aidha, kuna jumla ya vidahizo zaidi ya 43,000 kutoka *KK21* (Mdee *na wenzie*, 2011) na zaidi ya 25,000 kutoka *KKS* (TATAKI, 2013). Miongoni mwa vidahizo hivi, **2,446** (nomino 2,198 na vitenzi 248) vinavyohusiana kihiponimia katika kamusi hizi vililengwa na kuhifadhiwa katika kongoo maalum huku vikiainishwa katika hipanimu kuu **71** (nomino 47 na vitenzi 24). Aidha, kaunti ya Kisumu Mashariki ina watu takriban **150,124** (National Census, 2009 katika Infotrak, 2017). Ingawa hakuna ripoti maalum kuhusu idadi kamili ya Waluo peke yao katika kaunti hii ndogo, jamii hii ndiyo ina idadi kubwa ya watu katika eneo hili (KIRA, 2014). Aidha, kuna jamii nyinginezo hasa Abagusii, Abaluhya, Wanubi, Wakalenjin na Wahindi (KIRA, 2014). Utafiti huu ulilenga hasa Waluo wazawa wenye umilisi wa Kiluo na tajriba anuwai za maisha katika maeneo ya mashambani ya kaunti hii ndogo ya Kisumu Mashariki kwa minajili ya kupata visawe vya hiponimu husika.

3.5 Usampulishaji na sampuli

Utafiti huu ulizingatia usampulishaji dhamirifu katika uteuzi wa wasailiwa na pia hiponimia. Usampulishaji dhamirifu hutumika katika tafiti za kistabilifu ili kuweza kuteua data faafu na pia wasailiwa ili kufaulisha madhumuni ya utafiti (Kombo & Tromp, 2009). Kimsingi, aina hii ya usampulishaji aghalabu humruhusu mtafiti husika kuamua sampuli kwa kuzingatia madhumuni, gharama, malighafi na ujumbe wa utafiti (Coyne, 1997; Barreiro & Albandoz, 2001; Trochim, 2001; Mugo, 2002; Briki & Green, 2007; Teddlie & Yu, 2007; SAGE, 2008; Palinkas *na wenzie*, 2013; Crossman, 2015; Guetterman, 2015). Aidha, humsaidia mtafiti kuzingatia sifa za wasailiwa na za data, na mbinu za kukusanya data ili kuteua idadi ya wasailiwa na data lengwa (Tongco, 2007; Westfall, 2008/2009). Upekee wake ni kuwa usampulishaji dhamirifu ni muhimu tunaposhughulikia data isiyoyumkinika inayotafutwa bila kujua idadi itakayopatikana (Saravanavel, 1992; Nyandemo, 2007). Usampulishaji dhamirifu una mlegezo kwa hivyo mtafiti huweza kuwa na idadi teule ya wasailiwa na data ambayo si kubwa sana wala si ndogo sana bali toshelevu kwa mujibu wa madhumuni ya utafiti (Onwuegbuzie & Leech, 2007; Tongco, 2007; Gentles, Charles, Ploeg, & McKibbon, 2015). Usampulishaji dhamirifu huzingatia vigezo kama vile kazi, tajriba, jinsia, uchumi, utamaduni, akili na mahali katika uteuzi wa wasailiwa lengwa (Roller, 2011). Utafiti huu ulizingatia usampulishaji dhamirifu wa kielekezi au kitambuzi katika uteuzi wa sampuli ya wasailiwa Waluo wazawa. Usampulishaji wa kielekezi ni mtindo wa

kutambua mtu mmoja anayeelekeza mtafiti kwa wengine nyanjani ili kupata na kuyakinisha data husika (SAGE, 2008; Patton, 2002 katika Suri, 2011; World Health Organization, 2015). Hivyo basi, sampuli ya Waluo wazawa **35** ilituliwa kidhamirifu na kugawanywa kiidadi kushughulikia visawe vya hiponimia mbalimbali za Kiswahili katika Kiluo kama vile kitambuzi (Mluo 1), kiuamilifu (Waluo 15), kijiografia (Waluo 5), kitukio (Waluo 3), kihali (Waluo 6) na kitendo (Waluo 5). Waluo hawa wazawa waliteuliwa kwa msingi wa usampulishaji dhamirifu wa kuelekezi na kwa kuzingatia pia umilisi, tajriba, shughuli, mazoea, kazi, umri na jinsia.

Usampulishaji dhamirifu wa kigezo na kitabakisho zilizingatiwa kuteua sampuli ya data za hiponimia. Usampulishaji wa kigezo hulenga sifa za data husika na wa kitabakisho huangazia tabaka la data (Teddlie & Yu, 2007; Patton, 2002 katika Suri, 2011; Palinkas *na wenzie*, 2013). Kwa hivyo, leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili zinazohusiana kihiponimia zilituliwa kwa msingi wa usampulishaji wa kigezo. Aidha, hipanimu kuu za nomino na vitenzi zilituliwa kwa msingi wa utabakisho kwa sababu hiponimia hudhihirika kimatabaka kutokea la juu, kati na chini (Carter & McCarthy, 1988; Cruse, 2011; Gao & Xu, 2013). Kwa kuwa, usampulishaji dhamirifu huonyesha mlegezo mkubwa wa upataji sampuli katika utafiti wa kistabilifu (Fairfax Country Department of Neighborhood and Community Services, 2012), utafiti huu uliteua kidhamirifu leksimu **957** za Kiswahili (nomino 709 na vitenzi 248) zinazohusiana kihiponimia na hatimaye kuainishwa kitabakisho katika hipanimu kuu **52** (**28** nomino na **24** vitenzi) kutoka kongoo la leksimu **2,446**. Data kuhusu visawe vya hipanimu hizi pia ziliangaziwa kidhamirifu ambapo visawe vya hipanimu kuu husika vililengwa.

3.6 Utegemezi na ukubalifu wa data

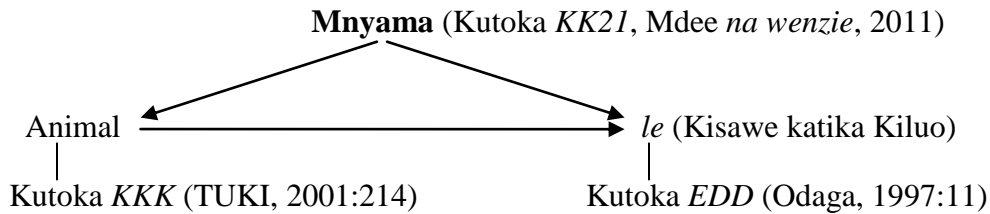
Utegemezi humaanisha kufungamana, kuaminika na kuthibitika kwa data (Golafshani, 2003; Bashir, Afzal & Azeem, 2008; Baxter & Jack, 2008). Ukubalifu humaanisha uhalali wa data (Morse, Barret, Mayan, Olsen & Spiers, 2002; Golafshani, 2003). Utegemezi na ukubalifu wa data katika tafiti za kistabilifu hufanywa kwa kurejelea vyanzo vya data, mtafiti kuelewa ipasavyo suala tafitiwa, kuchunguza kwa makini data kutoka kwa wasailiwa, kurudia ukusanyaji data mara kwa mara, kujadiliana na wataalamu wengine kuhusu mada husika na vilevile kuhusisha matumizi ya uthibitishwaji (triangulation) (Long & Johnson, 2000). Uthibitishwaji data ulizinduliwa kwa mara ya kwanza na Campbell na Fiske mnamo mwaka wa 1959 waliposhughulikia matumizi ya istilahi katika uchunguzi mahuluti wa kuyakinisha data husika

(Hussein, 2009). Uthibitishwaji wa kimbinu pia ulitumiwa zamani na Lenin mnamo mwaka wa 1898 alipokuwa akichunguza suala kuu la ubepari. Wakati huo Lenin alichanganya uchanganuzi wa usemi kama mbinu ya kithamano na utazamaji kama mbinu ya kitakwimu ili kutafitia hatima ya makabwela wa Kirusi na mchipuko wa mgogoro baina ya wafanyikazi na waajiri kule Urusi (Olsen, 2004).

Kwa kuwa mbinu moja ya utafiti huelekea kutoangazia suala husika kikamilifu (Cohen & Crabtree, 2006), uthibitishwaji huwasaidia watafiti kuongezea upeo na kina cha uelevu wa data inayorejelewa (Olsen, 2004; Cohen & Crabtree, 2006). Mbinu hii husaidia pia ukamilifu na uyaikinishi wa data husika (Shih, 1998 katika Hussein, 2009). Isitoshe, uthibitishwaji husaidia kufanyia majaribio ya data zilizokusanywa ili kudhihirisha ukubalifu au uhalali wake na kuweza kutegemewa katika utafiti huo na tafiti nyingine (Patton, 2001 katika Golafshani, 2003; Shih, 1998 katika Hussein, 2009; Karimzadeh & Samani, 2012). Mbali na ukubalifu wa data, uthibitishwaji huongezea utafiti kijalizo cha matokeo na kuonyesha kutoafikiana au kuafikiana kwa matokeo ya data anuwai (Hussein, 2009). Hivyo basi, mbinu hii humsaidia mtafiti kuepuka kufikia uamuzi wa data kishelabela bila ithibati na ukubalifu. Uthibitishwaji aghalabu hujikita katika mbinu za ukusanyaji data, uorodheshaji na hata ufasiri wa data (Karimzadeh & Samani, 2012). Kuna mitindo anuwai ya uthibitishwaji kama vile uthibitishwaji chimbuko la data, uthibitishwaji mtafiti au mchanganuzi, uthibitishwaji kinadharia au nadharishi, uthibitishwaji kimbinu (Bryman, 2004; Cohen & Crabtree, 2006; Guion *na wenzie*, 2011), uthibitishwaji kimazingira (Guion *na wenzie*, 2011), na vilevile uthibitishwaji kiuchanganuzi (Kimchi, Polivka & Stevenson, 1991 katika Hussein, 2009).

Uthibitishwaji data hushughulika na chimbuko la data kutoka mahali na makala mbalimbali ili kuyakinisha data hizo husika. Uthibitishwaji mtafiti hushirikisha wachunguzi au watafiti anuwai wa nyanja mbalimbali kuchanganua data husika za utafiti. Uthibitishwaji kinadharia hujumuisha matumizi ya nadharia nyingi katika uchanganuzi wa data husika. Uthibitishwaji kimbinu huangazia mbinu nyingi katika utafiti mmoja ili kuyakinisha data. Uthibitishwaji kimazingira hutumiwa kuyakinisha data kwa kurejelea maeneo anuwai, miktadha na pia vipashio vya kushughulikiwa katika utafiti. Uthibitishwaji kiuchanganuzi hurejelea hali ya kuchanganya mbinu zaidi ya moja katika uchanganuzi wa seti ya data. Utafiti huu ulizingatia aina ya uthibitishwaji inayojulikana kama uthibitishwaji data ili kupata data za hiponimia husika na

vilevile visawe faafu. Hivyo basi, hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili zilizokusanywa kutoka *KK21* (Mdee *na wenzie*, 2011) na *KKS* (TATAKI, 2013) zililinganishwa kimaana katika kamusi maalum za Kiswahili–Kiingereza na Kiingereza–Kiswahili kama vile *ESPD* (Safari & Akida, 1991), *ESD* (TUKI, 2000), *KKK* (TUKI, 2001) na *EKAD* (Wamitila & Kyallo, 2005). Baadaye hiponimia hizi zililinganishwa katika leksikografia thaniya za Kiingereza–Kiluo kama vile *LBD* (Kokwaro & Johns, 1998), *EDD* (Odaga, 1997), *DED* (Odaga, 2005) na *A grammar of Kenya Luo (Dholuo)* (Tucker, 1994) ili kupata visawe vinavyoweza kutegemewa na pia kukubalika. Uthibitishwaji data unaweza kushereheshewa kwa kuzingatia ruwaza kama katika kielelezo 3.3:

Kielelezo 3.3: Uthibitishwaji wa kisawe cha *mnyama*

Katika kielelezo 3.3, kidahizo *mnyama* cha Kiswahili hupewa kisawe chake kwanza katika Kiingereza kama *animal* na kuyakinishwa katika Kiluo kama *le* kwa mujibu wa leksikografia thaniya za Kiingereza–Kiluo. Modeli hii ilifaulu kutoa visawe licha ya kutokuwepo moja moja kwa leksikografia thaniya ya Kiswahili–Kiluo au Kiluo–Kiswahili inayoshughulika na hiponimia. Mbali na uthibitishwaji data, kulikuwepo pia na urudiaji wa upekuzi wa data maktabani kwa kuzingatia matumizi ya modeli ya leksimu kisintaksia, na usaili wa mara kwa mara miongoni mwa wasailiwa waluo nyanjani kwa kutumia dodoso ya usaili ili kuonyesha utegemezi na ukubalifu wa data. Aidha, vyanzo vya data zilizorekodiwa vilionyeshwa kwa kutaja waandishi, mwaka wa uchapishaji na kurasa palipohitajika. Data zililinganishwa pia na za watafiti wengine waliotangulia.

3.7 Ukusanyaji data

Ukusanyaji data katika utafiti huu ulitekelezwa kwa kupitia mbinu za upekuzi wa makala na pia usaili huku dodoso ikitumiwa kama kifaa cha kukusanya data nyanjani.

3.7.1 Upekuzi

Upekuzi wa makala ya leksikografia ya Kiswahili na Kiluo, na tafsiri ulitumiwa katika utafiti huu kwa madhumuni ya kuchanganua kileksikografia hiponimia faafu za nomino na vitenzi na pia kutoa visawe mwafaka katika Kiluo. Ingawa hiponimia huweza kutambuliwa katika matini kwa kuangazia utambuzi wenye mitazamo mitatu kama vile kimadaraja, kitakwimu na kiishara (Zhou, Wang & Cao, 2010), utafiti huu ulizingatia hasa mtazamo wa kiishara unaoegemea uhusiano wa leksikoni kisintaksia ili kubashiri hipanimu na hiponimu husika. Mtazamo huu wa kiishara uliongozwa na modeli hasa za Hearst (1992) na Snow *na wenzie* (2004) zinazotambua hiponimia katika kongoo maalum kutokana na matumizi ya leksimu kisintaksia (Rydin, 2002). Yanayochunguzwa kisintaksia ni ruwaza za sentensi hasa umbo la nje lenye mdhihiriko wa dhana mahususi na jumishi (Nakamura, Ohno, Ogawa & Toyama, 2014). Utambuzi wa hiponimia huonekana katika modeli ya Hearst (1992) kama vile $[L_0 \text{ ni aina ya } L_1]$ ambapo $[L_0]$ ni hiponimu na $[L_1]$ ni hipanimu. Modeli hii inaonekana katika mfano kutoka *KKS* ambapo *pombe* ni hiponimu (L_0) na *kinywaji* ni hipanimu (L_1): **pombe** *nm* kinywaji kinacholevya; ugimbi (TUKI, 2004:338). Snow *na wenzie* (2004) wanatambua hiponimia kwa kutumia modeli kama vile $[Neno_1, \text{kategoria}_1: \text{uhusiano}: \text{kategoria}_2, \text{nen}_2]$. Modeli hii inatambulika kama ifuatayo katika *KK21* (Mdee *na wenzie*, 2011: 210):

$[Neno_1, \text{kategoria}_1: \text{uhusiano}: \text{kategoria}_2, \text{nen}_2]$.
Kileo *nm* vi- $[Ki-/Vi-]$ kinywaji ambacho hulevya k.v. *pombe, konyagi, waragi* n.k.

Kwa mujibu wa modeli hii, $Neno_2$ huweza kuwa moja au zaidi kama tunavyoona katika mfano huu ambapo pana *pombe, konyagi* na *waragi*. Uhusiano wa leksimu hizi ni *kinywaji*. Upekuzi wa data ulifanywa maktabani katika *KK21* na *KKS* ambapo hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili zilitambuliwa, kunakiliwa na kuhifadhiwa kimaandishi. Upekuzi huu ulizingatiwa vilevile katika upataji visawe vya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo kwa kurejelea kamusi thaniya kama vile: *A Grammar of Kenya Luo* (Dholuo) (Tucker, 1994), *EDD* (Odaga, 1997), *DED* (Odaga, 2005), *LBD* (Kokwaro & Johns, 1998) *ESD* (TUKI, 2000), *KKK* (TUKI, 2001) na *EKAD* (Wamitila & Kyallo, 2005). Upekuzi huu ulizingatia pia uthibitishwaji data unaohusisha aghalabu mbinu kadha za uchanganuzi na tafsiri ili kupata data kubalifu (Denzin, 1970; Gall, Borg & Gall, 1996; Olsen, 2004; Labov, 2008; Guion *na wenzie*, 2011). Data za hiponimia za Kiluo zilizolinganiwa kimuundo zilipekuliwa kutoka kamusi za

EDD (Odaga, 1997) na *DED* (Odaga, 2005). Kamusi hizi zilichangia upataji wa visawe vya hiponimia husika za Kiswahili katika Kiluo.

3.7.2 Usaili

Baada ya kutambua hiponimia kusudiwa za leksimu za Kiswahili na kupata visawe kutoka kamusi thaniya katika utafiti maktabani, utafiti uliegemea pia mbinu ya usaili usorasmi wa Waluo ili kuyakinisha visawe vilivyoteuliwa kimakusudi vya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo. Wasailiwa Waluo waliteuliwa kimakusudi kwa kurejelea tajriba, kazi na uzoefu wao katika matumizi ya leksimu fulani katika nyanja anuwai kama vile uvuvi, kilimo, biashara, ufundi, misitu, ufugaji, leksikoni za kawaida, isimu na sayansi. Waluo wazawa walisailiwa kuyakinisha visawe vya hiponimia za leksimu za Kiswahili katika Kiluo katika maeneo anuwai ya ziwa, nyumbani, makavazi, misitu, mashamba ya kilimo, masoko, karakana za mafundi, makundi ya wazee na vijana, vituo vya afya, elimu na kadhalika.

3.7.3 Vifaa vya ukusanyaji data

Utafiti maktabani ulizingatia vifaa kama vile kalamu na karatasi, na modeli ya uhusiano wa leksikoni kisintaksia za Hearst (1992) na Snow *na wenzie* (2004) za kutambua hiponimia kisintaksia katika kamusi. Utafiti nyanjani ulizingatia dodoso iliyokuwa na vijimada vya hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili. Vijimada hivi vilitumiwa kuwasaili Waluo wenye umilisi na tajriba katika nyanja anuwai za maisha. Dodoso hii iliandamana na orodha ya majina ya viashiriwa kwa minajili ya kurahisisha ugunduzi wa kinachorejelewa. Data iliyopatikana ilisaidia katika shughuli za tafsiri na uyaikinshaji wa visawe vya hiponimu husika za Kiswahili katika Kiluo.

3.8 Uchanganuzi na uwasilishaji data

Data zilichanganuliwa kimaudhui na kimatriki ili kutolewa sifa bainifu katika majedwali ya solo. Uchanganuzi kimaudhui huegemea leksimu kiurejeleaji, kiuamuzi na kiusuluhishaji (Lin & Murphy, 1997). Kimsingi, uchanganuzi wa data kimaudhui unahusisha usomaji, utambuzi wa maudhui na hatimaye kuyapa utambulisho kutokana na ruwaza zinazojitokeza (Brikci & Green, 2007; Kombo & Tromp, 2009). Utafiti huu ulizingatia uchanganuzi kimaudhui kwa kuegemea aina sita za uainishaji wa hiponimia kwa mujibu wa Wierzbicka, Chaffin na Herrmann (1984) katika Murphy (2003b) kama vile: kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kimatukio, kihali na

kitendo. Hivyo basi, hiponimia za nomino na vitenzi zilizokusanywa ziliweza kuainishwa kwa misingi hii sita ya uainishaji. Aidha, uchanganuzi kimaudhui wa hiponimia za leksimu za Kiswahili ulihusisha pia uchanganuzi wa kimatriki (matrix analysis) ambapo sifa bainifu za [+,-] hutumiwa kuonyesha sifa za zile hiponimu husika zilizoteuliwa. Mathalani, hiponimu vitenzi kama vile *akia*, *kunywa*, *ng'wenya* na *tafuna* zinazojumuishwa katika hipanimu kitenzi *kula* huweza kuchanganuliwa kimatriki na kwa kuzingatia nadharia ya Uchanganuzi Vijenzi kama tunavyoona katika jedwali 3.1 lifuatalo:

Jedwali 3.1: Sifa bainifu za hiponimu za kula (chamo)

	<i>akia/bwakia</i>	<i>kunywa</i>	<i>ng'wenya</i>	<i>tafuna</i>
Kitenzi	+	+	+	+
Kuingiza tumboni	+	+	+	+
Kula kitu kigumu	+	-	+	+
Kula kitu kiowevu	-	+	-	-
Kula kwa meno ya mbele	-	-	+	-
Kula kwa kutafuna	-	-	-	+
Kula bila kutafuna	+	-	-	-

Kutokana na jedwali hili, matumzi ya nadharia ya Uchanganuzi Vijenzi huonyesha kuwa hipanimu *kula* huelekea kujumuisha hiponimu vitenzi kama vile *akia*, *kunywa*, *ng'wenya* na *tafuna*. Licha ya hiponimu hizi kujumuishwa kama namna mbalimbali za hipanimu *kula*, zinatofautiana kisifa bainifu kuwa *akia/bwakia* ina sifa [+kula bila kutafuna], *kunywa* [+kula kitu kiowevu], *ng'wenya* [+kula kwa meno ya mbele] na *tafuna* [+kula kwa kutafuna]. Hata hivyo, hiponimu hizi zote zinalingana kwa mujibu wa sifa [+kitenzi, +kuingiza tumboni]. Hiponimu zilizorejelewa za Kiswahili zilikusanywa kutoka *KK21* na *KKS*, kuchanganuliwa kimaudhui na kutafsiriwa katika Kiluo kwa msingi wa nadharia ya tafsiri. Data za sura ya 4 zilitafsiriwa na kulinganishwa pia kimuundo na kimtindo katika sura ya 5. Uthibitishwaji ulizingatiwa ili kuyakinisha na kulinganisha kimaana hiponimu katika kamusi thaniya teule za *Kiswahili–Kiingereza* na *Kiingereza–Kiswahili* na *Kiingereza–Kiluo* na *Kiluo–Kiingereza*. Uthibitishwaji ulitumiwa kupata visawe vya kutegemewa na kukubalika. Kufaulu kwa mbinu ya uthibitishwaji kulitegemea nadharia ya tasfiri hasa mtazamo wa kiisimu ulioegemea ulinganifu na usawazisho wa ujumbe katika lugha husika. Katika mbinu hii, kidahizo cha LA hupewa kisawe linganifu katika LP kwa kuzingatia kanuni za kiisimu. Hivyo basi, hiponimu zifuatazo huweza kupewa

visawe katika Kiluo kama vile: *akia* (mwonyo ngili), *kunywa* (madho), *ng'wenya* (kayo/njiyo) na *tafuna* (nyamo/njako) na kuwasilishwa kileksikografia thaniya ambapo Kiswahili hutoa vidahizo vilivyopangwa kialfabeti upande wa kushoto na visawe vyake katika Kiluo upande wa kulia kama vile:

Kiswahili
akia
kunywa
ng'wenya
tafuna

Kiluo
mwonyo ngili
madho
kayo/njiyo
nyamo/njako

3.9 Maadili ya utafiti

Kama ilivyo desturi, mtafiti alijitambulisha kwa wasailiwa waliosaidia katika upataji wa data lengwa nyanjani. Walielezwa umuhimu wa utafiti huu kuwa utasaidia tafiti za lugha na isimu katika vyuo vikuu na uwanja mpana wa kiakademia. Waliosailiwa waliombwa kuwa huru kushiriki katika utoaji majibu baada ya kuelezwa mwanzoni natija za utafiti huu. Mtafiti alilazimika kuwaheshimu wasailiwa kama kunavyoangaziwa katika sheria za tafiti nyanjani kama vile: majina ya wasailiwa yalibanwa kutokea mwanzo hadi mwisho. Aidha, vyanzo vya data husika za utafiti huu vilirejelewa, kunukuliwa na kuhifadhiwa katika marejeleo.

3.10 Hitimisho

Sura hii imeshughulikia muundo kimaelezo uliotumiwa kufanikisha utafiti huu. Ukusanyaji data sekondari za Kiswahili na Kiluo ulifanywa kupitia upekuzi maktabani kwa kutumia modeli maalum za kutambua hiponimia kisintaksia. Utafiti nyanjani ulifanyika katika kaunti ndogo ya Kisumu hasa katika maeneo ya mashambani ili kusaidia uyakinishaji wa visawe vilivyoteuliwa. Usampulishaji dhamirifu ulitumiwa kuteua data na wasailiwa waliolengwa. Kimsingi, usampulishaji kiuuelekezi ulizingatiwa kuteua wasailiwa na usampulishaji wa kigezo na kitabakisho kuteua data kuhusu hiponimia za Kiswahili. Dodoso iliyoandamana na orodha ya majina ya virejelewa ilitumiwa kama kifaa cha utafiti. Data zilizochanganuliwa kimaudhui hasa kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kimatukio, kihali, kitendo, na kimatriki ili kuonyesha sifa bainifu ziliwasilishwa kimaelezo na kileksikografia thaniya.

SURA YA NNE

UCHANGANUZI KILEKSIKOGRAFIA NA UAINISHAJI WA HIPONIMIA ZA LEKSIMU NOMINO NA VITENZI VYA KISWAHILI

4.1 Utangulizi

Sura hii imeangazia data kuhusu madhumuni ya kwanza ya kuchanganua kileksikografia hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili kwa minajili ya kuziainisha katika makundi mbalimbali. Uhusiano wa leksimu nomino na vitenzi aghalabu huonekana katika fahiwa za hiponimia, sinonimia na antonimia hata hivyo nomino hudhihirika zaidi katika uhusiano wa kihiponimia na kimeronimia (Kerner, Orav, & Parm, 2010). Uchanganuzi wa hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili kutoka *KK21* na *KKS* ulifanywa kimaudhui na kimatriki huku zikiainishwa kwa kurejelea aina sita kuu kama zilivyofafanuliwa na Wierzbicka *na wenzie* (1984) katika Murphy (2003b). Uchanganuzi kimaudhui uliotumiwa katika utafiti huu unatofautiana na tafiti zilizofanywa katika Kiswahili na kina Gibbe (1977), Omogo (1996), Habwe na Karanja (2004), King'ei (2010), Obuchi na Mukhwana (2010) na Mdee *na wenzie* (2011) walioshughulikia hiponimia za nomino huku wakitoa mifano michache. Wataalamu hawa wa Kiswahili hawakubainisha pia mkabala wa kisayansi au wa kiisimu unaoweza kutumiwa katika uchanganuzi wa hiponimia husika. Aidha, hawakuonyesha nadharia na aina za uainishaji zilizozingatiwa katika kazi zao.

Mbali na uchanganuzi wa hiponimia kimaudhui, hiponimia hizi teule zimechanganuliwa pia kileksikografia ambapo hipanimu na hiponimu zake zimepangwa kialfabeti na fasili zake kutolewa kutoka kamusi mbalimbali za Kiswahili hasa *KK21* na *KKS*. Uchanganuzi wa kimatriki unaoonyesha sifa bainifu za kiisimu zinazodhihirishwa kwa kutumia alama za [+ , -] vilevile umezingatiwa. Alama hizi aghalabu hutumiwa kuonyesha kikamilifu sifa bainifu za virejelewa vya leksimu zinazojumuishwa katika uwanda maalum au leksimu jumuishi. Taratibu faafu za nadharia ya uchanganuzi vijenzi zimezingatiwa katika uchanganuzi wa data hizi. Nadharia ya uchanganuzi vijenzi huonyesha jinsi hipanimu hujengwa na hiponimu zake huku seti ya sifa bainifu za kiisimu zikitumiwa kuchanganua maana. Maana za leksimu hizo hufafanuliwa kwa kutumia alama maalum ya [+] inayoonyesha kuwepo kwa sifa na [-] ya kutokuwepo kwa sifa fulani za kiisimu (Katz & Fodor, 1981, Jensen, 2008; Saeed, 2009). Sifa zenyewe za hiponimu hizi husika zilitokana na fasili zilizotolewa kutoka kamusi husika za Kiswahili hasa *KK21* na

KKS. Taratibu za nadharia ya uchanganuzi vijenzi zilizotumiwa katika sura hii zinalandana na za Nida (1975) kama vile: kufanya uteuzi kuhusu maana za hiponimu zinazoweza kujumuishwa katika hipanimu husika, kuorodhesha hiponimu anuwai katika hipanimu maalum, kubainisha hiponimu zenye maana zinazofungamana kwa kurejelea hasa sifa za kiisimu kwa kutumia alama za [+ , -], kubainisha sifa za kimsingi zinazolingana na zinazotofautiana na viashiriwa husika, na hatimaye kutoa fasili za hiponimu lengwa.

Japo kuna mitazamo miwili ya kisayansi na kiisimu inayoweza kutumiwa katika utoaji sifa bainifu za hiponimu katika lugha (Asher, 1994b), sifa bainifu za hiponimu zilizodhihirishwa katika utafiti huu zilizingatia mtazamo wa kiisimu huku sifa zenyewe zikipekuliwa kutoka makala ya kileksikografia hasa *KK21* na *KKS*. Aidha, mtazamo wa utoaji sifa bainifu kiisimu una mlegezo kuwa huweza kutegemea vilevile vigezo vya kimaana, kawaida, kiuamilifu na ujuzi wa mtu kuhusu lugha yake (Munyua, 1999). Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu huweza kuainishwa katika mitazamo mipana kama vile: kitambuzi, kimatilaba au kihisia, kiurejelezi au kimaoni, kiuhusiano, kiuhamishaji na kionyeshi bainifu (Lipka, 1979). Sifa bainifu za kitambuzi, kimatilaba na kiuhusiano hufaa hiponimu za nomino huku sifa za kiurejelezi, kiuhamishaji na kionyeshi bainifu huegemea mno hiponimu za vitenzi (Lipka, 1979). Hata hivyo, inafaa ikumbukwe vilevile kuwa mtafiti ana uhuru wa kutumia ujuzi wake katika utoaji sifa bainifu za hiponimu husika (Munyua, 1999).

Kimsingi, hakuna sifa bia linganifu za hiponimu zinazotolewa kila mara na watafiti katika kazi zao isipokuwa zile za matendo linganifu ya kibiolojia ya binadamu (Wunderlich, 2011). Vilevile, hakuna sheria shikilizi kuhusu sifa za hiponimu zinazolingana kamili katika lugha nyingi ulimwenguni (Jackson, 1996). Hii inamaana kuwa hakuna lugha kienzo ya utoaji sifa hizo bainifu tunapoandika sifa za hiponimu kiisimu (Jackson, 1996). Hivyo basi, sifa bainifu huweza kutofautiana katika lugha mbalimbali duniani hasa kutokana na tofauti za lugha kitamaduni na kimazingira, na pia ujuzi na uamuzi wa wataalamu (Lipka, 1986; Munyua, 1999; Wunderlich, 2011). Hata hivyo, mtafiti lazima ahakikishe kuwa sifa anazorejelea zina ruwaza maalum, rahisi kutambulika na toshelevu ili kuleta ubainifu tarajiwa (Pericliev, 2014). Uhuru huu humsaidia mtafiti hasa katika utoaji wa sifa bainifu za hiponimu dhahania (Jackson, 1996) kama vile vitenzi na nomino za hali na magonjwa. Ili kusaidia uhuru huu wa mtafiti katika utoaji sifa bainifu za hiponimu, fasili za hiponimu kutoka kamusini hufaa huku fasili hizo zikidhukuriwa kama sifa

bainifu (Geeraerts, 2010). Kazi hii ilizingatia sifa bainifu za kileksikografia hasa zilizotokana na fasili za hiponimu husika kutoka *KK21* na *KKS*.

Aidha, kuna mazoea ya kimtindo miongoni mwa watafiti hasa wanapotumia nadharia ya uchanganuzi vijenzi katika uwasilishaji wa hiponimu katika jedwali kuwa hiponimu rejelewa hufaa kuwekwa upande wa kushoto wa jedwali na sifa zake bainifu kuwekwa katika sehemu ya juu ya jedwali huku alama za [+,-] zikitumiwa kama tunavyoona katika Cruse (1986) na Hatch na Brown (1995). Hata hivyo, kazi za Widyastuti (*h.t.*), Batiukova (*h.t.*), Ooijen (1996), Krifka (2001), Geeraerts (2010) na Parker (2016) hudhihirisha kwamba mtafiti anaweza kupanga kipengele rejelewa katika sehemu ya juu ya jedwali na sifa zake katika sehemu ya kushoto. Hivyo basi, mtafiti ana uhuru wa kubadilisha mitindo jinsi anavyotaka kutoka hiponimu moja hadi nyingine bora tu data zake zimewasilishwa kwa uwazi. Kutokana na matumizi ya mbinu ya upekuzi maktabani, na usampulishaji dhamirifu, utafiti huu uliteua hiponimia zilizoweza kupangwa kwa mujibu wa aina mbalimbali za uainishaji. Utafiti huu ulizingatia mkabala wa kiisimu (Yule, 1996; Cruse, 2011) na mitindo mikuu sita ya uainishaji katika uchanganuzi wa data za hiponimia za Kiswahili hasa kwa mujibu wa Wierzbicka *na wenzie* (1984) wakirejelewa na Murphy (2003b) kama ufuatao: uainishaji kitambuzi hutambua jinsi vitu vinavyofanana na vinavyoonekana; kiuamilifu au kidhanishi huchunguza hiponimia kiuamilifu kama vile vifaa, vyakula na vileo; kijiografia wa kuonyesha maeneo; kitukio wa kuonyesha hiponimia za michezo; kihali wa kuangazia hali hasa ugonjwa na ulemavu; na kitendo unaoshughulika na hiponimia za vitenzi.

Uainishaji kitambuzi unahusisha hiponimia za *kiumbe hai*. Uainishaji kiuamilifu unahusisha hiponimia za *atifali, binadamu, mmea, mnyama, ndege, ala za muziki, chakula, kileo, chombojikoni, chombosafari, kitilio, mtego, samani, silaha, taa na vazi*. Uainishaji wa kijiografia hujumuisha hiponimia za *mahali pa (afya, biashara, elimu, hifadhi, kiwanda, maabadi, makazi)*. Uainishaji kitukio unahusu hiponimu hasa za *mchezo*. Uainishaji kihali unahusisha *malipo, sauti, ugonjwa na ulemavu*. Uainishaji kitendo unashughulikia hiponimia za vitenzi kama vile *angalia, eleza, enda, gusa, hisi, inama, jenga, kaa, kata, kula, lala, lia, lima, ng'oa, ondoa, panda, piga, pika, safisha, sema, tafuta, toa, ua na weka*.

4.2. Uainishaji wa hiponimia kitambuzi

Uainishaji wa hiponimia kitambuzi aghalabu hutumiwa kutambua vitu kwa mujibu wa jinsi vinavyofanana na jinsi vinavyoonekana. Uainishaji wa aina hii hutumiwa kuchunguza umbo la kitu fulani na kurejelea kufanana kwake na kitu kingine ili kuunda uwanda mmoja maalum wa kileksika na kisemantiki. Utafiti huu umechanganua kitambuzi hiponimia za hipanimu *kiumbe hai*. ***Kiumbe hai*** ni kitu chenye uhai kama vile *binadamu, mnyama, jini, ndege, samaki, wadudu, mimea*, au kile kisicho uhai kama vile *miti, mimea* na kadhalika (Mdee na wenzie, 2011; TATAKI, 2013). Hata hivyo, kuna viumbe wengine wa baharini wenye uhai wasio na umbo kama samaki wanaorejelewa kiisimu kama *gegereka* (TATAKI, 2013). Kwa kuwa hiponimia zinazochanganuliwa kiisimu hutegemea uamuzi wa mtafiti (Ungerer & Schmid, 1997 katika Murphy, 2003b), uainishaji kitambuzi huzalisha hasa hipanimu *kiumbe hai* inayojumuisha hiponimu mahususi zinazoweza kuwasilishwa kwa kutumia fomula ya *X* ni aina ya *Y*. *Kiumbe hai* hujumuisha *gegereka, mdudu, mmea, mnyama, ndege, nyoka/mtambaachi* na *samaki* ambazo ni aina za ***kiumbe hai***. Hiponimu hizi za *kiumbe hai* huweza kuchanganuliwa kimatriki ili kuonyesha sifa bainifu husika za kiisimu kama tunavyoona katika jedwali 4.1:

Jedwali 4.1: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *kiumbe hai*

	<i>gegereka</i>	<i>mdudu</i>	<i>mmea</i>	<i>mnyama</i>	<i>ndege</i>	<i>nyoka</i>	<i>samaki</i>
Umbo lisilo la samaki na huishi majini	+	-	-	-	-	-	-
Miguu sita, mbawa na bila uti wa mgongo	-	+	-	-	-	-	-
Huwa na shina, mizizi, matawi na majani	-	-	+	-	-	-	-
Mwenye miguu minne	-	-	-	+	-	-	-
Mwenye mbawa, manyoya na huruka angani	-	-	-	-	+	-	-
Mrefu, mwenye magamba na hutambaa	-	-	-	-	-	+	-
Wa majini, mwenye mapezi na huogelea	-	-	-	-	-	-	+

Kutokana na jedwali hili, hiponimu za *kiumbe hai* zina sifa linganifu ya [+*kiumbe hai*]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *gegereka* [+umbo lisilo kama la samaki na huishi majini],

mdudu [+miguu sita, mbawa na bila uti wa mgongo], *mmea* [+huwa na shina, mizizi, matawi na majani], *mnyama* [+mwenye miguu minne], *ndege* [+mwenye mbawa, manyoya na huruka angani], *nyoka* [+mrefu, mwenye magamba na hutambaa] na *samaki* [+wa majini, mwenye mapezi na huogelea].

4.3 Uainishaji wa hiponimia kiuamilifu

Uainishaji kiuamilifu au kidhanishi husaidia katika uchanganuzi wa hiponimia kwa kurejelea kazi zinazofanywa na vitu fulani maalum katika uwanda kileksika. Fomyula kama vile *Y* hujumuisha *X*, *X* ni aina ya *Y* au *X* ni *Y* hutumiwa. Mathalani, *samani* hujumuisha *viti*, *meza*, *kabati*.... Uainishaji kiuamilifu huweza kurejelea sio tu shughuli za vifaa au vyakula pekee bali pia hali na uhusiano wa viumbe hai katika jamii. Katika utafiti huu, uchanganuzi wa hiponimia kiuamilifu umeanzia hipanimu kuu *kiumbe* na hiponimu zake kisha kuangazia kiuamilifu hiponimia nyinginezo ndogo ndogo za nomino zinazoiunda hipanimu hii. Utafiti ulibaini kuwa uainishaji wa hiponimia kiuamilifu huchangia hiponimia ya *kiumbe* ambayo aghalabu hugawika katika hiponimia nyingine mbalimbali zinazoweza kurejelewa kama *kiumbe hai* na *kiumbe kisicho hai*. Kiuamilifu, *kiumbe hai* hujumuisha hiponimia kama vile *atifali/vikembe*, *binadamu*, *mmea*, *mnyama* na *ndege*. Kwa upande mwingine, *kiumbe kisicho hai* hujumuisha hiponimia kama vile *ala za muziki*, *chakula na kileo*, *chombojikoni*, *chombosafari*, *kitilio*, *mtego*, *samani*, *silaha*, *taa* na *vazi*. Hiponimia hizi zinaweza kufafanuliwa kama tunavyoonyesha katika vijisehemu vifuatavyo:

4.3.1 Hiponimu za atifali/vikembe

Atifali/vikembe ni istilahi inayotumiwa kurejelea mtoto au vizalia vya kiumbe fulani (Mdee na wenzie, 2011; TATAKI, 2013). Aghalabu fomyula kama vile *X* ni mtoto wa *Y* hutumiwa kufasili hiponimia za *atifali/vikembe*. Matumizi yake ni kama vile: *kibwagala* ni mtoto wa *nguruwe*. Kimsingi, hiponimu za *atifali/vikembe* huwa na sifa mbalimbali za kijumla kama vile [+kiumbe hai, +mtoto, +kike au +kiume, +mguso]. Hii inamaanisha kuwa mfano wowote wa *atifali* huweza kuchanganuliwa bila kutofautisha kijinsia. Utafiti huu ulibaini kuwa hipanimu *atifali* hujumuisha kiuamilifu hiponimu *chirika*, *jana*, *kibunju*, *kibwagala*, *kichinda*, *kifaranga*, *kifukofuko*, *kilebu*, *kiluwiluwi*, *kinda*, *kinyaunyau*, *kisungura*, *matumatu*, *mche*, *mtoto*, *mwanabata*, *mwanafarasi*, *katama*, *mwanapunda*, *ndama*, *njiti* na *shibli*.

4.3.2 Hiponimu zinazohusu binadamu

Leksimu *binadamu* inayorejelewa pia kama *mja/mtu/insi/mahuluku* humaanisha ‘kiumbe anayetembea wima kwa miguu miwili na mwenye kutumia akili zaidi kuliko silika (tabia ambazo kiumbe huzaliwa nazo)’ (Mdee na wenzie, 2011: 360). *Binadamu* huwa na sifa msingi bainifu za kiisimu kama vile [+kiumbe hai, +kike au kiume, +mguso]. Utafiti huu wa kileksikografia ulibaini kuwa *binadamu* huzalisha hipanimu nyingine kuu kama vile *fundi, jamii, mfunzi, mhalifu, mtumwa* na *mwendeshaji* zilizo na hiponimu zake anuwai: **Fundi** ni mtu mwenye ujuzi wa ufundi fulani (Mdee na wenzie, 2011; TUKI, 2004). Hipanimu *fundi* ina sifa bainifu za [+kiumbe hai, +binadamu, +ujuzi, +kiume, +kike]. Utafiti huu ulibaini kuwa *fundi* katika makala ya leksikografia huzalisha hiponimu *fundibomba, fundimchundo, fundisanifu, fundistadi, kinyozi, mfinyanzi, mhandisi, mhunzi, msusi, mwashi, seremala* na *sonara* walio na ujuzi maalum. **Jamii** inayorejelewa vilevile kama *aila/ayali/familia/falankisi/fuko/nasaba/kaya/ukoo* huhusisha watu walio na uhusiano. Hivyo basi, huwa na sifa zake bainifu kama vile [+binadamu, +kike au +kiume, +huhusiana kwa damu/uzao mmoja/ukoo mmoja]. Kimsingi, *jamii* hujumuisha hiponimu kama vile *ali/dhuria, baleghe, chemvi, maharimu, mchumba, mlezi, mkoi/binamu, mseja/mhuni, mshenga, mtalaka, mrithi, shemeji/muamu/mlamu* na *wifi*. Aidha, *jamii* huweza kuainishwa kiuana au kijinsia, kiumri, kifamilia, kizazi na kiudugu na hatimaye kupata hiponimu nyinginezo. Uainishaji kijinsia huzalisha hiponimu kama vile *mwanamke* au *ahali* mwenye sifa bainifu [+binadamu, -kiume, +kike] na *mwanamume* mwenye sifa bainifu [+binadamu, +kiume, -kike] kama tunavyoona katika jedwali 4.2 lifuatalo:

Jedwali 4.2: Sifa bainifu za kiisimu za *mwanamke* na *mwanamume*

	binadamu	kiume	kike
<i>Mwanamke</i>	+	-	+
<i>Mwanamume</i>	+	+	-

Hiponimu za *mwanamke* na *mwanamume* zinaweza kurejelewa pia kivyake kama hipanimu nyingine ndogondogo zenye hiponimu anuwai. Hivyo basi, *mwanamke* hujumuisha hiponimu kama vile *ajuzi, binti, kigoli, kimanzi, kimwana, kizuka, kurumbembe, mama, mbeja, mjane, mitara, mkazamwana, mkazamjomba, mkemwenza, mpwa wa kike, mtala, mtawa, mwanamkendege, nyanya, shangazi* na *shangingi*. Kwa upande mwingine, *mwanamume*

hujumuisha hiponimu nomino kama vile *baba, babu, bin, bradha, dondoadume, kapera, mjomba, mkale, mpwa wa kiume, mwananyumba, shaibu na towashi*.

Uainishaji wa majina ya kijamii kwa kuangazia umri hutusaidia kupata hiponimu kama vile *kijana* na *mwana* zenye sifa bainifu anuwai. *Kijana* huwa na sifa bainifu za kiisimu kama vile [+binadamu, +kiume au kike, +umri kati ya miaka 18 na 35, +si mzee na si mtoto]. Hipanimu *kijana* inahusisha hiponimu kama vile *alika, barubaru, batuli, danga, dhukuria/wavulana na msichana*. Kwa upande mwingine, *mwana* mwenye sifa bainifu hasa [+binadamu, +kiume au kike, +mtoto wa] hujumuisha hiponimu kama vile *auladi, bin, binti, chando, chudere, dugi, kilembwe, kilembwekeza, kitukuu, kurwa, mjukuu, mkembe, mpwa, mwanaharamu, mwanamkiwa/yatima* na *mziwanda/kitindamimba*. Uainishaji wa majina ya kijamii kiuhusiano huzalisha dhana ya *mzazi*. Kimsingi, *mzazi* huwa na sifa bainifu kama vile [+binadamu, +kiume au +kike, +mzaa mtu]. *Mzazi* hujumuisha hiponimu kama vile *baba* na *mama*. Uainishaji kiudugu huzalisha *ndugu/akhi/rafiki/bui* yenye sifa bainifu [+binadamu, +kiume, +kike, +wa mama na baba mmoja, +rafiki mkubwa, +anayeshiriki nawe katika shughuli fulani]. Hipanimu *ndugu* hujumuisha *akraba, arihami, dada, ndugu wa kupanga, ndugu wa kuamwa, ndugu wa toka nitoke, mnuna na umbu*.

Mfunzi/mfundishaji ni yeyote anayetoa mafunzo kwa wengine. Aghalabu, hipanimu *mfunzi* huwa na sifa bainifu za kiisimu kama vile [+binadamu, +kiume au kike, +hutoa mafunzo kwa wanafunzi]. Utafiti ulibaini kuwa hipanimu *mfunzi* hujumuisha hiponimu kama vile *aalimu, katekista, kungwi, mhadhiri na mwalimu*. **Mhalifu** ni yeyote anayekiuka au huvunja sheria maalum zilizowekwa katika jamii husika. Hipanimu hii huwa na sifa bainifu kama vile [+binadamu, +kiume, +kike, +anayekiuka au anayevunja sheria zilizowekwa]. Kwa jumla, *mhalifu* hujumuisha hiponimu kama vile *gaidi, mkora, mnajisi, mnyang'anyi, mviziaji na mwizi*. **Mtumwa** ambaye ni binadamu anayefanyishwa kazi maalum katika jamii aghalabu huwa na sifa bainifu za [+binadamu, +kiume, +kike, +humilikiwa na mtu, +anayefanyishwa kazi]. *Mtumwa* hujumuisha hiponimu hasa: *abdi, kijakazi, mjoli na mtwana*. **Mwendeshaji** ni yeyote aendeshaye chombo hasa cha kusafiria. Hipanimu hii huwa na sifa bainifu kama vile [+binadamu, +kike, +kiume, +aendeshaye chombo maalum]. *Mwendeshaji* hujumuisha hiponimu kama vile *dereva/dreva, rubani na nahodha*.

4.3.3 Hiponimu za mmea

Mmea ni kiumbe hai ambacho aghalabu huota kutoka ardhini (TATAKI, 2013). Utafiti huu uligundua kuwa hiponimu hii hujumuisha makundi sita ya hiponimu hasa *chakula*, *dawa*, *majani*, *mti*, *nyasi*, na *ua*. Hiponimu za *mmea* huweza kuchanganuliwa kimatriki huku sifa bainifu za kiisimu zikiangaziwa kama tunavyoona katika jedwali 4.3 lifuatalo:

Jedwali 4.3: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za mmea

	<i>chakula</i>	<i>dawa</i>	<i>majani</i>	<i>mti</i>	<i>nyasi</i>	<i>ua</i>
Unaotumiwa kama chakula	+	-	-	-	-	-
Unaotumiwa kama dawa	-	+	-	-	-	-
Wenye matawi na shina jororo	-	-	+	-	-	-
Mkubwa wenye shina gumu	-	-	-	+	-	-
Wa majani madogo na rangi kijani	-	-	-	-	+	-
Wa kurembesha mazingira	-	-	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili, hiponimu *chakula* ina sifa [+unaotumiwa kama chakula], *dawa* [+unaotumiwa kama dawa], *majani* [+wenye matawi na shina jororo], *mti* [+mkubwa wenye shina gumu], *nyasi* [+wa majani madogo na rangi kijani] na *ua* [+wa kurembesha mazingira]. Sifa za *mmea wa chakula*, *dawa* na *ua* hurejelewa kiuamilifu ilhali za *majani*, *mti* na *nyasi* huelekea kurejelewa kiufafanuzi kiisimu ambapo fasili hudhihirisha jinsi zinavyoonekana.

4.3.4 Hiponimu za mnyama

Mnyama ni kiumbe hai chenye miguu minne (TATAKI, 2013). Hiponimu za *mnyama* huchanganuliwa kiuamilifu kwa mujibu wa wanachokula, na kiutendakazi katika maisha ya binadamu. Hivyo basi, *mnyama* hujumuisha *kisakuzi*, *mbwawa*, *mfugo*, *ominivora* na *rikabu* zenye sifa bainifu kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.4 lifuatalo:

Jedwali 4.4: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za mnyama

	<i>kisakuzi</i>	<i>mbwawa</i>	<i>mfugo</i>	<i>ominivora</i>	<i>rikabu</i>
Dhahania	+	+	+	+	+
Anayekula mimea pekee	+	-	-	-	-
Anayekula nyama pekee	-	+	-	-	-
Hufugwa na mja	-	-	+	-	-
Hula mimea na nyama	-	-	-	+	-
Hutumiwa kusafiria	-	-	-	-	+

Kulingana na jedwali 4.4, hiponimu zote zina sifa inayolingana ya [+dhahania] kwa sababu haziwezi kuguswa kwa kutumia vionjo vya mwili. Hata hivyo, zote zina sifa bainifu kama vile *kisakuzi* ina sifa [+anayekula mimea pekee], *mbwawa* [+anayekula nyama pekee], *mfugo* [+hufugwa na mja], *ominivora* [+hula mimea na nyama] na *rikabu* [+hutumiwa kusafiria].

4.3.5 Hiponimu za ndege

Ndege ni kiumbe hai chenye uwezo wa kupaa angani (TUKI, 2004) yenye sifa [+kiumbe hai, +hupaa angani]. *Ndege* hugawika katika wanaofugwa ili kumpa binadamu chakula kama vile nyama, mayai au kurembesha mazingira yetu na pia ndege wasiofugwa. *Ndege* wanaofugwa hurejelewa kwa Kiingereza kama *poultry* (ufugaji kuku) na hujumuisha aina za ndege kama vile *kuku*, *bata* na *batabukini* (Hornby, 2010). Hiponimu za *ndege* wanaofugwa ni kama vile *bata*, *batabukini*, *batamzinga/piru*, *kanga*, *kasuku*, *kuku*, *kwake/kwale*, *njiwa* na *tausi*.

4.3.6 Hiponimu za ala za muziki

Ala za muziki ni zana ambazo hutumiwa kutoa sauti zenye mahadhi ya kimuziki. *Ala za muziki* hujumuisha hiponimu *ala ya kupigwa*, *ala ya kupulizwa* na *ala ya nyuzi*. Aina hizi za ala huweza kuchanganuliwa huku sifa zake bainifu zikionyeshwa katika jedwali 4.5 lifuatalo:

Jedwali 4.5: Sifa bainifu za kiisimu za ala muziki

	<i>ala ya kupigwa</i>	<i>ala ya kupulizwa</i>	<i>ala ya nyuzi</i>
Ala ya muziki	+	+	+
Huchezwa kwa kupigwa	+	-	-
Huchezwa kwa kupulizwa	-	+	-
Huwa na nyuzi na huguzwa	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili, hiponimu hizi zina sifa ya kijumla [+ala ya muziki]. Hata hivyo, zinatofautiana kuwa *ala ya kupigwa* ina sifa [+huchezwa kwa kupigwa], *ala ya kupulizwa* [+huchezwa kwa kupulizwa] na *ala ya nyuzi* [+huwa na nyuzi na huguzwa]. Utafiti ulibaini kuwa hiponimu hizi huweza kubadilika kuwa hiponimu ndogo ndogo zenye hiponimu mbalimbali. Hivyo basi, *ala ya kupigwa* inahusisha hiponimu *kayamba*, *marimba* na *ngoma*. *Ala ya kupulizwa* hujumuisha hiponimu hasa *buruji*, *gunda/king'ora/selo*, *filimbi/firimbi*, *mzumari*, *pembe*, *saksofoni*, *tarumbeta* na *vuvuzela*. Kwa upande mwingine, *ala ya nyuzi* hujumuisha *fidla*, *gambusi*, *gitaa*, *kinanda*, *manyanga*, *matuasi*, *piano* na *tashkota*.

4.3.7 Hiponimu za chakula na kileo

Chakula ni mlo (Mdee na wenzie, 2011) unaoliwa ili kuupa mwili nguvu (TATAKI, 2013). *Chakula* hujumuisha kiuamilifu hiponimu hasa *chakula kiowevu*, *kigumu*, *kiwakati* na *kimatukio*. *Chakula kiowevu* ni cha majimaji kinachoweza kunywewa au kuliwa kwa chakula kigumu. **Chakula kiowevu** hujumuisha *asali*, *chai*, *kahawa*, *kongoro*, *masalo*, *maziwa*, *mchuzi*, *ngizi*, *rikoriko/dikodiko*, *sharubati*, *soda*, *sukari* na *uji*. **Chakula kigumu** ni kile kisicho cha majimaji na huliwa kwa kitoweo au pekee. *Chakula kigumu* kinahusisha *andazi*, *kitoweo*, *kiungo*, *lawalawa*, *mkate*, *ugali* na *wali* zenye sifa bainifu katika jedwali 4.6:

Jedwali 4.6: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za chakula kigumu

	<i>andazi</i>	<i>kitoweo</i>	<i>kiungo</i>	<i>lawalawa</i>	<i>mkate</i>	<i>ugali</i>	<i>wali</i>
Chakula kigumu	+	+	+	+	+	+	+
Cha unga wa kukandwa	+	-	-	-	-	-	-
Huliwa kwa wali, ugali, muhogo, ndizi n.k	-	+	-	-	-	-	-
Kikolezo/cha kutia chakula ladha	-	-	+	-	-	-	-
Hutengenezwa kwa sukari, asali, matunda	-	-	-	+	-	-	-
Cha unga ngano wa kukandwa na huokwa	-	-	-	-	+	-	-
Cha unga wa mahindi, wimbi, mtama, muhogo na husongwa kwa mwiko	-	-	-	-	-	+	-
Chakula cha punje za mchele zilizopikwa	-	-	-	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili la 4.6, hiponimu *andazi* ina sifa [+cha unga wa kukandwa], *kitoweo* [+huliwa pamoja na wali, ugali, muhogo, ndizi n.k.], *kiungo* [+kikolezo/cha kutia chakula ladha], *lawalawa* [+hutengenezwa kwa sukari, asali au maji ya matunda], *mkate* [+unga ngano wa kukandwa na huokwa], *ugali* [+unga wa mahindi, wimbi, mtama, muhogo na husongwa kwa mwiko] na *wali* [+chakula cha punje za mchele zilizopikwa]. **Chakula kiwakati na kimatukio** huliwa kutegemea wakati maalum wa siku au sherehe fulani. *Chakula kiwakati* na *kimatukio* hujumuisha hiponimu hasa *ambrosi*, *chajio/kilalio*, *chamcha*, *chamshakinywa/kisabehe*, *daku*, *dhifa*, *ekarista*, *kiamshahamu/kitafunio*, *kisutuo*, *kombe*, *malimati*, *maponeo*, *mchapalo/kokiteli*, *pamba* na *pudini*. Mbali na hiponimu *chakula*, kuna pia **kileo** ambacho ni kinywaji kinacholevya

(Mdee *na wenzie*, 2011; TUKI, 2004). *Kileo* hujumuisha hiponimu *afyuni/kasumba/majuni, bangi/madadi, mvinyo na pombe/tembo*. Hiponimu za *kileo* zinaweza kuchanganuliwa kimatriki kama tunavyoona katika jedwali 4.7 lifuatalo:

Jedwali 4.7: Sifa bainifu za hiponimu za kileo

	<i>afyuni</i>	<i>bangi</i>	<i>mvinyo/divai</i>	<i>pombe</i>
Huleweshwa watumiaji wake	+	+	+	+
Huundwa kwa uteute/nta ya maua	+	-	-	-
Huvutwa na hupumbaza akili	-	+	-	-
Huundwa na juisi ya matunda	-	-	+	-
Huundwa kwa nafaka	-	-	-	+

Kulingana na jedwali hili la 4.7, hiponimu za *kileo* zina sifa inayofanana ya [+huleweshwa watumiaji wake]. Hata hivyo, zinatofautiana kisifa kama vile *afyuni* [+ huundwa kwa uteute au nta ya maua], *bangi* [+huvutwa na hupumbaza akili], *mvinyo/divai* [+huundwa na juisi ya matunda] na *pombe* [+huundwa kwa nafaka].

4.3.8 Hiponimu za chombojikoni

Chombojikoni hurejelea vifaa ambavyo hutumiwa jikoni. *Chombojikoni* ni leksimu ambayo imeundwa kutokana na mwambatanisho ambapo leksimu mbili husika huambatanishwa ili kuunda neno moja (Hatch & Brown, 1995). Hivyo basi, *chombojikoni* huundwa kutokana na kuambatanishwa kwa leksimu *chombo* na *jikoni* ili kurejelea ‘*utensils*’ katika Kiingereza. Kimsingi, ‘*utensils*’ ni vyombo vinavyotumiwa nyumbani hasa vya kupikia jikoni (Hornby, 2010). Vyombo hivi aghalabu hutumiwa kupikia kwa jinsi mbalimbali na hujumuisha hiponimu hasa *chomeo, chungu/nyungu, chungio/chekeche/chekecheke/kichujio, karai, mwiko, samawari, sufuria, ubia/mbia, vilia* na *vyombo vya kupakulia/vipakulizi*. Ingawa kuna *vyombojikoni* vinavyoweza kuangaziwa moja kwa moja, kuna vilevile vingine vya jikoni vinavyoainishwa katika makundi mawili makuu kama vile *vilia* na *vyombo vya kupakulia*. *OALD* inafasiri *vilia* kama vyombo vinavyotumiwa kulia au kugawia chakula kwa kukata kama vile *kijiko, uma* na *kisu* (Hornby, 2010). *Vilia* hutumiwa mezani tunapokula ili kukata kitoweo, kutia mdomoni na kukoleza sukari au chumvi. Ingawa vyombo hivi aghalabu huundwa kutokana na chuma, utafiti ulibaini kuwa chombo kingine kisicho cha chuma kiitwacho *upawa* kinaweza kuingizwa moja kwa moja kiuamilifu katika uwanda huu hasa tunaporejelea hiponimia katika lugha za Kiafrika

kama vile Kiswahili. Kwa ujumla, utafiti ulibaini kuwa *vilia* hujumuisha hiponimu *kijiko*, *kisu*, *uma* na *upawa* zenye sifa bainifu kama tunavyochanganua katika jedwali 4.8 lifuatalo:

Jedwali 4.8: Sifa bainifu za hiponimu za *vilia*

	<i>kijiko</i>	<i>kisu</i>	<i>uma</i>	<i>upawa</i>
Huundwa kwa chuma au bati	+	+	+	-
Cha kulia chakula au kukorogea	+	-	-	+
Cha kukatia chakula	-	+	-	-
Chenye meno kama reki na hutumiwa kulia	-	-	+	-
Cha kifuu cha nazi cha kuchotea au kukorogea	-	-	-	+

Kulingana na jedwali hili la 4.8, hiponimu hizi za *vilia* zina sifa inayofanana ya [+huundwa kwa chuma au bati] isipokuwa *upawa* yenye sifa bainifu [-huundwa kwa chuma au bati]. Hata hivyo, *kijiko* kina sifa bainifu kama vile [+cha kulia chakula au kukorogea], *kisu* [+cha kukatia chakula], *uma* [+chenye meno kama reki na hutumiwa kulia] na *upawa* [+cha kifuu cha nazi cha kuchotea mchuzi au kukorogea]. Ingawa *vyombo vya kupakulia/vipakulizi* hujumuisha kimsingi hiponimu kama vile *dishi*, *kikombe* na *sahani* ambazo hutumiwa kupakulia vyakula, katika Kiswahili vyombo hivi vya kupakulia huelekea kujumuisha hiponimu nyingine kama vile *bilauri*, *bakuli*, *buli*, *gilasi/glasi*, *hero*, *jagi*, *kata*, *kopo* na *sinia*.

4.3.9 Hiponimu za chombosafari

Chombosafari ni chochote kinachotumiwa na binadamu ili kusafiria katika maeneo anuwai ya angani, ardhini na majini. *Chombosafari* huundwa kutokana na mbinu ya mwambatanisho inayotumiwa kuambatanisha leksimu mbili husika (Hatch & Brown, 1995). Hivyo basi, *chombosafari* huundwa na *chombo* na *safari*. Kimsingi, *chombosafari* kinahusisha makundi matatu ya hiponimu kama vile *chomboangani*, *chombomajini* na *chomboardhini* zilizo na sifa bainifu zinazochanganuliwa kama tunavyoonyesha katika jedwali la matriki 4.9 lifuatalo:

Jedwali 4.9: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *chombosafari*

	<i>chomboangani</i>	<i>chombomajini</i>	<i>chomboardhini</i>
Chombo cha kusafiria	+	+	+
Cha kusafiria/paa angani	+	-	-
Cha kusafiria majini	-	+	-
Cha kusafiria ardhini	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali 4.9, sifa ya kijumla inayofanana kuhusu hiponimu hizi ni [+ chombo cha kusafiria]. Hata hivyo, hiponimu hizi zina sifa bainifu kama vile *chomboangani* kina [+cha kusafiria/paa angani], *chombomajini* [+cha kusafiria majini] na *chomboardhini* [+cha kusafiria ardhini]. Vyombo hivi huweza kurejelewa moja kwa moja kama hipanimu ndogo zinazojumuisha hiponimu nyingine. *Chomboangani* hujumuisha *ndege* inayojumuisha hiponimu pia *helikopta, jeti* na *roketi*. *Chombomajini* kinajumuisha *boti, dau/awesia, feri, jahazi, kalasi, mashua, meli, mtumbwi, nyambizi, pantoni, safina* na *sambo*. *Chomboardhini* hujumuisha *baiskeli/baiskili, gari, garimoshi, kitimaguru, pikipiki* na *trekta*.

4.3.10 Hiponimu za kitilio

Kitilio hurejelea vifaa vya kutiliwa vitu. Istilahi hii imebuniwa kutokana na kitenzi *tia* kama tunavyoona pia *kikalio* kutokana na neno *kaa* (TUKI, 2001). Ubunaji wa *kitilio* umeegemea kigezo maalum cha kuzingatia hali na vitu vinavyotiliwa au kuhifadhiwa humo. Kimsingi, ubunaji wa kigezo maalum hurejelea hali ya kitu au vitu (Kiango, 1995). Hivyo basi, kuna *kitilio* cha vitu viowevu na vitu visivyo viowevu kama vile nafaka. **Kitilio cha vitu viowevu** kinahusisha *beseni, chupa, debe, dundu, galoni, karai, kibuyu, mkebe, mlizamu, mtungi, ndoo, pipa, sinki, tangi* na *toasa*. **Kitilio cha vitu visivyo viowevu** hujumuisha *kikapu, kontena, kreti, mfuko* na *sanduku*.

4.3.11 Hiponimu za mtego

Mtego wenye sifa [+kifaa, +cha kunasia vitu] ni kifaa kinachotumiwa kunasia wanyama, samaki na ndege (Mdee na wenzie, 2011). *Mtego* hujumuisha hiponimu kama vile *dema, gwato, jarife, juya, kimia, kiunda, mgono, mshipi, mwina/rina, ndugubizari/uhedhi, tando, tenga, ugavu, uwalio* na *vyero/tando/uzio*.

4.3.12 Hiponimu za samani

Samani ni vyombo vya nyumbani kama vile *kabati, kitanda, kiti* na *meza* (TUKI, 2004). Katika utafiti huu, fasili ya *samani* imekarabatiwa kurejelea hiponimu kama vile *kabati, kikalio, kitanda* na *meza*. Istilahi *kikalio* imetumiwa badala ya *kiti* ili kupanua zaidi uwanda wake hasa tunaporejelea lugha za jamii za Kiafrika. *Kikalio* huundwa kutokana na kitenzi *kaa* chenye maana ya kukalia juu ya vifaa kama vile *kiti*. Hivyo basi, *kikalio* ni kitu chochote cha kukalia kama vile *kiti, kigoda, kibao, mswala* na *kadhali* (Mdee na wenzie, 2011). Kwa ujumla,

hipanimu hii ya *samani* basi hujumuisha hiponimu kama vile *kabati*, *kikalio*, *kitanda* na *meza* zenye sifa bainifu kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.10 lifuatalo:

Jedwali 4.10: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *samani*

	<i>kabati</i>	<i>kikalio</i>	<i>kitanda</i>	<i>meza</i>
Hutumika pamoja nyumbani au ofisini	+	+	+	+
Huundwa kwa chuma, mbao, plastiki, bati, glasi	+	+	+	+
Kuhifadhia vitu	+	-	-	-
Kukalia	-	+	-	-
Kulalia, kubebea wagonjwa na majeruhi	-	-	+	-
Kuandikia, kulia chakula au kuchezea	-	-	-	+

Kulingana na jedwali 4.10, hiponimu zote za *samani* zina zifa zinazofanana za [+hutumika pamoja nyumbani au ofisini, +huundwa kwa chuma, mbao, plastiki, bati, glasi]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *kabati* [+kuhifadhia vitu], *kikalio* [+kukalia], *kitanda* [+kulalia, kubebea wagonjwa na majeruhi] na *meza* [+kuandikia, kulia chakula au kuchezea]. Aidha, hiponimu hizi huweza kubadilika kuwa hipanimu ndogo ndogo zenye hiponimu nyingine. Matalani, ***kabati*** hutajwa moja kwa moja kama aina ya *samani* ambayo huundwa kutokana na mbao. Hata hivyo, kuna vifaa vingine vya Kiswahili vinavyofanya kazi kama *kabati* vilivyoundwa kutokana na chuma, bati, glasi au sandarusi. Hivyo basi, ***kabati*** hurejelea kwa ujumla hiponimu kama vile *almari/saraka*, *dipfriza*, *jokofu/friji/jirafu*, *kabati la nguo* na *sefu*. ***Kikalio*** ni kitu chochote cha kukalia (TUKI, 2001). Kitu hiki cha kukalia kinaweza kuwa *benchi*, *kigoda* au *kiti* (TUKI, 2000). Kwa kuwa jamii nyingi za Kiafrika zilikuwa na vitu vya kukalia, utafiti huu umeidhukuru istilahi *kikalio* kama kitu chochote cha kukalia kinachoweza kujumuisha hiponimu *deski/dawati*, *firasha/mfarishi*, *jamvi*, *kiti* na *mkeka*. ***Kitanda*** kinahusisha *machela/ulili*, *mede*, *mwakisu*, *samadari*, *susu/mlezi* na *tusi/jeneza*. ***Meza*** hujumuisha *altare/madhabahu*, *dawati/deski/jarari*, *meza ya kulia*, *meza ya kahawa*, *meza ya kusomea*, *meza ya puli* na *ngurunga*.

4.3.13 Hiponimu za silaha

Silaha ni kitu chochote kama vile *rungu*, *kisu*, *bunduki* na *mkuki* ambacho hutumiwa kupigana na kinaweza kujeruhi au kuua (Mdee na wenzie, 2011; TATAKI, 2013). *Silaha* kama chombo hutegemea jamii husika na shughuli zake. Hata hivyo, silaha huwa na sifa za kijumla kama vile [+kifaa, +huguswa, +hutumiwa kwa shughuli maalum]. Utafiti huu ulibaini kuwa *silaha*

hujumuisha *bomu, bunduki, fimbo, gandalo/gogoo, kamba, kombora, kisu, mawe, mkuki, mshale, mzinga, panda/manati, panga, shoka* na *teo/kombeo*. Hata hivyo, hiponimu hizi za *silaha* zinaelekea kutumiwa pia na watu kutekeleza amali zao mbalimbali tofauti na kuua au kujeruhi. Hivyo basi, baadhi ya hiponimu za *silaha* zinaweza kupanuliwa zaidi kimaana ili kujumuisha vifaa vingine vinavyotumiwa katika shughuli nyingine kama vile kutunda, kutembea na kukata. Vifaa hivi vinavyorejelewa katika utafiti huu kama **vyombokazi** vinajumuisha *fimbo, kamba, kisu, mkuki* na *mshale*. Aidha, kuna vyombo vingine vya kazi vinavyotumiwa kama silaha na kufanyia kazi nyinginezo kama vile *kwanja/fyekeo/kifyekeo, msumeno, mundu/parange* na *ngao*.

4.3.14 Hiponimu za taa

Kwa mujibu wa *KK21*, **taa** ni chombo kinachotumia mafuta au umeme kwa minajili ya kutoa mwangaza (Mdee na wenzie, 2011; TUKI, 2004). Hata hivyo, kuna *taa* nyingine zisizotumia mafuta. Hipanimu *taa* ina sifa bainifu kama vile [+kifaa, +hutoa mwangaza, +ya mafuta au umeme]. Kwa ujumla, hipanimu *taa* hujumuisha hiponimu anuwai kama vile *fanusi/kandili, karabai, kibatari/kibahaluli/kibatali, kimulimuli, kurunzi/tochi, mshumaa, mwenge* na *seraji*.

4.3.15 Hiponimu za vazi

Vazi ni istilahi inayoundwa kutokana na kitenzi *vaa*. Hivyo basi, neno hili huweza kutumiwa kiuamilifu kuangazia vitu vyovyote vinavyovaliwa katika sehemu au viungo anuwai vya mwili wa binadamu kama vile kichwa, shingo, kiwiliwili, mikono na miguu. Utafiti huu ulibaini kuwa *vazi* hujumuisha hiponimu kama vile *kiatu, kitambaa, kofia, nguo* na *pambo* zenye sifa bainifu za kiisimu kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.11 lifuatalo:

Jedwali 4.11: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za vazi

	<i>kiatu</i>	<i>kitambaa</i>	<i>kofia</i>	<i>nguo</i>	<i>pambo</i>
La kuvaliwa miguuni	+	-	-	-	-
La kuvaliwa juu ya nguo	-	+	-	-	-
La kuvaliwa kichwani	-	-	+	-	-
La kuvaliwa ili kufunika kiwiliwili, miguu, kinena n.k	-	-	-	+	-
La viungo vya mwili ili kutia naskhi	-	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali 4.11, *kiatu* kina sifa bainifu [+la kuvaliwa miguuni], *kitambaa* [+la kuvaliwa juu ya nguo], *kofia* [+la kuvaliwa kichwani], *nguo* [+la kuvaliwa ili kufunika kiwiliwili, miguu na kinena] na *pambo* [+la viungo vya mwili ili kutia nakshi].

4.4 Uainishaji wa hiponimia kijiografia

Uainishaji wa hiponimia kijiografia unahusisha hiponimu za mahali. Hiponimia hii aghalabu huwasilishwa kwa kutumia fomula kama vile *X* ni aina za *Y*. Kimsingi, *mahali* hurejelea eneo ambalo watu au viumbe hukaa, huishi na kufanyia shughuli nyinginezo. Utafiti ulibaini kuwa *mahali* hujumuisha *mahali pa afya, biashara, elimu, hifadhi, kiwanda, maabadi* na *makazi* zinazodhihirisha sifa bainifu kama tunavyochanganua katika jedwali 4.12 lifuatalo:

Jedwali 4.12: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za mahali

	<i>afya</i>	<i>biashara</i>	<i>elimu</i>	<i>hifadhi</i>	<i>kiwanda</i>	<i>maabadi</i>	<i>makazi</i>
Mahali	+	+	+	+	+	+	+
Pa matibabu	+	-	-	-	-	-	-
Pa biashara	-	+	-	-	-	-	-
Pa mafunzo	-	-	+	-	-	-	-
Pa kuhifadhia	-	-	-	+	-	-	-
Pa kutengeneza vitu	-	-	-	-	+	-	-
Pa kufanya ibada	-	-	-	-	-	+	-
Pa kuishi	-	-	-	-	-	-	+

Licha ya kwamba hiponimu hizi zina sifa inayofanana ya [+mahali], zinatofautiana kutokana na sifa bainifu kama vile *mahali pa afya* [+pa matibabu], *mahali pa biashara* [+pa biashara], *mahali pa elimu* [+pa mafunzo], *kiwanda* [+pa kutengeneza vitu], *mahali pa hifadhi* [+pa kuhifadhia vitu], *maabadi* [+pa kufanyia ibada] na hatimaye *makazi* [+pa kuishi]. Hiponimu hizi zinaweza kuangaziwa kama hiponimu ndogo ndogo zinazozalisha hiponimu nyingine anuwai. Hivyo basi, *mahali pa afya* hujumuisha hiponimu kama vile *dispensari/zahanati, famasi, hospitali, kliniki, leba, maabara/lebu, pamahututi, sadaruki, sanatoria* na *thieta*. *Mahali pa biashara na kazi nyingine* panajumuisha hiponimu hasa *afisi, baa, bengi/benki, bucha, danguro/shambiro, diro, duka, hoteli/mgahawa/mkahawa, kafeteria, kantini, kasino, kilinge, kioski, klabu, lilamu, pambajio, mauli/mapokezi/maulizio, mesi/bwalo, saluni, sinema* na *supamaketi*. *Mahali pa elimu* hurejelea pale panapotumiwa kutolea mafunzo maalum panapojumuisha hiponimu kama vile *jando/kumbi, shule/skuli* na *taasisi*.

Mahali pa kuhifadhia vitu/stoo hujumuisha hiponimu kama vile *banda, bandari, chanja, depo, ficho, forodha, ghala, ghala dogo, hifadhi, kaburi/maziara/makaburi/mava/mafa, maegesho, makavazi, maktaba, makumbusho, masjala*, na pia *mochari* zilizo na majukumu mbalimbali na huhifadhi bidhaa za sampuli tofautitofauti. **Mahali pa kiwanda** panajumuisha hiponimu hasa *deri, flotile, gereji, joko/tanuri, jokotanu, karakana* na *machinjioni*. **Mahali pa maabadi** pa kuabudia na matukio ya kuabudu hujumuisha *batizo, hekalu, jamati/jamatkhana/jamatkhane, kaaba, kanisa, kimbilio/pahali patakatifu, madhabahu, msikiti, panga/mzimu, sinagogi* na *tabenakulo*. **Mahali pa makazi/makao** panaporejelea pahali pa kuishi kwa viumbe hujumuisha *ahera/akhera, arkadia, barazahi/barazakhi, bloku, chaa/banda/faja/zeriba/zizi/kizimba, chalia, dahalia, dimba, edeni/firdausi, fuko, ganjo/peupe/kihame/magofu/magangao, hamio, jumba, kambi/ago, kifukofuko, kijiwe, kimbilio, kiota, kirimba, kizimba, makani, makazi ya kifalme, manyata, manzili, mazalio, misheni, risavu, sasa* na *sega/zana/kitata*.

4.5 Uainishaji wa hiponimia kitukio

Uainishaji wa hiponimia kitukio hutumiwa kuonyesha matukio yenye wahusika na malengo maalum. Uainishaji huu hutumia fomula kama vile X (*kandanda, sataranji/chesi* ni aina za Y (*mchezo*). Kimsingi, tukio huwa na mandhari yake maalum, washiriki, lengo pamoja na vifaa vinavyotumiwa ili tukio liwe kamilifu. Tukio kama vile *mchezo* huwa na sifa bainifu kama vile [+kushinda na kushindwa, +hufurahisha, +hutegemea ustadi, +hutegemea bahati]. Katika utafiti huu, matukio ya michezo yanayofanywa tukiwa na mashindano na pia michezo ya kujiburudisha tu baina ya watoto yameshughulikiwa. Ili kutoa mifano mingi ya michezo, tuliweza kurejelea pia kamusi ya *EKAD* (Wamitila & Kyallo, 2005). Hivyo basi, **mchezo** hujumuisha hiponimu *ajua, besiboli, biliadi, chesi, drafu, gofu, handiboli, hoki, judo, jugwe, kandanda, kriketi, masumbwi, mchezo wa kuteleza, mchezo wa kuviringisha tufe, sarakasi, mchezo wa tufe (pinball), miereka/mieleka, mpira wa vikapu, mpira wa vinyoya (badminton), netiboli, raga, riadha, snuka, taekwondo, tenisi, uogeleaji, urushaji mkuki* na *voliboli*.

4.6 Uainishaji wa hiponimia kihali

Uainishaji wa hiponimia kihali hushughulikia nomino dhahania yenye fomula kama vile X (*woga*) ni aina ya Y (*hisia*). Uainishaji wa hiponimia kihali hujumuisha hiponimu kama vile *malipo, sauti, ugonjwa* na *ulemavu* zinazoelezwa kama zifuatazo:

4.6.1 Hiponimu za malipo

Malipo hurejelea fedha au kitu kinachotozwa kutokana na huduma au kazi iliyofanywa. Kimsingi, *malipo* hutoka kwa watu hadi kwa wengine hivyo basi huwa na sifa bainifu za kiisimu kama vile [+dhahania, +kutoka kwa mtu/watu, +kwenda kwa mtu/watu wengine, +kwa minajili ya shughuli maalum]. **Malipo** hujumuisha hiponimu kama vile *ada/changizo, adhabu, advansi/kishanzu, dia, faini, ghila, haka, hongo, honoraria, ijara/mshahara, jizia/kodi, kanda/kiingia porini, kilemba, kisasi, kotokoto/karisaji, nauli, marupurupu, mrabaha, poza, rada, rubuni/arbuni/kishanzu/chembele, thawabu, sadaka* na *zawadi/adia*.

4.6.2 Hiponimu za sauti

Sauti ni mlio unaotokana na mgongano au mgusano wa vitu (Mdee na wenzie, 2011; TUKI, 2004). Hiponimu hii ina sifa bainifu kama vile [+dhahania, +mlio, +mgongano au mgusano wa vitu]. **Sauti** hujumuisha hiponimu *alamu, alhani, besi, bipu, gombea, gumio, kelele, keu, kibirikizi, kidoko, kifijo, kifoli, kigong'ondo, kimako, kwenzi, mbiu, mkoromo/msono, mitongo, mlio wa fahali, mrindimo, mruzi, mshindo, msonyo, mteteo, mtoriro, mtutumo, mvumo, mwaliko, mwangwi, ndundu, ngurumo, nong'ono, nyende, parakacha, selo* na *tiktika*.

4.6.3 Hiponimu za ugonjwa

KK21 inaeleza *ugonjwa/maradhi* kama kitu chochote kinachosababisha kudhoofika kwa mimea, binadamu na wanyama (Mdee na wenzie, 2011). Sifa bainifu za *ugonjwa* kwa ujumla ni kama vile [+dhahania, +hudhoofisha mwili, +huua]. Hiponimu *ugonjwa* hujumuisha makundi anuwai ya hiponimu kama vile *ugonjwa wa binadamu, ugonjwa wa mmea, ugonjwa wa mnyama* na *ugonjwa wa ndege* zinazojumuisha vilevile hiponimu nyingine.

4.6.3.1 Hiponimu za ugonjwa wa binadamu

Ugonjwa wa binadamu ni ule unaomshika binadamu na huweza kuainishwa kiisimu katika hiponimu anuwai. Kuna **ugonjwa wa homa na kikohozi** unaohusisha *balghamu/balaghamu, bombo/bombomu, firangi/shurua/surua/ukambi, homa, kifaduro, kifua kikuu, mafua, ndui, tetemaji/tetekuwanga, ugonjwa wa makamasi mengi* na *ukunguru*. **Ugonjwa wa mishipa** unahusisha *busha/mshipa/pumbu/ngirimaji* na pia *mgongo/matende/tende/mitembo*. **Ugonjwa wa ngozi** hujumuisha hasa *barasi/balasi/mbalanga, bato/choa/paku/punye, chekea/sekene,*

chunusi/turuturu, harara, kipwepwe, lengelenge, mba, ukoko, ukurutu, upele/uwati na uwawati. Ugonjwa wa utumbo hujumuisha *harisho/kaputula, harisho ya damu, harisho ya amiba, kipindupindu/waba, kobwe, mwanamimba, ngiri na riahi. Ugonjwa wa uvimbe* hujumuisha hiponimu kama vile *chovya, halula/mlezi, hijabu/kiseyeye, jipu dogo/kirasa, jipu kubwa, jongo/istiskaa, kikope/kope, kipandauso, kororo, machapwi, mdudu kidole, mti, mtoki, paru/bawasiri/baasili/kikundu, tambazi, rovu/uvimbe wa tezi/rovu na zongo. Ugonjwa wa viungo* hujumuisha hiponimu *bwiko, duwazi/duazi, faliji/kiharusi, gangrini, kaka, kiwe, matege, mtoto wa jicho, ukoma/jedhamu na upofu. Kwa upande mwingine, ugonjwa wa zinaa/manenani/tego* unaoambukizwa kutokana na kujamiana hujumuisha hiponimu kama vile *farangi/kaswende/sekeneke, kisonono/kisalisali, pangusa, tego, tutuko na ukimwi.*

Licha ya kwamba kuna magonjwa yanayoweza kuainishwa katika hipanimu ndogo ndogo, kuna pia hiponimu nyingine za ugonjwa wa binadamu zinazodhihirika moja kwa moja katika kamusi hizi bila kurejelewa kimakundi kama vile: *afazia, afkani, ambo, anemia, babu, beriberi, bulimia, chiriwa, chirwa, dondakoo, kamata, kichocho, kichomi, kifafa, kilumwe, kipandauso, kipukusa, kisukari, kisulisuli, kiungulia, kizalia, malale, mamunyumunyu, mkamba, maumivu makali ya hedhi, maumivu ya ini, maumivu ya mkono, muhina, mzio, pepopunda, polio, pumu, saratani/kansa, shtuko la moyo, swenene, tombozi/kunuka mdomo, trakoma, ukosefu wa hamuchakula, hedhi kuthiri/menorajia, ugonjwa wa ini, ugonjwa wa kibole, ugonjwa wa kutoweza kusoma vizuri, upojazo, ugonjwa wa meno, ugonjwa wa mkojo, ugonjwa wa moyo, ugonjwa sugu na utaahira/mpoozo ubongo.*

4.6.3.2 Hiponimu za ugonjwa wa mmea, mnyama na ndege

Ugonjwa wa mmea aghalabu hudhoofisha mimea na hujumuisha *bakajani, batobato, chule, chulebuni, doakahawia, doapembe, fugwe, kiitochura, kikwachu, kimatira, kinyaushi, kiozamizi, kituru, kizimwili, mkwachuro, mlandege, mnyauko bakteria, rozeti, tristeza, ubwiri, ubwirijivu na ubwiri vinyoya. Ugonjwa wa mnyama* unahusisha *brusilosi/kuharibu mimba, chambavu, dasi, kaudriosi, kimeta, kiyungi, kuhara, mkunge, ndigana, rabizi, shuna, sotoka na vimbiwa. Ugonjwa wa ndege* hudhoofisha ndege na hipanimu hii hujumuisha hiponimu mbalimbali kama vile *gomboro, kideri/mdondo, kokidiosi, mahepe na ndui.*

4.6.4 Hiponimu za ulemavu

Ulemavu wenye sifa [+hali, +kulemaa] hurejelea hali ya kulemaa au kuwa na upungufu fulani kwenye kiungo cha mwili (Mdee na wenzie, 2011; TUKI, 2004). *Ulemavu* huelekea kujumuisha *afkani/punguani, bubu/bubwi, buge, chongo, gobwe, hanithi/msagaliwa/thori, huntha, kengeza, kibiongo, kibogoyo, kibwiko, kidazi, kidole cha sita mkononi, kidurango/mbilikimo/kibeti, kigugumizi, kiguru, king'ong'o, kinyonyoka, kikono, kipofu, kithembe/kitembe, kiwete, kiziwi/kiduko, mang'ombo, matege, mziavu, unju na zeruzeru.*

4.7 Uainishaji wa hiponimia kitendo

Uainishaji wa hiponimia kitendo unahusisha aghalabu hiponimia za leksimu vitenzi. Kama ilivyoonyeshwa katika sura ya pili ya tasnifu hii, kuna uwezekano wa kuwa na hiponimia za vitenzi (de Saussure, 1916; Miller, 1991; Pulman, 1983 katika Taylor, 1995; Koulikova, 2006; Yuan, 2009; Onwukwe, 2015). Wakati mwingine hiponimia za vitenzi hurejelewa kama troponimia huku leksimu zake husika zikihusiana kwa mujibu wa namna na hugawika katika aina chache tu kimuundo na kitaksonimia (Fellbaum & Miller, 1991 katika Khoo & Na, 2006). Hii ina maana kuwa hiponimu za vitenzi huelekea kuwa na leksimu chache kimuundo ukilinganishwa na miundo ya kategoria nyingine kama vile nomino (Saeed, 1997). Kimsingi, hiponimia za vitenzi hazichukui fomyula inayoonekana katika uwasilishaji wa hiponimia za nomino kama vile *X* ni aina ya *Y* bali huchukua fomyula ya *X* ni namna ya *Y*. Kama vile, *X* (*tembea*) ni namna ya *Y* (*enda*). Aidha, hakuna mtindo maalum wa kupanga hiponimu za vitenzi husika katika uwanda kileksika (Palmer, 1995). Hivyo basi, hiponimu za vitenzi zimeorodhesha kialfabeti ili kurahisisha uchanganuzi katika utafiti huu. Aidha, si vitenzi vyote vina sifa bainifu zinazojitokeza moja kwa moja na kuweza kutolewa fasili kamilifu za kiisimu. Hii ni kwa sababu ya ugumu unaodhihirika wa kuelezea kikamilifu vitendo vingine asilia kwa kutumia maneno (Jackendoff, 1990 katika Koulikova, 2006).

Kimsingi, nadharia ya uchanganuzi vijenzi huweza kutumiwa vilevile katika uchanganuzi wa leksimu vitenzi (Lipka, 1979). Hata hivyo, uchanganuzi wake huonyesha ugumu kutokana na hali ya udhahania wa leksimu vitenzi (Jackson, 1996). Japo, nadharia ya uchanganuzi vijenzi hutegemea mitazamo ya sifa bainifu kitambuzi, kimatilaba na kiuhusiano katika uchanganuzi wa leksimu nomino, uchanganuzi wa leksimu vitenzi huelekea kuzingatia mitazamo ya sifa bainifu

kiurejelezi, kiuhamishaji na kionyeshi bainishi (Lipka, 1979). Mtazamo wa sifa kiurejelezi huonyesha muktadha na kifaa kinachotumiwa kutenda tendo fulani. Mtazamo wa kiuhamishaji kutokana na kile hasa kitendo maalum hudhihirisha, na mtazamo wa kionyeshi bainishi huonyesha sifa bainifu hasa ya ukaribu, uelekeo au mwendo wa kitenzi husika. Mathalani, sifa bainifu za kiisimu za vitenzi zinaweza kuonyeshwa katika kitenzi *sogeza* kinachojumuisha hiponimu vitenzi kama vile *enda*, *tembea* na *kimbia*. Vitenzi hivi vina sifa bainifu kama vile *enda* [+sogeza, +mwendo wa kawaida, +safiri], *tembea* [+sogeza, +kwa miguu, +mwendo wa kawaida, -miguu yote juu ya ardhi, + safari] na *kimbia* [+sogeza, +kwa miguu, +miguu yote juu ya ardhi, +mwendo wa kawaida, +kasi halafu kutembea tena, +safiri] (Koulikova, 2006). Kutokana na mfano huu, sifa za kiurejelezi, kiuhamishaji na kionyeshi bainishi hudhihirika. Mathalani, kitenzi hiponimu *tembea* kina sifa ya kiurejelezi kama vile [+kwa miguu], na sifa za kionyeshi bainishi [+mwendo wa kawaida, -miguu yote juu ya ardhi, + safari]. Hata hivyo, fasili za hiponimu zinazodhukuriwa na wanaleksikografia kama sifa bainifu za leksimu vitenzi hufaa kuzingatiwa (Geeraerts, 2010) tunapokumbana na hali ngumu ya udhahania wa hiponimia za vitenzi. Fasili hizo zimezingatiwa moja kwa moja katika tasnifu hii. Hivyo basi, hiponimia ambazo zimechanganyuliwa katika uainishaji wa hiponimia kitendo ni kama vile *angalia*, *eleza*, *enda*, *gusa*, *hisi*, *inama*, *jenga*, *kaa*, *kata*, *kula*, *lala*, *lia*, *lima*, *ng'oa*, *ondoa*, *panda*, *piga*, *pika*, *safisha*, *sema*, *tafuta*, *toa*, *ua* na *weka*:

Angalia humaanisha tendo la kutazama kitu kwa kutumia macho. Hiponimu hii hujumuisha hiponimu *angaanga*, *angalilia*, *chungulia*, *linga*, *ona/lola*, *ota* na *perepesa* zinazodhihirisha sifa bainifu za kiisimu kama tunavyoona katika jedwali 4.13 lifuatalo:

Jedwali 4.13: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *angalia*

	<i>angaanga</i>	<i>angalilia</i>	<i>chungulia</i>	<i>linga</i>	<i>ona/lola</i>	<i>ota</i>	<i>perepesa</i>
Kuangalia	+	+	+	+	+	+	+
Kwa makini	+	-	-	-	-	-	-
Kutumia ramli	-	+	-	-	-	-	-
Kwa siri	-	-	+	-	-	-	-
Kwa kupima	-	-	-	+	-	-	-
Ili kutambua	-	-	-	-	+	-	-
Usingizini	-	-	-	-	-	+	-
Huku na kule	-	-	-	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili la 4.13, hiponimu hizi zinalingana kwa mujibu wa sifa [+kitenzi, +kuangalia au kutazama]. Hata hivyo, zinatofautiana kutokana na sifa bainifu anuwai kama vile *angaanga* [+kwa makini], *angalilia* [+kwa kutumia ramli], *chungulia* [+kwa siri], *linga* [+kwa makini], *ona/lola* [+ili kutambua], *ota* [+usingizini] na *perepesa* [+huku na kule].

Eleza humaanisha hali ya kupanua jambo fulani ili kutoa habari kwa uwazi zaidi. Utafiti huu ulibaini kuwa hipanimu hii hujumuisha hiponimu *fafanua*, *fahamisha*, *gusia* na *lalamika*. Hiponimu hizi zina sifa bainifu za kiisimu kama tunavyoona katika jedwali 4.14 lifuatalo:

Jedwali 4.14: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *eleza*

	<i>fafanua</i>	<i>fahamisha</i>	<i>gusia</i>	<i>lalamika</i>
Eleza	+	+	+	+
Kwa uwazi zaidi	+	-	-	-
Ili kuelewa vizuri zaidi	-	+	-	-
Kwa kifupi sana	-	-	+	-
Kutoridhika na jambo	-	-	-	+

Hiponimu hizi zinalingana katika sifa moja ya [+eleza]. Hata hivyo, zinatofautiana kutokana na sifa bainifu kama vile *fafanua* [+kwa uwazi zaidi], *fahamisha* [+ili kuelewa vizuri zaidi], *gusia* [+kwa kifupi sana] na *lalamika* [+kutoridhika na jambo].

Enda humaanisha tendo la kutoka sehemu moja hadi nyingine na kwenda kunaweza kuwa kuelekea juu, mbele, nyuma na pia kutegemea nyenzo maalum ambazo zinaweza kuwa viungo vya mwili au vyombo vya kusafiria. *Enda* hujumuisha hiponimu kama vile *andama*, *bingiria/fingirika/vingirika*, *chanyatia/nyatia/nyemelea*, *chirizika*, *chopea*, *chuchia/tikisika*, *churura*, *dema*, *duru*, *enda kijeshi*, *enda joshi*, *guchia/pecha*, *hangaika*, *hemera*, *iliya*, *kimbia*, *kokona*, *kweta/sota*, *nengua*, *ogelea*, *ondoka*, *ongozana*, *paa*, *parakasa*, *randa/tamba*, *rombeza*, *ruka*, *sukuma*, *tambaa*, *tataga*, *tembea*, *tinga*, *tokomea* na *vuta*. Kutokana na idadi kubwa ya hiponimu za hipanimu *enda*, utafiti huu haujatumia jedwali bali umedhihirisha tu moja kwa moja sifa bainifu za kila hiponimu. Hivyo basi, *enda* hujumuisha hiponimu zenye sifa bainifu kama zifuatazo: *andama* [+enda kwa kutafuta], *bingiria* [+enda kwa mwendo wa mvingo], *chanyatia* [+enda kwa ncha za vidole], *chirizika* [+enda kama mwendo wa nyoka], *chopea* [+enda kwa kukokota miguu kama aliyelemaa], *chuchia* [+enda mbele na nyuma], *churura* [+enda mfululizo kama maji], *dema* [+enda kwa kuvuta miguu kama mtoto mdogo], *duru* [+enda kwa kuzunguka],

enda kijeshi [+enda kama wafanyavyo wanajeshi], *enda joshi* [+enda haraka], *guchia/pecha* [+enda kama kilema], *hangaika* [+enda huku na huku], *hemera* [+enda mahali kutafuta chakula], *iliya* [+enda kumjulua mtu hali], *kimbia* [+enda mbio], *kokona* [+enda kwa kujivuta kwa mkono huku umekalia matako] na *kweta* [+enda kwa mikono na matako kama kiwete]. Kwa upande mwingine, *nengua* ina sifa bainifu [+enda upandeupande kwa kucheza kiuno makusudi au kwa kilema], *ogelea* [+enda juu ya maji bila ya kuzama], *ondoka* [+enda sehemu tofauti na uliyo kuwapo], *ongozana* [+enda kwa pamoja], *paa* [+enda juu], *parakasa* [+enda mbio haraka/timua mbio], *randa/tamba* [+enda kwa mikogo], *rombeza* [+enda nyumba za watu nyakati za mlo], *ruka* [+enda juu kutoka chini], *sukuma* [+enda kwa kujongeza kwa nguvu], *tambaa* [+enda kwa kuburura tumbo chini kama nyoka], *tataga* [+enda kwa kubonyeabonyea kama anayepita kwenye daraja la kamba], *tembea* [+enda kwa miguu], *tinga* [+enda juujuu hewani bila ya kugusa chini], *tokomea* [+enda mahali pasipojulikana na mtu yeyote] na *vuta* [+enda kwa kutumia nguvu ili kitu kifuate kingine].

Imebainika pia kuwa *ruka* ambayo ni hiponimu ya **enda** huweza kubadilika kuwa hipanimu ndogo inayojumuisha hiponimu zake kama vile *chachawa*, *chupa*, *chupia/danda*, *dapia*, *dupa* na *papatika* zenye zifa bainifu kama tunavyochanganua katika jedwali 4.15 lifuatalo:

Jedwali 4.15: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *ruka*

	<i>chachawa</i>	<i>chupa</i>	<i>chupia</i>	<i>dapia</i>	<i>dupa</i>	<i>papatika</i>
Namna ya kuruka	+	+	+	+	+	+
Huku na huku kwa furaha	+	-	-	-	-	-
Toka juu hadi chini	-	+	-	-	-	-
Rukia kitu kikienda	-	-	+	-	-	-
Toka tawi hadi lingine	-	-	-	+	-	-
Rukia kitu kama gogo kutoka upande mmoja hadi mwingine	-	-	-	-	+	-
Kwa wasiwasi kama kuku anapochinjwa	-	-	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali 4.15, hiponimu zote zina sifa [+namna ya kuruka]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *chachawa* [+huku na huku kwa furaha], *chupa* [+toka juu hadi chini], *chupia/danda* [+rukia kitu kikienda], *dapia* [+toka tawi hadi lingine], *dupa* [+rukia kitu kama gogo kutoka upande mmoja kwenda mwingine] na *papatika* [+kwa wasiwasi kama kuku anapochinjwa]. Isitoshe, **tembea** hubadilika kuwa hipanimu ndogo inayojumuisha *batabata*,

batua, *belenga*, *chechemea*, *enda matiti*, *jikokota*, *jongea*, *kongoja*, *sururika* na *tagaa* zenye sifa bainifu mbalimbali. Kama vile, *batabata* [+tembea kwa nyayo bila kuinua visigino], *batua* [+tembea kama mtoto anayeanza kutembea], *belenga* [+tembea kwa maringo], *chechemea* [+tembea kwa kurukaruka kwa sababu ya kuumia], *enda matiti* [+tembea haraka sana], *jikokota* [+tembea kama aliyezeeka], *jongea* [+tembea polepole], *kongoja* [+tembea kwa mkongojo kama mgonjwa], *sururika* [+tembea hapa na pale] na *tagaa* [+tembea huku miguu ikiwa wazi sana].

Gusa humaanisha tendo la kushika kitu kidogo au kwa kupapasa tu. *Gusa* hujumuisha *dara* na *dota* zenye sifa bainifu kama tunavyochanganua katika jedwali 4.16 lifuatalo:

Jedwali 4.16: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za gusa

	<i>dara</i>	<i>dota</i>
Namna ya kugusa	+	+
Gusa polepole juujuu kuamsha hamu ya kutaka kujamiana	+	-
Gusa kwa vidole au kitu kingine ili kujua ladha yake	-	+

Kutokana na jedwali la 4.16, hiponimu hizi zinafanana katika sifa [+namna ya kugusa]. Hata hivyo, hutofautiana kisifa bainifu kama vile *dara* [+gusa polepole juujuu kuamsha hamu ya kutaka kujamiana] na *dota* [+gusa kwa vidole au kitu kingine ili kujua ladha yake].

Hisi hurejelea utambuzi wa kitu kwa kutumia vionjo vya fahamu na hujumuisha *nusa*, *ona*, *onja*, *sikia* na *shika* zenye sifa bainifu kama tunavyochanganua katika jedwali 4.17:

Jedwali 4.17: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za hisi

	<i>nusa</i>	<i>ona</i>	<i>onja</i>	<i>sikia</i>	<i>shika</i>
Hisi puani	+	-	-	-	-
Hisi machoni	-	+	-	-	-
Hisi mdomoni	-	-	+	-	-
hisi sikioni	-	-	-	+	-
Hisi mkononi	-	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili, hiponimu hizi zina sifa bainifu kama vile *nusa* [+hisi puani], *ona* [+hisi machoni], *onja* [+hisi mdomoni], *sikia* [+hisi sikioni] na *shika* [+hisi mkononi].

Inama ni tendo la kuelekeza uso chini na kujipindisha kuelekea mbele. *Inama* hujumuisha *bong'oa/furama* na *dindia* zenye sifa bainifu zinazodhihirishwa katika jedwali 4.18 lifuatalo:

Jedwali 4.18: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za inama

	<i>bong'oa/furama</i>	<i>dindia</i>
Namna ya kuinama	+	+
Inama kiasi cha kugusa vidole vya miguu na matako juu	+	-
Inama kidogo na kuinuka hasa wakati wa kucheza ngoma	-	+

Tofauti inayojitokeza baina ya hiponimu hizi mbili ni kuwa *bong'oa* ina sifa bainifu [+inama kiasi cha kugusa vidole vya miguu na matako juu] na *dindia* ina sifa bainifu [+inama kidogo na kuinuka hasa wakati wa kucheza ngoma].

Jenga ni kitenzi chenye maana ya kutengeneza kitu kama vile nyumba kwa kutumia vifaa mbalimbali. Mtajo wa hiponimu *jenga* huzalisha dhana inayojumuisha hiponimu kama vile *aka*, *kandika* na *ezeka* ambazo zina sifa bainifu kama tunavyoonyesha katika jedwali 4.19:

Jedwali 4.19: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za jenga

	<i>aka</i>	<i>ezeka</i>	<i>kandika</i>
Namna ya kujenga	+	+	+
Jenga kwa mawe au matofali	+	-	-
Jenga kwa kuweka udongo ukutani	-	-	+
Jenga paa la nyumba	-	+	-

Kwa mujibu wa jedwali hili, hiponimu hizi zina sifa inayofanana ya [+namna ya kujenga]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *aka* [+jenga kwa mawe au matofali], *ezeka* [+jenga paa la nyumba] na *kandika* [+jenga kwa kuweka udongo ukutani].

Kaa humaanisha kuketi juu ya kitu fulani kama vile kiti au kitanda. Hiponimu hii hujumuisha hiponimu vitenzi kama vile *chutama/otama*, *pangana* na *pweteka*. Hiponimu hizi zina sifa bainifu kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.20:

Jedwali 4.20: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za kaa

	<i>chutama/otama</i>	<i>pangana</i>	<i>pweteka</i>
Namna ya kukaa	+	+	+
Kaa bila ya matako kugusa chini	+	-	-
Kaa katika utaratibu fulani	-	+	-
Kaa bila utaratibu kwa kujitupa kwa kuchoka	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali la 4.20, sifa bainifu zifuatazo hudhihirika: *chutama/otama* [+kaa bila matakoo kugusa chini], *pangana* [+kaa katika utaratibu fulani] na *pweteka* [+kaa bila utaratibu kwa kujitupa kwa kuchoka]. Hata hivyo, zote zina sifa linganifu ya [+namna ya kukaa].

Kata ni kitenzi chenye maana ya kutenganisha sehemu moja ya kitu kwa kutumia vyombo anuwai vya kukatia. Hipanimu hii hujumuisha *chanyata*, *chega*, *chenga¹/fyua*, *chenga²/pelea*, *chikicha*, *dengua*, *donoa*, *fasili*, *fuchua*, *gema*, *katua*, *kereza*, *tema* na *tina* zenye sifa linganifu [+namna ya kukata]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *chanyata* [+kata vipandevipande], *chega/dira* [+kata nywele ili ziwe fupi], *chenga¹/fyua/purura* [+kata mashuke ya nafaka], *chenga²/pelea/pogoo* [+kata matawi], *chikicha* [+kata kwa kisu butu], *dengua* [+kata nywele sehemu ya chini na kuacha shungi], *donoa* [+kata kidogo kidogo mdomoni], *fasili* [+katakata kitambaa], *fuchua* [+kata kunyonyoa kuku], *gema* [+kata tunda kukinga utomvu], *katua* [+kata magugu shambani], *kereza* [+kata kwa kitu chenye meno meno], *tema* [+kata kuni kwa shoka] na *tina* [+kata ngozi ya dhakari na kisimi].

Kula humaanisha tendo la kutia chakula kinywani na kukimeza. Hipanimu *kula* hujumuisha hiponimu kama vile *akia/bwakia/fakamia*, *haha/papia*, *kunywa*, *monyoo*, *ng'wenya* na *tafuna* ambazo zina sifa bainifu zifuatazo kama zinavyodhihirishwa katika jedwali 4.21 lifuatalo:

Jedwali 4.21: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za kula

	<i>akia</i>	<i>haha</i>	<i>kunywa</i>	<i>monyoo</i>	<i>ng'wenya</i>	<i>tafuna</i>
Namna ya kula	+	+	+	+	+	+
Bila kutafuna	+	-	-	-	-	-
Kula haraka	-	+	-	-	-	-
Kitu majimaji na kukimeza	-	-	+	-	-	-
Haraka kwa kujaza kinywa tele	-	-	-	+	-	-
Kwa meno ya mbele	-	-	-	-	+	-
Kula kwa kutafuna	-	-	-	-	-	+

Jedwali hili linaonyesha kuwa hiponimu za *kula* zinalingana katika sifa kama vile [+namna ya kula]. Hata hivyo, zinatofautiana kutokana na sifa bainifu zifuatazo: *akia* [+bila kutafuna], *haha* [+kula haraka], *kunywa* [+kitu majimaji na kukimeza], *monyoo* [+haraka kwa kujaza kinywa tele], *ng'wenya* [+kwa meno ya mbele] na *tafuna* [+kula kwa kutafuna]. Hiponimu nyingine za *kula* zinaweza kubadilika kuwa hipanimu ndogo kama vile *kunywa* na *tafuna*.

Kunywa hujumuisha hiponimu *amwa/nyonya*, *chubuwa*, *dudumia*, *konga*, *kongamoyo*, *kukumia*, *kulula* na *lamba/ramba* zenye sifa maalum ya [+kula kitu majimaji au kiowevu]. Hata hivyo, zinatofautiana kisifa kama vile *amwa/nyonya* [+kunywa maziwa kutoka matiti], *chubuwa* [+kunywa taratibu kama vile soda], *dudumia* [+kunywa kwa wingi na haraka chakula kiowevu], *konga* [+kunywa maji kiasi kidogo tu], *kongamoyo* [+kunywa maji mengi kuondoa kiu], *kukumia* [+kunywa kwa wingi na kwa kasi], *kulula* [+kunywa kwa kubugia mkupuo au funda kubwa la kitu kiowevu] na *lamba/ramba* [+kunywa kwa ulimi kama paka]. **Tafuna** hujumuisha *gagadua* na *kukeketa* zinazotofautiana katika sifa bainifu kwamba *gagadua* ina [+tafuna kitu kigumu na kikavu kama muhogo mbichi] na *kukeketa* [+tafuna kitu kigumu].

Lala humaanisha tendo la kujinyoosha kwa kitu fulani. Hipanimu hii hujumuisha *jilaza*, *lala chali/tani*, *lala kifudifudi/fahamia* na *lala upande* zinazoelekea kuwa na sifa bainifu kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.22 lifuatalo:

Jedwali 4.22: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za lala

	<i>jilaza</i>	<i>lala chali</i>	<i>lala kifudifudi</i>	<i>lala upande</i>
Namna ya kulala	+	+	+	+
Lala kujipumzisha	+	-	-	-
Lala tumbo juu	-	+	-	-
Lala tumbo chini	-	-	+	-
Lala upande mmoja wa mwili	-	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili la 4.22, hiponimu hizi zina sifa linganifu ya [+namna ya kulala]. Hata hivyo, zinatofautiana kama vile *jilaza* [+lala kujipumzisha], *lala chali* [+lala tumbo juu], *lala kifudifudi* [+lala tumbo chini] na *lala upande* [+lala upande mmoja wa mwili].

Lia hurejelea tendo la kutoa sauti kutokana na vyombo au viumbe hai na hujumuisha *bweka*, *chata*, *data*, *guma*, *kereza*, *kuhoni*, *kunyau*, *lia nyende*, *sinasina*, *tetea* na *wika* zenye sifa linganifu ya [+namna ya kulia]. Hata hivyo, zina sifa bainifu hasa *bweka* [+lia kama mbwa], *chata* [+lia kama nyuki hasa waliochokozwa], *data* [+lia kwa kijiti kinachovunjika], *guma* [+lia kama simba], *kereza* [+lia kwa mgonjwa], *kuhoni* [+lia kama ya chombosafari], *kunyau* [+lia kama paka], *lia nyende* [+lia inayoghasi masikioni], *sinasina* [+lia kwa mtoto baada ya kuchapwa], *tetea* [+lia kwa kuku anayetaka kutaga] na *wika* [+lia kama jogoo].

Lima ni tendo la kutifua ardhi kwa jembe ili kuondoa magugu. Kitenzi *lima* kinajumuisha hiponimu kama vile *gwaza/para* na *palia* zenye sifa bainifu zifuatazo katika jedwali 4.23:

Jedwali 4.23: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *lima*

	<i>gwaza</i>	<i>palia</i>
Namna ya kulima	+	+
Lima majani juu juu bila ya kuchambua	+	-
Lima kwa jembe ili kutoa magugu	-	+

Hiponimu hizi zinalingana katika sifa [+namna ya kulima] na kutofautiana kama vile *gwaza* [+lima majani juu juu bila ya kuchambua] na *palia* [+lima kwa jembe ili kutoa magugu].

Ng'oa hurejelea kutoa kitu kama vile mmea ardhini au kitu chochote kilichopigiliwa pahali. *Ng'oa* hujumuisha *kong'oa* na *konyoa* zenye sifa zinazochanganuliwa katika jedwali 4.24:

Jedwali 4.24: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *ng'oa*

	<i>kong'oa</i>	<i>konyoa</i>
Namna ya kung'oa	+	+
Ng'oa kama vile misumari/miti kutoka matendegu	+	-
Ng'oa kama vile mahindi katika bua au tunda kutoka kikonyo	-	+

Kulingana na jedwali 4.24, hiponimu hizi zina sifa linganifu ya [+namna ya kung'oa] hata hivyo zinadhahirisha sifa bainifu kama vile *kong'oa* [+ng'oa kama vile misumari/miti kutoka matendegu] na *konyoa* [+ng'oa kama vile mahindi katika bua au tunda kutoka kikonyo].

Ondoa ni kusanzua au kutoa kitu kutoka sehemu moja hadi nyingine na hujumuisha *palia*, *pambua*, *parakachua*, *paruza*, *pingua*, *pujua*, *pukuchua*, *pupua* na *tandua* zenye sifa linganifu ya [+namna ya kuondoa] na sifa bainifu kama vile *palia* [+ondoa magugu na nyasi ndogo ndogo], *pambua* [+ondoa kwa kuvua pambo], *parakachua* [+ondoa kwa ghafla na haraka], *paruza* [+ondoa juu ya kitu kingine kwa kutumia chombo fulani], *pujua* [+ondoa ngozi kwa kukwaruza], *pukuchua* [+ondoa punje za mahindi kutoka kwenye gunzi], *pupua* [+ondoa majani kwenye mmea kwa mkono] na *tandua* [+ondoa kitu kilichotanda].

Panda ni kitenzi homonimu chenye maana ya kukwea au kutia mbegu kwenye ardhi. Kitenzi hiki kimetumiwa katika utafiti huu kumaanisha tendo la kukwea linalojumuisha hiponimu *paraga* na *paramia*. Hiponimu hizi zina sifa linganifu ya [+namna ya kupanda/kukwea]. Hata hivyo, zina sifa bainifu zifuatazo kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.25:

Jedwali 4.25: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *panda*

	<i>paraga</i>	<i>paramia</i>
Namna ya kupanda/kukwea	+	+
Panda kwa miguu, mikono na kifua bila kutumia kipandio	+	-
Panda juu ya kitu harakaharaka	-	+

Hiponimu hizi zina sifa inayolingana ya [+namna ya kupanda/kukwea]. Hata hivyo, zinatofautiana kisifa kama vile *paraga* [+panda mti kwa miguu, mikono na kifua bila kutumia kipandio] na *paramia* [+panda juu ya kitu harakaharaka].

Piga hurejelea hali ya kukutanisha vitu hasa viwili kwa nguvu. Hiponimu *piga* hujumuisha hiponimu *chapa*, *dhurubu*, *dunda*, *kong'ota*, *patapata/piga kofi*, *piga ngumi* na *piga teke*. Hiponimu hizi zina sifa bainifu kama zinavyochanganuliwa katika jedwali 4.26 lifuatalo:

Jedwali 4.26: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za *piga*

	<i>chapa</i>	<i>dhurubu</i>	<i>dunda</i>	<i>kong'ota</i>	<i>patapata</i>	<i>piga ngumi</i>	<i>piga teke</i>
Kutumia fimbo	+	-	-	-	-	-	-
Kwa nguvu	-	+	-	-	-	-	-
Ili kirudi nyuma	-	-	+	-	-	-	-
Juujuu ili kujua ugumu wake	-	-	-	+	-	-	-
Kwa kiganja cha mkono	-	-	-	-	+	-	-
Kwa mkono uliofumbatwa	-	-	-	-	-	+	-
Kwa mguu	-	-	-	-	-	-	+

Hiponimu hizi zina sifa bainifu kama vile *chapa* [+kwa kutumia fimbo], *dhurubu* [+kwa nguvu], *dunda* [+kirudi nyuma], *kong'ota* [+juujuu ili kujua ugumu wake], *patapata* [+kwa kiganja cha mkono], *piga ngumi* [+kwa mkono uliofumbatwa] na *piga teke* [+kwa mguu].

Pika ni tendo la kuweka chakula kwenye moto ili kipate kuiva. Kwa ujumla, hipanimu *pika* hujumuisha *babua, banika, chemsha, chopeka, kaanga, kanza, oka* na *tia mvuke* ambazo zina sifa linganifu ya [+namna ya kupika]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *babua* [+pika kwa kuunguza kijuujuu bila ya kuivisha], *banika* [+pika juu ya moto ili kuivisha], *chemsha* [+pika kwa kuchemsha], *chopeka* [+pika ovyoovyo bila uangalifu], *kaanga* [+pika kwenye mafuta], *kanza* [+pika kwa kuweka motoni kilichokuwa kimepikwa ili kupata joto], *oka* [+pika kwa kuchoma kwenye tanuri] na *tia mvuke* [+pika kwenye mvuke].

Safisha ni tendo la kuondoa uchafu kutoka kitu fulani. Hipanimu hii hujumuisha *chamba, fua, nawa, osha, oga, ogesha, pangusa* na *suusa* zenye sifa linganifu [+namna ya kusafisha]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *chamba* [+kwa maji au karatasi baada ya enda haja], *fua* [+kwa maji kwa kutumia sabuni], *nawa* [+safisha viungo], *osha* [+safisha vyombo], *oga* [+mwili mzima], *ogecha* [+mwili wa mwingine kwa maji], *pangusa* [+kwa kufuta vumbi] na *suuza* [+mara ya mwisho ili kutoa povu]. Tazama sifa katika jedwali la solo la 4.27 lifuatalo:

Jedwali 4.27: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za safisha

	<i>chamba</i>	<i>fua</i>	<i>nawa</i>	<i>osha</i>	<i>oga</i>	<i>ogecha</i>	<i>pangusa</i>	<i>suuza</i>
Namna ya kusafisha	+	+	+	+	+	+	+	+
Kwa maji au karatasi Baada ya enda haja	+	-	-	-	-	-	-	-
Kwa maji kwa kutumia sabuni	-	+	-	-	-	-	-	-
Safisha viungo	-	-	+	-	-	-	-	-
Safisha vyombo/vifaa	-	-	-	+	-	-	-	-
Mwili mzima	-	-	-	-	+	-	-	-
Mwili wa mwingine kwa maji	-	-	-	-	-	+	-	-
Kwa kufuta vumbi mara ya mwisho Kutoa povu	-	-	-	-	-	-	+	-
	-	-	-	-	-	-	-	+

Sema ni kitenzi chenye maana ya kunena au kutoa maneno kwa sauti. Sauti hizi aghalabu hutolewa na binadamu kupitia mdomoni. Hipanimu *sema* hujumuisha hiponimu hasa *batuka, bwabwaja, fyua/tania, ganza, gwaza, hohosa, jimamasa, jisemea, kadhibu, kariri, kemea, kufuru, leleja, nong'oneza, ombolekeza, ongopa, ongopea, rai, rongonya* na *pyora*. Hiponimu hizi zina sifa linganifu ya [+namna ya kusema]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile: *batuka* [+sema

kwa sauti kubwa], *bwabwaja* [+sema maneno bila ya maana], *fyua* [+sema maneno ya upuuzi], *ganza* [+sema kwa kusitasita kutokana na kasoro mdomoni], *gwaza* [+sema kwa kusitasita hasa kwa mtu asiyefahamu lugha vizuri], *hohosa* [+sema maneno yasiyofahamika usingizini], *jimamasa* [+sema maneno hasa kujifanya kutoelewa lililosemwa], *jisemea* [+sema ovyo bila kujali usemalo], *kadhibu* [+sema uwongo/hadaa], *kariri* [+sema maneno yaleyale kimoyomoyo], *kemea* [+sema maneno ya ukali] na *kufuru* [+sema jambo kinyume na imani ya dini]. Kwa upande mwingine, hiponimu *leleja* ina sifa bainifu [+sema maneno mengi ambayo hayana maana], *nong'oneza* [+sema kwa sauti ya chini], *ombolekeza* [+sema kwa kurudia maneno wakati wa kiapo au tambiko], *ongopa* [+sema yasiyo ya kweli], *ongopea* [+sema mtu uongo], *rai* [+sema na mtu kumwomba], *rongonya* [+sema kwa sauti kubwa kama ya mganga anapoganga] na *pyora* [+sema matusi].

Tafuta/zengea humaanisha tendo la kupekua ili kuona kinachotakikana au kinachotafutwa. *Tafuta* hujumuisha *adidi*, *bojia*, *buga/palata*, *chakura*, *chungua/kagua*, *gawadia*, *pekechua*, *peleleza/doya* na *tafiti* zenye sifa linganifu [+namna ya kutafuta]. Hiponimu hizi zina sifa bainifu hasa: *adidi* [+tafuta idadi ya vitu], *bojia* [+tafuta polepole bila kusikika], *buga/palata* [+tafuta kwa kuokota mabaki ya mazao shambani], *chakura* [+tafuta kwa kupekua vitu vya juu kupata kilicho chini], *chungua* [+tafuta lililofichana ili kulidhihirisha], *gawadia* [+tafutia malaya mteja], *pekechua* [+tafuta kitu kwa bidii sana], *peleleza/doya* [+tafuta habari za watu zisizokuhusu kwa nia mbaya] na *tafiti* [+tafuta ili kupata hakika yake].

Toa humaanisha kuondoa kitu kilicho ndani na kukiweka nje. *Toa* hujumuisha *alika*, *fuka*, *futa*, *gooka*, *gumia*, *guruguza/kukoboa*, *hakikisha*, *hamisha*, *hariji*, *honga*, *honge*, *jahabu*, *kopoa/zaa*, *pukuta*, *puliza*, *puma* na *taga* zenye sifa inayofanana ya [+kuondoa/kutoa]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *alika* [+toa sauti ya kudata au mfyatuko kama risasi], *fuka* [+toa moshi], *futa* [+toa maji ndani ya chombo], *gooka* [+toa sauti nzito kooni unapotaka kutapika au kusikia kichechefu], *gumia* [+toa sauti ya kuguna], *guruguza/kukoboa* [+toa makapi kwa kukoboa] na *hakikisha* [+toa kauli kuonyesha ukweli]. Hiponimu *hamisha* ina sifa [+toa kutoka sehemu moja hadi nyingine], *hariji* [+toa fedha za matumizi], *honga* [+toa fedha ili kupata mapendeleo], *honge* [+toa shukurani kwa pongezi au pole unazopewa], *jahabu* [+toa chombo majini ili kukitengeneza], *kopoa/zaa* [+toa mtoto tumboni], *pukuta* [+toa kitu k.v. majani kwenye mmea au

manyoya ya mnyama kwa kutikiswa], *puliza* [+toa upepo kwa nguvu], *puma* [+toa pumzi kwa nguvu] na *taga* [+toa yai kutoka katika kiloaka].

Ua humaanisha tendo la kuondoa uhai ama kwa ajali au kukusudia. *Ua* hujumuisha *chinja*, *nyonga* na *songa* zinazotofautiana kisifa kama tunavyoona katika jedwali 4.28 lifuatalo:

Jedwali 4.28: Sifa bainifu za kiisimu za hiponimu za ua

	<i>chinja</i>	<i>nyonga</i>	<i>songa</i>
Namna ya kuua	+	+	+
Ua kwa kukata shingo	+	-	-
Ua kwa kutumia kitanzi na kubana shingo	-	+	-
Ua kwa kubana shingo kwa mikono	-	-	+

Kwa mujibu wa jedwali hili, hiponimu hizi za hipanimu *ua* zina sifa linganifu ya [+namna ya kuua]. Hata hivyo, zina sifa bainifu kama vile *chinja* [+ua kwa kukata shingo], *nyonga* [+ua kwa kutumia kitanzi kubana shingo] na *songa* [+ua kwa kubana shingo kwa mikono].

Weka humaanisha tendo la kutua kitu mahali fulani. *Weka* hujumuisha *pachika*, *pakata*, *paki*, *panda*, *pandikiza*, *panga*, *paua/ezeka*, *pepea*, *rundika*, *sajili*, *tundiza* na *zungushia*. Hiponimu hizi zina sifa linganifu ya [+namna ya kuweka]. Hata hivyo, zinatofautiana katika sifa bainifu kama vile *pachika* ina sifa bainifu [+weka baina ya kitu kingine], *pakata* [+weka kwenye mapaja], *paki* [+weka pembeni mwa barabara], *panda* [+weka mbegu au mche katika ardhi], *pandikiza* [+weka kitu kama mche katika sehemu nyingine], *panga* [+weka vitu au watu kwa utaratibu], *paua/ezeka* [+weka paa kwenye nyumba], *pepea* [+weka kwa kuvumbika ili kuivisha], *rundika* [+weka pamoja], *sajili* [+weka orodha ya vitu], *tundiza* [+weka kidogo kidogo ili kiwe kingi] na *zungushia* [+weka pande zote za kitu].

4.8 Hitimisho

Sura hii imeonyesha kuwa hiponimia za Kiswahili huweza kuainishwa kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio, kihali na kitendo. Uainishaji kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio na kihali huangazia hiponimia za nomino na huzingatia fomula kama vile *X* ni aina ya *Y*, *Y* ni jamii ya *X*, na uainishaji kitendo hutumia fomula *X* ni namna ya *Y* ya kuchanganua vitenzi. Uainishaji kitambuzi huhusisha hipanimu (*kiumbe hai*), uainishaji kiuamilifu hujumuisha (*mmea*, *mnyama*, *ndege*, *vikembe*, *binadamu*, *ala za muziki*, *chakula na kileo*, *chombojikoni*, *chombosafari*,

samani, kitilio, mtego, silaha, taa na vazi), uainishaji kijiografia hujumuisha hipanimu (*mahali pa afya, biashara, elimu, hifadhi, kiwanda, kufulia/kuoshea, maabadi na makazi*), kitukio (*mchezo*), uainishaji kihali unahusu (*malipo, sauti, ugonjwa na ulemavu*), na uainishaji kitendo hujumuisha (*angalia, eleza, enda, gusa, hisi, inama, jenga, kaa, kata, kula, lala, lia, lima, ng'oa, ondoa, panda, piga, pika, safisha, sema, tafuta, toa, ua na weka*). Hipanimu hizi husika kutokea uainishaji kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio, kihali na kitendo ndizo zinatafsiriwa katika Kiluo katika sura ya tano inayofuatia ya tasnifu hii.

SURA YA TANO

TAFSIRI YA KIISIMU YA HIPONIMIA ZA LEKSIMU NOMINO NA VITENZI VYA KISWAHILI KATIKA KILUO NA MLINGANISHO WAKE KIMUUNDO NA KIMTINDO

5.1 Utangulizi

Sura hii imeshughulikia uchanganuzi wa data kuhusu madhumuni ya pili yaliyohusisha kutafsiri kiisimu hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo. Sura hii imeangazia pia madhumuni ya tatu ya kulinganisha kimuundo na kimtindo hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo. Tafsiri ya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo imefanywa kwa msingi wa nadharia ya tafsiri. Nadharia hii hurejelea mbinu maalum ya kuoanisha ujumbe baina ya LA na LP (Newmark, 1982, 1988). Ingawa kuna mitazamo anuwai ya nadharia ya tafsiri kama vile kifilolojia, kiisimu, kisoshiosemiotiki na kimawasiliano (Nida, 1991; Cheung, 2013), utafiti huu ulizingatia mtazamo wa kiisimu unaohusisha ulinganifu na usawazisho wa ujumbe wa LA na LP kama ilivyodokeza na Catford (1965) na kuendelezwa na Nida (1991, 2006). Ulinganifu na usawazisho huzingatia ulinganifu wa leksimu, ubadilishaji na ufupishaji wa leksimu, uenezi kimaelezo na ukubalifu wa maana kisemantiki katika LP (Malone, 1988).

Nadharia ya tafsiri husaidia uhamishaji wa ujumbe unaofanywa hasa na mtafsiri kutoka LA hadi LP (Bright, 1991). Uhamishaji huu wa ujumbe huzingatia hasa mchakato wa uhawilisho wa mawazo au ujumbe kutoka LA hadi LP (Catford, 1965; Mwansoko, 1996). Uhawilisho unapofanywa basi mtafsiri hujihami na mbinu mbalimbali za tafsiri kama vile tafsiri neno, sisisi, huru, amilifu, tafsiri ya kiumjuzia, kiethnografia, tohozi, aminifu na ya kinahau (Crystal; 1987; Newmark, 1982, 1988; Decker, 1998). Hata hivyo, utafiti huu ulilenga mbinu chache faafu za kutafsiri hiponimia za leksimu za Kiswahili katika Kiluo kama vile tafsiri neno, tafsiri sisisi na tohozi. Katika tafsiri neno, kidahizo katika LA hupewa kisawe kimoja au pamoja na sinonimu nyingine katika LP. Tafsiri sisisi hurejelea mbinu ya kutafsiri kidahizo kilichoundwa na maneno mengi yanayotafsiriwa kwanza jinsi yalivyo katika LA na baadaye kupangwa upya kwa kuzingatia mfumo wa sintaksia ya LP. Tafsiri tohozi hurejelea utohozi wa leksimu kutoka LA kwa kuzingatia taratibu za uhawilisho na uasilishaji huku mifumo ya fonolojia na mofolojia ya LP ikizingatiwa. Japo kuna taratibu mbalimbali zinazozingatiwa na mtafsiri katika shughuli za

tafsiri kama vile uhawilisho, uasilishaji, uundaji visawe, sinonimu, udakilishaji kisarufi, tafsiri fululizo, tasfiri fidiwa, tafsiri nembo, uchanganuzi vijenzi, mtanuko au upanuzi wa kimaana, ufupisho, maelezo upya, ubakilishaji umbo na upangaji upya sentensi (Newmark, 1982, 1988; Jensen, 2008), utafiti huu ulizingatia taratibu kama vile uhawilisho (kubakilisha fonimu), uasilishaji (kuandika leksimu kwa kuzingatia mfumo wa LP), uundaji kisawe (kubuni kisawe kipyaa), utoaji sinonimu (kutoa kibadala cha kisawe husika) na tafsiri fidiwa (kutumia neno jingine lenye maana inayokaribiana) ili kupata visawe faafu vya hiponimia za Kiswahili katika Kiluo. Taratibu hizi zinapotumiwa katika uhamishaji wa ujumbe kutoka lugha moja hadi nyingine, basi suala la kisawe hutokea (Catford, 1965; Venuti, 2013).

Kisawe ni kipashio katika LP chenye maana linganifu na LA (TUKI, 1990). Kuna kisawe linganifu, nusu linganifu na nusu kisicholinganifu, kisicholinganifu na kapa (Zgusta, 1971, 1983; Langlois, 1996; Zgusta, 1984 katika Podolej, 2009; Melamed, 2000; Tufis & Barbu, 2001; Klavicova, 2005; Mongwe, 2006; Podolej, 2009). Kisawe linganifu hurejelea neno lenye maana linganifu katika LP. Kisawe nusu linganifu na nusu kisicholinganifu hurejelea hali ya uziada, ukiushi na mwachano wa kiwango fulani wa maana katika LP. Kisawe kisicholinganifu hutokea wakati neno fulani katika LP hutumiwa kumaanisha neno la LA licha ya kuwa na maana isiyolinganifu kisemantiki. Kuna pia kisawe kapa kinachotokea wakati mtafsiri hukosa dhana inayoweza kutumiwa katika LP ili kumaanisha neno la LA. Hivyo basi, mtafsiri hulazimika kutoa maelezo kwa kutumia LP. Maelezo hayo ndiyo huchukuliwa moja kwa moja kama kisawe cha kile kinachorejelewa katika LA. Wakati mwingine kisawe hiki hurejelewa moja kwa moja kama kisawe fafanuzi/elezi (Harvey, 2000 katika Ordudari, 2007). Taratibu za utohozi, ukopaji na tafsiri maana hutumiwa kufidia kisawe kapa (Klavicova, 2005; Mongwe, 2006; Urdudari, 2007). Hata hivyo, tafiti nyingi huonyesha ugumu wa kukopa au kutohoa vitenzi kwa urahisi (Fausey, Gentner, Asmuth & Yoshida, 2006). Labda hali hii hutokana na ulinganifu wa vitendo vya watu duniani. Ingawa kuna visawe vya aina nyingi, utafiti huu ulidhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno, visawe linganifu fafanuzi na pia visawe kapa.

Uwasilishaji wa data kuhusu tafsiri ya hiponimia ya leksimu za Kiswahili katika Kiluo katika sura hii umefanywa kwa kuzingatia uthibitishwaji na mtindo wa leksikografia thaniya. Uthibitishwaji huu ulihusisha makala za leksikografia thaniya kama vile Kiingereza–Kiluo, Kiluo–Kiingereza, na Kiingereza–Kiswahili zilizorejelewa pamoja na uyakinishaji wa data

kutoka kwa wasailiwa waluo kwa minajili ya kupata visawe faafu. Mtindo wa leksikografia thaniya huzingatia miundo miwili: muundo elekezi wa mfumo mmoja na muundo elekezi wa mfumo kuwili (Mongwe, 2006). Utafiti huu ulizingatia muundo elekezi wa mfumo mmoja ambapo vidahizo vya LA huorodheshwa kialfabeti katika safu moja ya kwanza na visawe vyake katika LP hupangwa katika safu nyingine ya pili. Hii inamaanisha kuwa data husika huwekwa katika safu mbili maalum. Kwa mujibu wa utafiti huu, safu ya kwanza huangazia hiponimu husika za Kiswahili na ya pili hushughulikia visawe vya hiponimu zake katika Kiluo. Ili kuchanganua na kufafanua ipasavyo data hizi katika sehemu hii, hiponimia za Kiswahili zilizopangwa kwa kuzingatia aina mbalimbali za uainishaji zimezingatiwa huku hiponimu husika ikitajwa na kisawe chake kutolewa moja kwa moja katika Kiluo.

Data zilizochanganuliwa katika sura ya 4 ndizo zile zilizotafsiriwa katika Kiluo katika sura hii. Kwa hivyo, kuna tafsiri ya hiponimia kitambuzi kama vile *kiumbe hai*. Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kiuamilifu kama vile *atifali, binadamu, mmea, mnyama, ndege, ala za muziki, chakula, kileo, chombojikoni, chombosafari, kitilio, mtego, samani, silaha, taa* na *vazi*. Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kijiografia kuhusu *mahali pa afya, biashara, elimu, hifadhi, kiwanda, maabadi* na *makazi*. Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitukio kuhusu *michezo*. Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kihali kama vile *malipo, sauti, ugonjwa* na *ulemavu*. Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitendo kama vile *angalia, eleza, enda, gusa, hisi, inama, jenga, kaa, kata, kula, lala, lia, lima, ng'oa, ondoa, panda, piga, pika, safisha, sema, tafuta, toa, ua* na *weka*. Hiponimu za kila hiponimu iliyorejelewa katika Kiswahili imepangwa kialfabeti katika safu ya kwanza na visawe katika Kiluo katika ya pili kama tunavyoona katika vijishehemu vifuatavyo:

5.2 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitambuzi

Tafsiri ya hiponimu za *kiumbe hai* (gima ngima) hudhihirisha visawe linganifu na kapa. Visawe linganifu huonekana katika tafsiri ya hiponimu nyingi isipokuwa *gegereka* (gige pi mopogore gi rech) ambayo hudhihirisha kisawe kapa kilichotokana na tafsiri sisisi. Hivyo basi, tafsiri ya *gegereka* imefanywa kwa kutoa maelezo kama yanavyofasiliwa katika LA na kuhamishwa hadi LP. Visawe hivi huwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

gegereka
mdudu
mmea

gige pi mopogore gi rech
kudni/balafwa
buya

mnyama	le
ndege	winyo
nyoka/mtambaachi	thuol
samaki/somba/swi/nswi	rech

5.3. Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kiuamilifu

Utafiti ulibaini hiponimia mbalimbali zilizoainishwa kiuamilifu kama vile *kiumbe hai* (gima ngima) na *kiumbe kisicho hai* (gima ok ngima). Visawe vya hipanimu hizi vimepatikana kutokana na mbinu ya tafsiri sisisi katika Kiluo. *Kiumbe hai* hujumuisha hipanimu nyingine ndogo ndogo hasa *atifali/vikembe*, *binadamu*, *mmea*, *mnyama* na *ndege* zilizo na hiponimu zake. Aidha, *kiumbe kisicho hai* hujumuisha hipanimu ndogo ndogo kama vile *ala za muziki*, *chakula na kileo*, *chombojikoni*, *chombosafari*, *kitilio*, *mtego*, *samani*, *silaha*, *taa* na *vazi*.

5.3.1 Tafsiri ya hiponimu za atifali/vikembe

Atifali/vikembe (mbandu/nyithindo) inahusisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno katika Kiluo. Kama vile, *katama/mwanakondoo* (nyarombo), *kichinda* (nyadiel), *kifaranga* (nyagweno), *kifukofuko* (obembo), *kilebu* (nyaguok), *kiluwiluwi* (oluko/oluku), *kinyaunyau* (nyambura), *matumatu* (nyangweso), *botea* (orowe), *ndama* (nyaroya) na *njiti* (abogno). Kuna pia visawe linganifu fafanuzi vinayodhihirika tunapotumia mbinu ya tafsiri sisisi kama tunavyoona katika matumizi ya ‘nyathi’ (yaani mtoto wa...) kuhusu hiponimu kama vile *chirika*, *jana*, *kibunju*, *kibwagala*, *kisungura*, *mche*, *mwanabata*, *mwanafarasi*, *mwanapunda* na *shibli*. Visawe hivi hudhihirika kama tunavyoona katika safu zifuatazo:

chirika	nyathi thuol
jana	nyathi kich
katama/mwanakondoo	nyarombo
kibunju	nyathi matin
kibwagala	nyathi ngurme/nyathi anguro
kichinda	nyadiel/nyathi diel
kifaranga	nyagweno/nyathi gweno
kifukofuko	obembo/amora wang’
kilebu/mwanambwa	nyaguok/nyathi guok/nyakulu kulu
kiluwiluwi	oluko/oluku
kinda/makinda	nyathi winyo
kinyaunyau/mwanapaka	nyambura/nyathi mbura
kisungura/kitungule	nyathi apuoyo
matumatu/tunutu/	
kimatu/maige	nyangweso/nyathi dede

mche/chipukizi:	nyathi yien kata buya
botea	orowe/marowe
kambu	nyathi rabolo
kipandikizi	nyathi yien michingo
mwanabata	nyathi atudo
mwanafarasi	nyathi ambuor/nyathi <i>faras</i>
mwanapunda	nyathi kanyina/nyathi <i>punda</i>
ndama	nyaroya
njiti	abogno/nyathi mobuogi
shibli	nyathi sibuur

5.3.2 Tafsiri ya hiponimu zinazohusu binadamu

Binadamu (dhano) hujumuisha hiponimu nyingine kama vile *fundi*, *jamii*, *mfunzi*, *mhalifu*, *mtumwa* na *mwendeshaji*. **Fundi** (fundi) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi kutokana na mbinu ya tafsiri sisisi kama vile *fundibomba* (fundi freji kata chope), *fundimchundo* (fundi lwedo), *fundisanifu* (fundi goro), *seremala* (fundi bao) na *sonara* (fundi gige biso del). Hiponimu nyingine hudhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, *mhandisi* (injinia) hurejelea kisawe linganifu kilichotoholewa kutoka neno ‘*engineer*’ la Kiingereza. Japo Kiingereza hakikuwa LA katika utafiti huu, mtafsiri hukubaliwa kutohoa kutoka lugha nyingine ya tatu mradi tu lugha hiyo inaeleweka miongoni mwa wanatumiaji wa LP (Zgusta, 1983; Mongwe, 2006; Tomaszczyk 1984, katika Podolej, 2009). Visawe hivi kwa ujumla vinaweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

fundibomba	fundi freji/fereji kata chope
fundimchundo	fundi lwedo (moro amora)
fundisanifu	fundi goro
fundistadi	jawachera/fundi mong’ith
kinyozi	jaliedo
mfinyanzi	jachuech
mhandisi/injinia	injinia
mhunzi	jatheth
msusi	jasuko
mwashi	jagedo
seremala	fundi bao
sonara	fundi gige biso del

Jamii (anyuola) hujumuisha hiponimu nyingi zinazodhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, hiponimu nyingine zina visawe linganifu fafanuzi vilivyopatikana kutokana na mbinu ya tafsiri sisisi. Kama vile, *ali/dhuria* (gund ng’ato), *mkoi/binamu* (nyathi neru, wayu kata

wuoru mabathe), *mtalaka* (dhako kata dichwo mowecho) na *wifi* (yuoro madhako). Kwa jumla, visawe vya *jamii* ni kama vile:

ali/dhuria	gund ng'ato
baleghe	rawera
chemvi	jaangera
maharimu	wat
mchumba	misiala
mlezi	japitho/jakony
mkoi/binamu	nyathi neru,wayu kata wuoru mabathe
mseja/mhuni	misumba/omundo
mshenga	jagam
mtalaka	dhako kata dichwo mowecho
mrithi	jater/jacham gikeni
shemeji/muamu/mlamu	yuoro
wifi	yuoro madhako

Ufafanuzi wa *jamii* kwa kuzingatia msingi wa uana au jinsia, umri, familia, uzazi na udugu huzalisha hipanimu ndogo ndogo kama vile *mwanamke/ahali* (dhako) na *mwanamume* (dichwo). Hiponimu nyingi za *mwanamke* zina visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *ajuza/bikizee* (dayo), *binti* (nyar), *mama* (miyo), *mkwemwenza* (nyiego), *mitara* (nyieke), *mpwa wa kike* (nyakewo), *mtawa* (bikra), *mwanamkendege* (ochot), *nyanya/bibi* (dani) na *shangazi* (wayo/wayu). Hiponimu zilizosalia zina visawe linganifu fafanuzi kutokana na mbinu ya tafsiri sisi. Visawe vya hiponimu hizi huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

ajuza/bikizee	dayo/dhako moti
binti	nyar
kigoli/kigori	nyako masilili
kimanzi/kisura	dhako majaber/dhako majachia
kimwana	nyako majahera
kizuka	chi liel mopandi
kurumbembe	chi liel mochodororo
mama	miyo/min
mbeja	dhako majaber ahinya
mjane	chi liel
mitara	nyieke/mond doho
mkazamwana	chi wuowi/chi wuoyi
mkazamjomba	chi neru/jaod neru
mkemwenza	nyiek dhako
mpwa wa kike	nyakewo
mtala	achiel kuom mond doho
mtawa/walii/sufii	bikra/dhako modak maok nyuom nikech din

mwanamkendege/malaya/	
changudoa	ochot
nyanya/bibi	dani
shangazi	wayu/wayo
shangingi	dhako mathongo/migodha

Hipanimu *mwanamume* (dichwo) ina hiponimu nyingi zilizo na visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, baadhi hudhihirisha visawe linganifu fafanuzi vilivyozingatia mbinu ya tasfiri sisisi kama vile *dondoadume* (dichwo ma timbe ge chal gi dhako) na *mkale* (jodong weche). Visawe vyote huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

baba/abu/dingi	wuoro/wuon
babu	kwaro/kwaru
bin	wuod
bradha/bruda	bradha/dichwo maok nyombi nikech din
dondoandume	dichwo ma timbe ge chal gi dhako
kapera	msumba/omundo madichwo
mjomba/haliti/hau	neru/nera
mkale	jodong weche
mpwa wa kiume	okewo
mwanyumba	sange/sangi
shaibu/buda	janja/dichwo moti ahinya
towashi	buoch

Majina ya kijamii kwa mujibu wa umri huzalisha hipanimu *kijana* na *mwana*. Hiponimu za *kijana* (anam/nyiere/ojende/rawera) zina visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, kuna baadhi zilizo na visawe linganifu fafanuzi kutokana na mbinu ya tafsiri sisisi kama vile *barubaru* (rawera motegno), *batuli* (nyako masilili) na *danga* (rawera majaratiro). Visawe hivi vinaweza kuonyeshwa kwa ujumla katika safu zifuatazo:

alika/arika	mbas
barubaru/barobaro/hirimi	rawera motegno
batuli/bikira	nyako masilili
danga	rawera majaratiro
dhukuria/wavulana	yawuowi/yawuoyi
msichana	nyako
mvulana	wuowi/wuoyi

Kwa upande mwingine, hipanimu *mwana* (nyathi) ina visawe vingi linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, hiponimu nyingine zina visawe linganifu fafanuzi kama vile *auladi* (nyathi ma wuowi), *chando* (nyathi mokuong ter nyangu), *dugi* (nyathi mathuon), *mkembe* (nyathi ma ja

higa chakre 1-6), *mpwa* (nyathi nyaminu madichwo/madhako) na *mwanamkiwa/yatima* (nyathi kich). Visawe vyote huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

auladi	nyathi ma wuowi/wuoyi
bin	wuod
binti	nyar
chando	nyathi mokuong ter nyangu
chudere/kifunguamimba/ mwanambee	kayo/nyathi makayo
dugi	nyathi mathuon
kilembwe/kitukutuku	mieny/mweny/nyathi nyathi nyakwaro
kilembwekeza/kinying'inya	dhokluchin/nyathi mieny
kitukuu	dhokluchunda/dhoklafunda/dhoklumbunda/nyathi nyakwaro
kurwa	apiyo
mjukuu	nyakwaro
mkembe	nyathi ma ja higa chakre 1-6
mpwa	nyathi nyaminu madichwo/madhako
mwanaharamu	kimirwa
mwanamkiwa/yatima	nyathi kich
mziwanda/kitindamimba	chogo/nyathi machogo

Majina ya kijamii yanayoainishwa kwa msingi wa uhusiano huzalisha hipanimu hasa *mzazi* (janyuol) yenye hiponimu zilizo na visawe linganifu vya neno kwa neno kama vifuatavyo:

baba	wuoro/wuon
mama	miyo/min

Majina ya kijamii kwa msingi wa udugu huzalisha nomino hipanimu *ndugu/akhi/rafiki/bui* (owadu). *Ndugu* hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa *ndugu wa kupanga* (owadu mar osiep) na *mnuna* (owadu matin) zilizo na visawe linganifu fafanuzi. Visawe vyote vinaweza kuonyeshwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

akraba	wat/wede
arihami	nyamin/owadu manyako
dada	nyamin
ndugu wa kupanga	owadu mar osiep
ndugu wa kuamwa	omin/owadu ma e ot
ndugu wa toka nitoke	osiep
mnuna	owadu matin
umbu	nyathiwa

Mfunzi/mfundishaji/mwalimu (japuonj) hujumuisha hiponimu mbalimbali zinazodhihirisha aghalabu visawe linganifu fafanuzi vifuatavyo:

aalimu	japuonj Islam
katekista	japuonj katekista
kungwi/somo	japuonj siwindhe
mhadhiri	japuonj mbalariany

Mhalifu (janjore) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, kuna hiponimu kama vile *mviziaji* (janjoch ndara/janjore mar ndara) iliyo na kisawe linganifu fafanuzi. Kwa ujumla, hiponimu hizi zina visawe vifuatavyo katika Kiluo:

gaidi	janjori/janjore/gaidi
mkora/mhuni/jambazi	jamaundu
mnajisi/mbakaji	jabembo/jaharo/jahero
mnyan'ganyi	jamecho
mviziaji	janjoch ndara/janjore mar ndara
mwizi/mkupwi	jakuo

Mtumwa (jatich/misumba) hujumuisha hiponimu anuwai zenye visawe linganifu fafanuzi vilivyotokana na mbinu ya tafsiri sisisi kama tunavyoona katika safu zifuatazo:

abdi/abidi	jaote Nyasaye
kijakazi/kisonoko/mjakazi	japidi madhako
mjoli	nyathi misumba
mtwana	misumba madichwo

Mwendeshaji (jariembo) inahusisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi. Miongoni mwa visawe hivi kuna pia visawe vingine vinavyoundwa kutokana na utohozi. Kama vile, *dereva/dreva* ina kisawe *jariemb nyamburko* na rubani ina *jariemb ndege*. Hata hivyo, uziada hutokea ambapo maneno yaliyotoholewa kama vile 'dreba' na 'kapten' hudhihirika. Kwa ujumla, visawe vyote huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

dereva/dreva	jariemb nyamburko/dreba
rubani	jariemb ndege/kabten/kapten
nahodha	jariemb yie

5.3.3 Tafsiri ya hiponimu za mmea

Mmea (buya) hujumuisha hiponimu zinazodhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno zinapotafsiriwa katika Kiluo kama vile:

chakula	chiemo
dawa	yath
majani	oboke
mti	yien/yath
nyasi	lum
ua	mahua/mafua

5.3.4 Tafsiri ya hiponimu za mnyama

Mnyama (le) inahusisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi vilivyoundwa kutokana na matumizi ya tafsiri sisisi kama vile *kisakuzi/kivinjari* (le machamo buya), *ominivora* (le machamo ring’o gi buya), na *rikabu* (le mar safar). Hata hivyo, kuna hiponimu nyingine zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *mbwawa/mgwizi/mbuai* (kachama) na *mfugo/bahaimu/mahaimu/howa* (jamni). Kwa ujumla, visawe hivi huweza kuwasilishwa kwa mtindo wa kamusi thaniya kama vifuatavyo:

kisakuzi/kivinjari	le machamo buya
mbwawa/mgwizi/mbuai	kachama
mfugo/bahaimu/ mahaimu/howa	jamni
ominivora	le machamo ring’o gi buya
rikabu	le mar safar

5.3.5 Tafsiri ya hiponimu za ndege

Ndege (winyo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, kuna hiponimu hasa *tausi* (tausi) ambayo kisawe chake linganifu hutokana na mbinu ya ukopaji wa moja kwa moja. Visawe hivi huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

bata	atudo
batabukini	oyoyo
batamzinga/piru	mbata/mbata musinga
kanga	awendo
kasuku	ngili
kuku	gweno
kware/kwale	aywer/dektin
njiwa	akuru
tausi	tausi

5.3.6 Tafsiri ya hiponimu za ala za muziki

Ala za muziki (gige thum) hujumuisha hiponimu ndogo ndogo kama vile *ala ya kupigwa*, *ala ya kupulizwa* na *ala ya nyuzi*. *Ala ya kupigwa* (gige thum miduong'o/migwelo) inahusisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, *kayamba* (kayamba) na *marimba* (marimba) zina visawe linganifu vilivyokopwa moja kwa moja kutoka lugha ya Kiswahili bila kufanyiwa mageuzi. Visawe hivi vyote vinaonyeshwa katika safu kama vile:

kayamba	kayamba
marimba	marimba/sailofon
ngoma	bul

Ala ya kupulizwa (gige thum mikudho) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno. Baadhi ya visawe linganifu vya neno kwa neno katika Kiluo vimekopwa kutoka Kiswahili kama vile *gunda/king'ora/selo* (king'ora) na *saksofoni* (saksofon). Kwa upande mwingine, visawe vya hiponimu *firimbi* (frimbi), *tarumbeta* (kulumbete) na *vuvuzela* (fufusela/turufwong') vimetoholewa. Utohozi unapofanywa katika uundaji wa istilahi basi michakato ya uhawilisho na uasilishaji hutokea. Kwa mfano, katika *vuvuzela*, fonimu /v/ huhawilishwa kuwa /f/, na /z/ kuwa /s/ katika Kiluo kama tunavyoona katika *fufusela*. Aidha, kuna ubunifu wa istilahi 'turufwong' kutoka kwa wasailiwa ya kurejelea dhana ya *vuvuzela* katika Kiluo. Visawe hivi vyote huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vile:

buruji	thum-abu
gunda/king'ora/selo	king'ora
filimbi/firimbi	frimbi
mzumari	asili/asele
pembe	tung'/oporo
saksofoni	saksofon
tarumbeta	kulumbete
vuvuzela	fufusela/turufwong'

Ala ya nyuzi (gige thum migwelo man gi tonde) ina hiponimu ambazo zikitafsiriwa katika Kiluo huchangia visawe linganifu fafanuzi vilivyotokana na mbinu ya tafsiri sisisi kama katika *fidla*, *gambusi* na *matuasi*. Hata hivyo, kuna hiponimu nyingine zinazodhihirisha kisawe linganifu kama vile *manyanga* (oyieke) na kisawe linganifu kinachotokana na ukopaji kama vile *piano* (piano). Visawe linganifu vya neno kwa neno vimetokana na utohozi kama tunavyoona katika

gitaa (gita), *kinanda* (onanda) na *tashkota/mandalina* (mandalin). Visawe hivi kwa ujumla huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vile:

fidla	thum machal gi orutu/fidla
gambusi	gir thum machal gi gita
gitaa	gita
kinanda/udi	onanda/kinanda
manyanga	oyieke/gir thum man gi kokoto kata kodhi e iye
matuasi	gir thum molos gi chuma
piano	piano
tashkota/mandalina	mandalin

5.3.7 Tafsiri ya hiponimu za chakula na kileo

Chakula (chiemo) hujumuisha hipanimu ndogo ndogo kama vile *chakula kiowevu*, *chakula kigumu*, na *chakula kiwakati na kimatukio*. **Chakula kiowevu** (chiemo mag pi) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *chai*, *kahawa*, *maziwa*, *mchuzi*, *sharubati*, *soda*, *sukari* na *uji*. Miongoni mwa hiponimu hizi kuna zile zilizo na visawe linganifu vya neno kwa neno vilivyokopwa kama vile *chai* (chai), *kahawa* (kahawa), *soda* (soda) na *sukari* (sukar/sukari) na vingine vilivyotoholewa kama vile *sharubati/juisi* (juis). Kuna visawe linganifu vilivyofafanuliwa kutokana na mbinu ya tafsiri sisisi kama vile *asali* (mor kich), *kongoro/paya* (kat orange), *masalo* (kat nyanya mopoto), *ngizi* (chiemb amadha molos gi nas) na *rikoriko/dikodiko* (arut olayo kata oganda). Visawe hivi kwa ujumla huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

asali	mor kich
chai	chai
kahawa	kahawa
kongoro/paya	kat orange
masalo	kat nyanya mopoto
maziwa	chak
mchuzi	kado
ngizi	chiemb amadha molos gi nas
rikoriko/dikodiko	arut olayo kata oganda
sharubati/juisi	juis
soda	soda
sukari	sukar/sukari
uji	nyuka

Chakula kigumu (chiemo matek) kina hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi kama vile *kiungo* (chiemo mar ariwa/chiemo mokiki) na *lawalawa* (chiemo mamit kaka tamtam). Hata hivyo, vilivyosalia ni visawe linganifu vya neno kwa neno ambavyo vimeundwa kutokana na utohozi kama vile *andazi* (mandas), *mkate* (makati) na *wali/mchele* (ochele). Visawe vya hiponimu hizi vinaweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

andazi	mandas
kitoweo	dek/chiemo/kitoweo
kiungo	chiemo mar ariwa/chiemo mokiki
lawalawa	chiemo mamit kaka tamtam
mkate	makati/makate
ugali	kuon
wali/mchele	ochele/muchele

Chakula kiwakati na kimatukio (chiemb ndalo gi nyasi) hudhihirisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi isipokuwa *ekarista* (sawo) inayodhihirisha kisawe linganifu cha neno kwa neno. Kwa ujumla, visawe vya hiponimu hizi katika Kiluo ni kama vifuatavyo:

ambrosi	chiemb nyiseche Jorumi gi Greek/ambrosi
chajio/kilalio	chiemb odhiambo
chamcha/chamchana	chiemb odiechieng [?] /ohiwu
chamshakinywa/kisabeho	chiemb okinyi/migago
daku	chiemb otieno e dwe Ramadhan
dhifa	chiemb nyasi/pati
ekarista	sawo
kiamshahamu/kitafunio	chiemo mamedo miluma motelo ne chuny chiemo
kisutuo	chiemb galamoro
kombe	chiemb wuon arus
malimati	chiemo michamo bang' lemo ne kitundu
maponeo	chiemb kisuma
mchapalo/kokiteli	chiemo michamo achunga/koktel
pamba	chiemb wuoth/chiemb safar
pudini	chiemo milawogo dhok bang' chuny chiemo/pudding

Kwa upande mwingine, *kileo* (math makech) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama tunavyoona katika *bangi/madadi* (njaga/nyasore), *mvinyo* (difai) na *pombe* (kong'o). Hata hivyo, hiponimu *afyuni* (math molos gi pi mahua) hudhihirisha kisawe linganifu fafanuzi. Visawe hivi kwa ujumla huweza kuwasilishwa kileksikografia kama vile:

afyuni/kasumba/majuni	math molos gi pi mahua
bangi/madadi	njaga/nyasore

mvinyo
pombe/tembo

difai
kong'o

5.3.8 Tafsiri ya hiponimu za chombojikoni

Chombojikoni (gige jokon/gige tedo/jamimi/*sande*) hujumuisha hiponimu nyingi ambazo zina visawe linganifu vya neno kwa neno. Baadhi ya visawe hivi linganifu vimeundwa kutokana na utohozi kama vile *sufuria* (sufria). Visawe vingine hutokana na ubunaji au uundaji wa kutumia kigezo maalum kama vile kazi yake. Kwa mfano, *chomeo* (rachel) cha kukaanga, *vilia* (rang'adi) vya kukatia chakula, na *vyombo vya kupakulia/vipakulizi* (ratoki) vya kupakulia. Kuna vilevile, visawe linganifu fafanuzi vya hiponimu kama vile *samawari* (gir mabati mar chwako chiemo) na *ubia/mbia* (rachel mar fitumbua). Visawe hivi kwa ujumla huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

chomeo	rachel/gir chiedo
chungu/nyungu	agulu
chungio/chekeche/ chekecheke/kichujio	ochungi/rachungi/kichungi
karai	karaya/karai
mwiko	oluth kuon/oliho
samawari	gir mabati mar chwako chiemo
sufuria	sufria/sufuria
ubia/mbia	rachel mar fitumbua
vilia	rang'adi
vyombo vya kupakulia	ratoki/gige toko

Vyombo vingine kama vile *vilia* (rang'adi) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *kisu* (pala). Hata hivyo, baadhi ya visawe hivi linganifu huundwa kutokana na utohozi kama vile *kijiko* (ojiko) na ukopaji kama vile *uma* (uma):

kijiko	ojiko
kisu	pala
uma	uma
upawa	ojiko (mar opokla nas)

Kwa upande mwingine, *vyombo vya kupakulia* (gige toko/ratoki) hujumuisha hiponimu yenye kisawe linganifu cha neno kwa neno kama vile *kata* (agwata). Visawe vingine linganifu vya neno kwa neno huundwa kutokana na utohozi kama tunavyoona katika *bakuli* (bakul), *bilauri* (baraol), *buli/birika* (brika), *gilasi* (glas), *jagi* (jag), *kopo* (okobo) na *sahani* (san). Kuna pia hiponimu

sinia (*sinia*) ambayo imekopwa moja kwa moja kutoka Kiswahili. Visawe vya hiponimu hizi huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

bakuli	bakul
bilauri/bilauli	baraol/tambla
buli/birika	brika/birika
dishi	dis
gilasi/glasi	glas
hero	dis (molos gi yien)
jagi	jag
kata	agwata
kikombe	okombe
kopo	okobo
sahani	san
sinia	sinia

5.3.9 Tafsiri ya hiponimu za chombosafari

Chombosafari (gige safar/wuoth) kinajumuisha hipanimu ndogo ndogo hasa *chomboangani*, *chombomajini* na *chomboardhini*. *Chomboangani* (gir safar malo) kina hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno ambavyo vimetoholewa kama vifuatavyo:

helikopta	helekopta/ndek kalapapla
jeti	jet
roketi	roket

Chombomajini (gir safar e pi) kina hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno na visawe linganifu fafanuzi. Visawe linganifu vya neno kwa neno vinahusu *boti* (bot), *jahazi* (jas) na *nyambizi/sabumarini* (sabmarin) ambavyo vimeundwa kutokana na utohozi. Aidha, kuna visawe linganifu vya kukopwa moja kwa moja kama vile *feri* (feri), *meli* (meli) na *safina* (safina). Visawe linganifu fafanuzi pia huonekana kama vile *kalasi* (kit gir kwang' e pi), *mashua* (yie mikwang'o gi ngai), *mtumbwi* (yie matin mar yien mopa), *pantoni* (yie matin mar osigo) na *sambo* (gir kwang' man gi tanga). Visawe hivi vinaweza kudhihirishwa kileksikografia thaniya kama vile:

boti	bot
dau/awesia	yie
feri	feri
jahazi	jas
kalasi	kit gir kwang' e pi

mashua	yie mikwang' o gi ngai
meli	meli
mtumbwi	yie matin mar yien mopa
nyambizi/sabumarini	sabmarin
pantoni	yie matin mar osigo
safina	safina
sambo	gir kwang' man gi tanga

Chomboardhini (gir safar e lowo) kina hiponimu mbalimbali ambazo zina visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *baiskeli* (ndiga), *gari* (nyamburko) na *trekta* (tinga). Hata hivyo, kuna visawe vingine linganifu vilivyotoholewa na kufupishwa kama vile *pikipiki* (apiko). Visawe linganifu fafanuzi hudhihirika kama tunavyoona katika *garimoshi* (gach reru) na *kitimaguru* (kom man gi nyange kaka mar puth). Kwa ujumla, visawe hivi huweza kuwasilishwa kwa kuzingatia mtindo wa kamusi thaniya kama vile:

baiskeli/baiskili	ndiga
gari	nyamburko/gari
garimoshi/treni	gach reru
kitimaguru/ kitimagurudumu	kom man gi nyange kaka mar puth
pikipiki	apiko
trekta	tinga

5.3.10 Tafsiri ya hiponimu za kitilio

Kitilio (gir olo) hugawika katika *kitilio cha vitu viowevu* na *kitilio cha vitu visivyo viowevu*. **Kitilio cha vitu viowevu** (gir olo gige pi) kinahusisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno vilivyoundwa kutokana na utohozi kama vile *beseni* (besen), *galoni* (galon), *karai* (karaya), *kibuyu* (kibuyu), *mkebe* (okebe), *mlizamu/faneli* (fanel) na *sinki* (sink). Visawe vingine vimekopwa moja kwa moja kutoka Kiswahili kama vile *chupa* (chupa), *pipa* (pipa) na *tangi* (tangi). Aidha, kuna visawe linganifu fafanuzi kama vile *dundu* (ko maduong' mar keno) na *toasi* (gir logo). Kwa ujumla, visawe vya hiponimu hizi vinaweza kuangaziwa kileksikografia thaniya kama vile:

beseni	besen
chupa	chupa
debe	debe
dundu	ko maduong' mar keno
galoni/galani	galon/galan
karai	karaya

kibuyu	kibuyu
mkebe	okebe
mlizamu/faneli	fanel
mtungi/nzio	dapi/dak
ndoo/zela	ndowo
pipa	pipa
sinki	sink
tangi	tangi
toasi/toasa/tuwazi	gir logo

Kitilio cha vitu visivyo viowevu (gir olo gik ma ok pi) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno vilivyotoholewa kama vile:

kikapu	okapu
kontena	kontena
kreti	kret
mfuko	ofuko
sanduku	sanduk

5.3.11 Tafsiri ya hiponimu za mtego

Hipanimu *mtego* (obadho) hujumuisha hiponimu zinazoweza kutafsiriwa katika Kiluo huku zikidhihirisha visawe linganifu fafanuzi isipokuwa *gwato* (anyoth/nak), *juya* (rimba), *kiunda* (osadhi), *mgono* (migono), *mshipi* (msip), *mwina* (ahiti) na *tenga* (ligiri) zilizo na visawe linganifu vya neno kwa neno pamoja na sinonimu zake zilizofafanuliwa. Kwa ujumla, visawe vyote huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

dema/lema	ounga molos gi odundu
gwato	anyoth/nak
jarife	kit net mar mako rech
juya	rimba
kimia	net man gi tonde matindo mar mako rech
kiunda	osadhi/ng'aha/boma mar mako rech
mgono	migono/obadho machal gi ounga
mshipi	msip/olowu
mwina/rima	ahiti/bur molos kaka obadho mar mako le
ndugubizari/uhethi	net ma wang'e tindotindo
tando	kit obadho mar mako rech
tenga	ligiri/obadho mar winy kata le mamoko
ugavu	marimba mar rech kata le
uwalio	obadho mar rech mantie dho pi
vyero/tando/uzio	kit osadhi/boma mar mako rech

5.3.12 Tafsiri ya hiponimu za samani

Samani (gige ot/gige pambo ot/*kombe*) ni hipanimu inayojumuisha hipanimu nyingine ndogo ndogo kama vile *kabati*, *kikalio*, *kitanda* na *meza* zilizo na hiponimu anuwai. **Kabati** (kabat) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno vilivyotoholewa kama vile *dipfriza* (dipfrisa), *jokofu/friji/jirafu* (frij), *kabati la nguo* (wodrob) na *sefu* (sef). Kisawe cha *kabati la nguo* kimetoholewa kutoka L3 ya Kiingereza. Hali hii hukubaliwa katika tafsiri. Hata hivyo, kuna hiponimu kama vile *almari/saraka* (kabat machon mar lewni) iliyo na kisawe linganifu fafanuzi. Visawe vyote huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

almari/saraka	kabat machon mar lewni
dipfriza	dipfrisa
jokofu/friji/jirafu	frij
kabati la nguo	wodrob
sefu	sef

Kikalio (gir bedo/rabedi) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *jamvi* (par) na *kiti* (kom). Kisawe kingine kimetoholewa kama vile *deski* (desk) na kingine kimekopwa moja kwa moja kama tunavyoona katika *mkeka* (mkeka). Aidha, visawe vingine hudhihirika kuwa linganifu fafanuzi. Mathalani, *firasha/mfarishi* (godhro matin man gi otamba e bathe). Visawe hivi vinaweza kuwasilishwa kileksikografia kama vifuatavyo:

deski/dawati	desk/mes ndiko
firasha/mfarishi	godhro matin man gi otamba e bathe
jamvi	par
kiti	kom
mkeka	mkeka

Kitanda (otanda) kinadhihirisha hiponimu anuwai zinazotafsiriwa huku zikidhihirisha visawe linganifu fafanuzi kama tunavyoona katika safu zifuatazo:

machela/ulili	otanda mar ting'o jotuo kod jotugo
mede	otanda mitiyogo kaka kom
mwakisu	otanda molos gi kamba kata tol
samadari	otanda man gi frem mar tandarua
susu/mlezi	otanda marundore mar nyathi
tusi/jeneza	sandug kitundu

Meza (mesa) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu pamoja na visawe linganifu fafanuzi vilivyoundwa kutokana na mbinu ya utohozi katika Kiluo kama vifuatavyo:

altare/madhabahu	altari/altar mar lemo
dawati/deski/jarari	desk/mesa mar ndiko
meza ya kulia	mesa mar chiemo
meza ya kahawa	mesa mar kahawa
meza ya kusomea	mesa mar somo
meza ya puli	mesa mar pul
ngurunga	mesa molos gi kidi kata lowo

5.3.13 Tafsiri ya hiponimu za silaha

Silaha (gige lweny) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, kuna visawe vingine vya kukopwa moja kwa moja kama vile *kombora* (kombora). Aidha, kuna visawe linganifu vilivyotoholewa kama vile *bomu* (mbom) na *mzinga* (msinga). Kwa ujumla, hiponimu hizi zina visawe vifuatavyo vinavyowasilishwa kileksikografia:

bomu	mbom
bunduki	magina/bunde
fimbo	luth
gandalo/gogoo	jok
kombora	kombora
kisu	pala
mawe	kite
mkuki	tong'
mshale	asere
mzinga	msinga
panda/manati	feya/katunja
panga	beti/obeto/ojala
shoka	le
teo/kombeo	orujre

Miongoni mwa hiponimu za *silaha* mna hiponimu zinazoweza kutumiwa katika shughuli nyingine zinazorejelewa kama **vyombokazi** (gige tich) vinavyojumuisha *fimbo*, *kamba*, *kisu*, *mkuki* na *mshale*. Aidha, vyombo vingine vya kazi hutumiwa kufanyia kazi anuwai na huwa na visawe linganifu kama tunavyoonyesha kileksikografia thaniya:

kwanja/fyekeo/kifyekeo	ofwacho/ofwadho/rabeti
msumeno	musmeno
mundu/parange	ringa/ngeso/miholo/ratong'
ngao	kuot/okumba

5.3.14 Tafsiri ya hiponimu za taa

Taa (taya) ina hiponimu zinazodhihirisha visawe linganifu fafanuzi isipokuwa hiponimu *kurunzi/tochi* (toch) iliyotoholewa na *mwenge* (mwenge) iliyokopwa moja kwa moja. Visawe hivi vinaweza kuwasilishwa kwa kuzingatia mtindo wa kamusi thaniya kama vile:

fanusi/kandili	taya mar chumni/tach chumni kata chimni
karabai	taya mar presa/tach presa kata muya
kibatari/kibahaluli/kibatali	nyangile/othung'a gi nyiero
kimulimuli	taya mar geche/tach geche
kurunzi/tochi	toch
mshumaa	msuma/musuma/sumali
mwenge	mwenge
seraji	taya mar lantan/tach lantan

5.3.15 Tafsiri ya hiponimu za vazi

Vazi (aruaka) huzalisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *kiatu* (wuoche), *kofia* (kondo/ogudu) na *nguo* (nanga/lau/law). Hiponimu nyingine zina visawe linganifu vilivyotoholewa kama vile *kitambaa* (otamba) na kisawe linganifu fafanuzi kuhusu *pambo* (gige biso del). Visawe vyote huweza kupangwa kileksikografia thaniya kama vile:

kiatu	wuoche
kitambaa	otamba
kofia	kondo/ogudu
nguo	nanga/lau/law
pambo	gige biso del/pambo

5.4 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kijiografia

Uainishaji kijiografia huunda hipanimu *mahali* (kamoro) inayojumuisha hipanimu nyingine ndogo ndogo zenye hiponimu kama vile *mahali pa afya*, *biashara*, *elimu*, *hifadhi*, *kiwanda*, *maabadi* na *makazi*. *Mahali pa afya* (kar thieth) hujumuisha hiponimu zilizo na visawe linganifu vilivyotoholewa kama vile *kliniki* (klinik) na *hospitali* (osiptal). Aidha, kuna visawe vingine vilivyokopwa moja kwa moja kama vile *dispensari* (dispensari) na *famasi* (famasi). Visawe vingine vilivyosalia ni visawe linganifu fafanuzi. Visawe hivi vyote huwasilishwa kwa ujumla kileksikografia thaniya kama vile:

dispensari/zahanati	dispensari
famasi	famasi/od yath

hospitali	osiptal/osibtal
kilniki	klinik
leba	kar nyuol/wod mar muoch/leba
maabara/lebu	kar pim/lab
pamahututi	kar jo moyudo masira
sadaruki	kar jotuo monur
sanatoria	kar jo midekre
thieta	kar yang'o jotuo/thieta

Mahali pa biashara (kar ohala) panajumuisha hiponimu anuwai. Baadhi ya hiponimu hizi zina visawe linganifu vya neno kwa neno vilivyotoholewa hasa *afisi* (ofis/opis), *baa* (ba), *cafeteria* (kafteria), *hoteli/mgahawa/mkahawa* (otel/magawa), *kantini* (kantin), *kioski* (kiosk), *klabu* (klab), *mesi* (mes), *saluni* (salun) na *supamaketi* (supamaket). Kuna vilevile visawe vingine vilivyokopwa moja kwa moja kama vile *bengi* (bengi), *bucha* (bucha), *duka* (duka), *kasino* (kasino) na *sinema* (sinema). Visawe vilivyosalia ni visawe linganifu fafanuzi. Kwa ujumla, visawe vyote huweza kuangaziwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

afisi/ofisi	ofis/opis
baa	ba/od math
bengi/benki	bengi
bucha	bucha/od uso ring'o
danguro/shambiro/kona	od chode/kar chode
diro	kar chiemo mar galamoro
duka	duka
hoteli/mgahawa/mkahawa	otel/magawa
kafeteria	kafteria
kantini	kantin
kasino	kasino
kilinge	kiru mar ajuoga
kioski	kiosk
klabu	klab
lilamu	kar uso e pap ayanga
pambajio	kar rito welo
mauli/mapokezi/maulizio	kar penjo/kar rwako welo
mesi/bwalo	mes
saluni	salun/kar suko
sinema	sinema
supamaketi	supamaket

Mahali pa elimu (kar tiegruok) panajumuisha hiponimu zilizo na visawe linganifu fafanuzi isipokuwa hiponimu *shule/skuli* (skul) inayodhihirisha kisawe linganifu cha neno kwa neno kilichotoholewa. Visawe hivi vyote huonyeshwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

jando/kumbi	siwindhe mar puonj
shule/skuli	skul
taasisi	kar somo kos

Mahali pa kuhifadhi stoo (kar keno) panajumuisha hiponimu zenye visawe linganifu kama vile *banda* (tipo/yad), *bandari* (wath), *ghala/bohari* (dero) na *ghala dogo* (abundu/kitera). Kuna pia hiponimu *masjala* (rijistri) ambayo ina kisawe kilichotoholewa kutoka Kiingereza na kutumiwa kama kisawe cha kufidia maana yake katika Kiluo. Hiponimu nyingine zilizosalia zina visawe linganifu fafanuzi katika Kiluo. Visawe vyote vinaweza kuwasilishwa katika safu kama ifuatayo:

banda	tipo/yad
bandari	wath
chanja	rak mar keno
depo	dero maduong ⁷ /dipot
ficho	kar pondo
forodha/diko/kikwezo	ofis/opis mar golo osuru e dho wath
ghala/bohari	dero
ghala dogo	abundu/kitera
hifadhi	kar keno mogen/kar keno moriti
kaburi/maziara/makaburi/	
mava/mafa	limbo/kar liete/kaburini
maegesho	kar chungo gache
makavazi	kar kano gik machon
maktaba	od buge misomo/kar somo
makumbusho	od andiko machon
masjala	rijistri
mochari	kar kano jomotho/mochari

Mahali pa kiwanda (kar loso gik moko) panajumuisha hiponimu zilizo na visawe linganifu fafanuzi. Aidha, baadhi ya hiponimu hizo zinasheheni pia sinonimu zilizotoholewa kama vile *gereji* (kar loso geche/garaj), *joko/tanuri* (kar loso makati/bekari) na *karakana* (kar loso kombe/waksop). Kwa ujumla, visawe vyote ni kama tunavyoona katika safu zifuatazo:

deri	kar loso chak
flotile	kar loso mende
gereji	kar loso geche/garaj
joko/tanuri	kar loso makati/bekari
jokotanu	sambro/od chuech
karakana	kar loso kombe/waksop
machinjioni	kar yeng'o/kichinjio

Mahali pa maabadi (kar lemo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vilivyokopwa moja kwa moja kutoka Kiswahili kama vile *hekalu* (hekalu) na *kanisa* (kanisa). Kuna pia visawe linganifu vilivyotoholewa kama vile *sinagogi* (sinagog) na *tabenakulo* (tabarnakel). Hata hivyo, utohozi wa hiponimu kama vile *kimbilio/pahali patakatifu* (sang'tuari) na *madhabahu* (altar) umefanywa kutoka Kiingereza. Visawe vingine vilivyosalia ni visawe linganifu fafanuzi. Kwa ujumla, visawe vyote vinaweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

batizo	kar batiso
hekalu	hekalu
jamati/jamatkhana/ jamatkhane	hekalu mar Jo-Ismailia
kaaba	od Jo-Islam mar lemo e piny Meka
kanisa	kanisa
kimbilio/pahali patakatifu	sang'tuari
madhababu	altar
msikiti	kar lemb Jo-Islam/ <i>msikit</i>
panga/mzimu	buche mag lemo
sinagogi	sinagog
tabenakulo	tabarnakel

Mahali pa makazi/makao (kar dak/dala) panajumuisha hiponimu zenye visawe linganifu kama vile *chaa/banda/faja/zeriba/zizi/kizimba* (kul), *ganjo/peupe/kihame/magofu/magangao* (gunda), *hamio* (bago/ligala), *kijiwe* (duol), *kizimba cha mifugo wachanga* (abila) na *risavu* (*gweng'/risaf*). Visawe linganifu vingine vimetoholewa kama vile *barazahi/barazakhi* (paradiso), *bloku* (blok) na *misheni* (misen). Visawe vingine linganifu hutokana na ukopaji wa moja kwa moja kama vile *kambi* (kambi) na *manyata* (manyata). Visawe vilivyosalia ni linganifu fafanuzi. Kwa ujumla, visawe vyote huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

ahera/akhera	kar dak bang' tho
arkadia	kar dak maber miparoapara
barazahi/barazakhi	paradiso
bloku	blok
chaa/banda/faja/zeriba/zizi/ kizimba	kul/kund dhok
chalia	kar dak mar dhako ndalo piero angwen bang' nyuol
dahalia	siwindhe mar nyiri
dimba	od nyithindo moter nyangu
edeni/firdausi	puoth eden
fuko	goro/kar toko/kar nyuolo tong'
ganjo/peupe/kihame/	

magofu/magangao	gunda
hamio	bago/ligala
jumba	ot marabet/ot maduong'
kambi/ago	kambi
kifukofuko	od okila/od nyithi kute
kijiwe	duol
kimbilio	kar buto
kiota	od winyo mar lum/gono mar winyo
kirimba	bur winyo
kizimba cha mifugo	
wachanga	abila/duol
makani	kar yuomruok/kar yueyo/kar budho
makazi ya kifalme	od jatelo kaka kingi
manyata	manyata
manzili	od dak maduong'/dala maduong'
mazalio	kar nyuol mar jamni
misheni	misen
risavu	gweng'/risaf
sasa	od winyo
sega/zana/kitata	pedni mar kich/od kich

5.5 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitukio

Uainishaji kitukio huzalisha hipanimu *mchezo* (tugo) inayojumuisha hiponimu zenye visawe vilivyokopwa moja kwa moja kama vile *ajua* (ajua) na *hoki* (hoki). Hujumuisha pia visawe linganifu vya neno kwa neno kwa mfano *kandanda* (adhula), *masumbwi/ndondi* (adhong'), *miereka* (amen), *riadha* (ng'wech) na *uogeleaji* (abal). Baadhi ya visawe vimetoholewa kama vile *besiboli* (besbol), *biliadi/puli* (pul), *chesi* (ches), *drafu* (draf), *gofu* (golf), *handiboli* (handbol), *kriketi* (kriket), *mpira wa vinyoya* (badminton), *raga* (ragbi), *taekwondo* (taikwondo), *tenisi* (tenis) na *voliboli* (folibol). Visawe vingine vya hiponimu za *mchezo* ni visawe linganifu fafanuzi. Visawe vya *mchezo* huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

ajua	ajua
besiboli	besbol
biliadi/puli	pul
chesi/sataranji	ches
drafu	draf
gofu	golf
handiboli	handbol/bayo opira gi lwedo
hoki	hoki
judo	amend judo
jugwe/kuvuta kamba	yuayo tol
kandanda	adhula

kriketi	kriket
masumbwi/ndondi	adhong'
mchezo wa kuteleza	tugo mar kier e pe/sketing
mchezo wa kuviringisha	
tufe	tugo mar bayo opich chuma
mchezo wa sarakasi	tugo mar goyo kathirathira
mchezo wa tufe	tugo mar bayo pin moluorore
miereka/mieleka	amen
mpira wa vikapu	tugo mar luto opira e i okapu/basketbol
mpira wa vinyoya	badminton
netiboli	tugo mar opich nyiri mar lwedo/netbol
raga	ragbi
riadha	ng'wech
snuka	tugo mar goyo opich chuma e wi mesa/snuka
taekwondo	taikwondo
tenisi	tenis
uogeleaji	abal
urushaji mkuki	tugo mar bayo tong'
voliboli	folibol

5.6 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kihali

Uainishaji wa hiponimia kihali hujumuisha hipanimu mbalimbali kama vile *malipo*, *sauti*, *ugonjwa*, *ulemavu* zilizo na hiponimu zenye visawe tofautitofauti:

5.6.1 Tafsiri ya hiponimu za malipo

Malipo (chudo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *adhabu* (kum/chwat), *hongo* (asoya), *kilemba* (ayie), *sadaka* (chiwo) na *zawadi* (mich). Kuna pia visawe linganifu vilivyotoholewa kama vile *ada* (fis), *advansi* (adfans/arubans/rubandhi), *faini* (fain) na *ijara/mshahara* (osara/misara). Hiponimu nyingine zina visawe linganifu fafanuzi. Visawe hivi vya *malipo* huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vile:

ada/changizo	fis
adhabu	kum/chwat
advansi/kishanzu	adfans/arubans/rubandhi
dia	chudo nikech nego ng'ato
faini	fain
ghila	yuto kuom uso cham
haka	chudo mar ketho chike mag kit jomoko
hongo	asoya
honoraria	chudo mar erokamano
ijara/mshahara	osara/misara

jizia/kodi	chudo e piny Jo-Islam mar jok maok jokanyono
kanda/kiingia porini	chudo mar ajuoga mar manyo yath
kilemba	ayie
kisasi	chulo kuoro
kotokoto/karisaji	chudo mar tiyo mokadho seche mag tich/ofataim
nauli	chudo mar dhi wuoth
marupurupu	chudo mimedo ewi osara
mrabaha	chudo mar higa ka higa mar jandik buk
poza	chudo mar hocho
rada	chwat moa kuom Nyasaye
rubuni/arbuni/kishanzu/	
chambele	chudo mar mako gima ing'iewo
thawabu	gweh/gweh mar Nyasaye
sadaka	chiwo
zawadi/adia	mich

5.6.2 Tafsiri ya hiponimu za sauti

Sauti (duol) hujumuisha hiponimu zenye visawe vilivyotoholewa kama vile *bipu* (bip) na visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *kelele* (koko), *kibirikizi* (lendo), *kifijo* (sigalagala), *mkoromo* (twaro), *mitongo* (chur), *mlio wa fahali* (kuombo), *mrindimo* (mor), *mruzi* (liyo), *mteteo* (keko), *mvumo* (boo), *ngurumo* (asumbi) na *nong'ono* (kuoth). Vingine ni visawe linganifu fafanuzi ambavyo vilitokana na mbinu ya tafsiri sisisi. Visawe vyote vya hiponimu za *sauti* huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

alamu	duond king'ora
alhani/lahani	duond wer
besi	duol machien/matut/mapek/ <i>bes</i>
bipu	bip
gombea	duond kudho mar apaka
gumio	ng'ur gwok/guok
kelele	koko
keu	duond le seche mag tong'o yien
kibirikizi	lendo
kidoko	duond ndakruok
kifijo/kigelegele	sigalagala
kifoli/kipwe	duond goyo lith luedo
kigong'ondo	duond duong'o gimoro
kimako	duond buok/duond wuoro gimoro
kwenzi	duond yuak mar kony
mbiu	duond tung' mar ranyisi
mkoromo/msono	twaro
mitongo	chur
mlio wa fahali	kuombo

mrindimo/titimo	mor
mruzi/mbinja	liyo/thowi/othothorio
mshindo	muoch gimoro
msonyo/mfyongo/mnyuso	duond ndakruok
mteteo	keko
mtoriro	duond asili
mtutumo	duond radruok polo/mor piny
mvumo	boo
mwaliko/mdato	duond luongo ng'ato gi lep
mwangwi	duol madwogo mamor
ndundu	duond dino cham
ngurumo	asumbi
nong'ono	kuoth
nyende	duond ywak kute
parakacha/chakacha	duond lum motuo
selo/sero	duond meli kata gach reru mochopo
tiktika	duond yuak bad sa

5.6.3 Tafsiri ya hiponimu za ugonjwa

Ugonjwa (tuo) hujumuisha hipanimu anuwai kama vile *ugonjwa wa binadamu*, *ugonjwa wa mmea*, *ugonjwa wa mnyama* na *ugonjwa wa ndege*.

5.6.3.1 Tafsiri ya ugonjwa wa binadamu

Ugonjwa wa binadamu (tuo dhano) hujumuisha hipanimu nyingine ndogo ndogo kama vile *ugonjwa wa homa na kikohozi*, *mishipa*, *ngozi*, *utumbo*, *uwimbe*, *viungo* na *zinaa*. *Ugonjwa wa homa na kikohozi* (tuo homa kod ahonda) unahusisha hiponimu zenye visawe linganifu kama vile *ukambi* (ang'iew), *homa* (midhusu), *kifua kikuu* (kahera), *mafua* (koyo), *ndui* (nundu) na *tetemaji* (seregete). Hiponimu nyingine zina visawe linganifu vilivyofafanuliwa kutokana na mbinu ya tafsiri sisisi. Kwa ujumla, visawe vya hiponimu hizi ni kama vile:

balghamu/balaghamu	ahonda makelo okego mang'eny
bombo/bombomu	athung'a mager moriwore gi midhusu
firangi/shurua/surua/	
ukambi	ang'iew/ang'iewu
homa	midhusu/homa
kifaduro	ahonda guogi
kifua kikuu	kahera
mafua	koyo
ndui	nundu
tetemaji/tetekuwanga/	
galagala	seregete/soresore/suresure

ugonjwa wa makamasi	
mengi	tuo othinyo machuer mang'eny
ukunguru	midhusu mar midekre

Ugonjwa wa mishipa (tuo mar leche) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno katika Kiluo kama vile:

busha/mshipa/pumbu/ ngirimaji	segwao
mgonzo/matende/tende/ mitembo	apipa/nderendere

Ugonjwa wa ngozi (tuo pien) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi. Hata hivyo, baadhi ya hiponimu zinadhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *barasi* (kalanga), *bato* (mbaha), *chunusi* (kabirwa), *lengelenge* (kabondobondo), *ukurutu* (aruetu) na *upele* (gwonyo). Kuna pia hiponimu *mba* (dandraf) iliyo na kisawe kilichoundwa kutokana na utohozi kutoka Kiingereza. Visawe vingine ni visawe linganifu fafanuzi. Kwa ujumla, visawe vyote huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

barasi/balasi/ mbalanga/manawa	kajumba/kalanga/ojombe
bato/choa/paku/punye	mbaha
chekea/sekenene	nyabur gwok
chunusi/turuturu	kabirwa/mabirwa
harara	tuo mar del mikelo gi liet mar chieng'
kipwepwe	tuo maweyo del ka kwarkwar
lengelenge	kabondobondo/bondobondo
mba	tuo mar wich motimo mogo
ukoko	gwonyo mar tie wich
ukurutu	aruetu/oruetu mar tik
upele/uwati	gwonyo
uwawati	gwonyo mailo kendo loko del marateng'

Ugonjwa wa utumbo (tuo ich) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu kama vile *harisho* (diep), *harisho ya damu* (ndira), *kipindupindu* (nyaldiema), *mwanamimba* (rariw) na *ngiri* (chudo) pamoja na visawe linganifu vingine vilivyofafanuliwa. Tukitumia mtindo wa leksikografia thaniya, visawe hivi huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

harisho/kaputula	diep
harisho ya damu	ndira/tuo mar diewo remo
harisho ya amiba	diep mikelo gi amiba
kipindupindu/waba	nyaldiema
kobwe	chudo mar biero
mwanamimba/	
mwamimba/mtuchi	rariw
ngiri	chudo
riahi	bedo gi yamo e ich/gwe

Ugonjwa wa uvimbe (tuo akuodi) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *halula* (nyarung’rung’), *jipu dogo* (bur), *jongo* (nyamwuoda), *kikope* (odondwe), *machapwi* (anding’o), *mtoki* (awang’mach), *uvimbe wa tezi/rovu* (goita), *uvimbe wa fumbatio* (gwe), *uvimbe wa goti* (chwando), *uvimbe wa kongosho* (hima), *uvimbe wa majimaji* (api), *uvimbe wa ngozi* (dhok), *uvimbe wa wengu* (arip) na vilevile *zongo* (juok/radhianda/sihoho). Hiponimu nyingine zinaelekea kudhihirisha visawe linganifu vilivyofafanuliwa kwa msingi wa mbinu ya tafsiri sisisi. Kwa ujumla, visawe vyote vinaweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

chovya/koyo/umito	kuot tielo nikech bedo mayach/mapek
halula/mlezi	nyarung’rung’/orung’rung’/orung’o
hijabu/kiseyeye	kuot mar nier/ring lak
jipu dogo/kirasa	bur
jipu kubwa	bur maduong’/salu
jongo/istiskaa	nyamwuoda/kuot tielo ndalo koyo
kikope/kope	odondwe
kipandauso	tuo mar lend wang’ maremo
kororo	tuo ma kuodo duol
machapwi/matubwitubwi/	
perema	anding’o/onding’o
mdudu kidole	gima rach/koko/tong juok
mti	adhond hiriri/top del mokuot
mtoki	awang’ mach
paru/bawasiri/baasili/	
kikundu/futuri/mjiko	bit
tambazi	akuodi mar del duto
uvimbe wa tezi/rovu	goita
uvimbe wa fumbatio	gwe
uvimbe wa goti	chwando/waro
uvimbe wa ini/hepatitis	kuot mar chuny
uvimbe wa kaakaa	kuot mar dand
uvimbe wa kibofu	akuodi mar dag lach
uvimbe wa kongosho	hima/kuot mar tako

uvimbe wa kutetemeka/ kukakamaa/mtetemeko	tuo leche makelo tetni mar del
uvimbe wa mafigo	kuot mar nyiroke
uvimbe wa majimaji	api
uvimbe wa mapafu	kuot mar obo
uvimbe wa neva	kuot leche mag del
uvimbe wa ngozi	thok/kuot ring del
uvimbe wa sikio	kuot mar it
uvimbe wa ubongo	kuot mar obuongo
uvimbe wa ulimi	kuot mar lep
uvimbe wa umio	kuot mar lokro
uvimbe wa utumbo mpana	kuot mar alura
uvimbe wa wengu	arip/kuot mar tako
zongo	juok/radhianda/sihoho

Ugonjwa wa viungo (tuo fuonde del) hujumuisha jumla ya hiponimu nyingi zenye visawe linganifu fafanuzi kutokana na tafsiri sisizi isipokuwa *faliji* (abach), *matege* (kriket), *mtoto wa jicho* (chiero), *ukoma* (dhoho/mbiko/nyinyo) zinazodhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno. Kwa ujumla, visawe vyote huwasilishwa katika safu kama zifuatazo:

bwiko	athraitis mar lwedo
duwazi/duazi	rem mar leche gi fuonde del
faliji/kiharusi	abach/tho mar bath dhano
gangrini	adhond hiriri
kaka	nyinyo machamo lwedo gi lith lwedo
kiwe	tuo mar koso neno gotieno
mtoto wa jicho	chiero
ukoma/jedhamu	dhoho/mbiko/nyinyo
upofu	tuo mar bedo muofu

Ugonjwa wa zinaa/manenani/tego (tuo nyeye) una hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa *pangusa* (kit agoko/kit abuba/kit machwende) inayodhihirisha kisawe linganifu fafanuzi. Visawe vyote huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

farangi/kaswende/ sekeneko	agoko/abuba/magoko/machwende
kisonono/kisalisali	orowe/kisonono
pangusa	kit agoko/abuba/machwende
tego	segete/tuo miyudo bang' nindo gi jaod ng'ato
tutuko	awang'a/awang'i
ukimwi	ayaki/okimi

Hiponimu nyingine za ugonjwa wa binadamu huweza kutafsiriwa moja kwa moja bila kuainishwa kimakundi huku zikidhihirisha visawe linganifu fafanuzi isipokuwa hiponimu *chiriwa* (chira), *kifafa* (ndulme), *kisunzi* (kawirawira), *kiungulia* (leny), *malale* (nyalolwe) na *mzio* (urajenda) zilizo na visawe linganifu vya neno kwa neno. Aidha, kuna hiponimu zenye visawe vilivyotoholewa kama vile *pepopunda* (tetenas) kutoka Kiingereza na nyingine hukopwa moja kwa moja kama vile *polio* (polio). Kwa ujumla, visawe hivi vinaweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

afazia	tuo malalo paro/afasia
afkani	tuo mar ran
ambo	tuo malandore
anemia	tuo mar bedo gi remo matin
babu/dege/degedege	tuo mar tetni nyathi
beriberi	tuo mar rem fitamin B
bulimia/umero	tuo mikelo gi chiemo mokalo apima
chiriwa	chira
chirwa/kwashiakoo/ utapiamlo/unyafuzi	akuodi/kwasioko
dondakoo	tuo mar duol mageng’o yweyo
kamata	tuo susra mar obuongo
kichocho	tuo layo remo/tuo mikelo gi kute mantie kuom kamnie
kichomi/nimonia/mkamba	tuo achur mar dhano/nimonia/numonia
kifafa	ndulme
kilumwe	tuo akuodi mar tie thuno
kipandauso	wich bar
kipukusa/tauni	ngoingoi/tuo mikelo gi ombot oyieyo man gi homa mager
kisukari /bolisukari	tuo sukari
kisulisuli/kizunguzungu/ kisunzi	kawirawira
kiungulia	leny
kizalia	tuo mar kido maluwo nyathi
malale	nyalolwe
mamunyumunyu/ nyungunyugu	tuo mar ridhruok kind lith tielo
mkamba/kimambe	tuo mageng’o hotogoro mag obo
maumivu makali ya hedhi	tuo mar rem ndalo dhi rowe/e dwe
maumivu ya ini	tuo mar rem mar chuny
maumivu ya mkono	tuo mar rem mar luedo
muhina	tuo um machuer remo
mzio	urajenda
pepopunda	talarieya
polio	polio
pumu	tuo kor mathung’/asma

saratani/kansa	mbunda/kansa
shtuko la moyo	tuo buok mar adundo
swenene	tuo maywayo ng'ato/sefwalo
tombozi/kunuka mdomo	tuo mar dhok madung'
trakoma	trakoma/koko
ukosefu wa hamuchakula	tuo mar rem gombo chiemo
ugonjwa wa hedhi kuthiri/	
menorajia	tuo mar dhi e dwe maok rum kata chung'
ugonjwa wa ini	tuo chuny
ugonjwa wa kibole	tuo mar bath dhokchin moliero
ugonjwa wa kutoweza	
kusoma vizuri	tuo obuongo makelo kasoro e somo kod ndiko
upojazo/nyongea	tuo mar marasmas
ugonjwa wa meno/	
kimenomeno	tuo lak
ugonjwa wa mkojo	tuo mar layo mang'eny
ugonjwa wa moyo	tuo mar adundo
ugonjwa sugu	tuo maok thiedhre
utaahira/mpoozo ubongo	tuo obuongo mokethore mageng'o sudruok tielo gi lwedo

5.6.3.2 Tafsiri ya ugonjwa wa mmea, mnyama na ndege

Ugonjwa wa mmea (tuo buya) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi isipokuwa *mlandege/ngurukia* (achuogra) iliyo na kisawe linganifu cha neno kwa neno. Kwa ujumla, visawe vifuatavyo hudhihirika:

bakajani	tuo mar it yien ma bedo gi kido kato lwar piny
batobato	tuo mar it yien ma bedo gi alama mar laini
chule	tuo mar kido makwar mantie kuom olemo
chulebuni	tuo mar ner gi top mar it yien kod mahua mar kahawa
doakahawia	tuo mar kido marabuor moluorore
doapembe	tuo mar it yien mar kido mokikore
fugwe	tuo mar oyare mamako buya
kiitochura	kit tuo mar kido marabuor moluorore
kikwachu	tuo ma nego yien gi e kore
kimatira	tuo antestia
kinyaushi	tuo mar yien matindo ma ner kato tho
kiozamizi	tuo mar top tie yien
kituru	tuo matuoyo it yien kata olemo kendo kelo gwonyo
kizimwili	tuo pur mar kal
mkwachuro	tuo mar dolruok kasakla mar nas
mlandege/ngurukia	achuogra
mnyauko bakteria	tuo ner mar tie it yien
rozeti	tuo mar thirno yien
tristeza	tuo mar thirno machunga ma tho piyo

ubwiri	tuo mar top yien
ubwirijivu	tuo pur mar it yien ma bedo gi buruburu maralik
ubwiri –vinyoya	tuo pur mar it yien mamiyo pien yien banore

Ugonjwa wa mnyama (tuo le) unahusisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *brusilosu/kuharibu mimba* (buogo), *mkunge* (kanuanwa), *shuna* (athany) na *sotoka* (nyabola). Vingine ni visawe linganifu fafanuzi ambapo maelezo ya kila ugonjwa hutolewa katika LP. Visawe vyote vinawasilishwa kileksikografia kama vifuatavyo:

brusilosu/kuharibu mimba	buogo
chambavu	tuo mar ngo’l tielo, kuot kod bedo gi liet
dasi	kit tuo mar punda
kaudriosi	tuo chuny matimo pi
kimeta	tuo aremo
kiyungi	tuo thuno maremo/aremo
kuhara	ndira mar jamni/diep jamni
mkunge	kanuanwa/guonyo mar diek kod rombe
ndigana	midhusu mar jamni
rabizi	othongo/athongo
shuna	athany
sotoka	nyabola/opere/tuo mager mar diep le
vimbiwa	tuo mar ich kuot

Ugonjwa wa ndege (tuo winy) una hiponimu nyingine ambazo zinapotafsiriwa katika Kiluo hudhihirisha visawe linganifu fafanuzi kama vile:

gomboro	tuo winy malandore
kideri/mdondo	dajo mar winy
kokidiosi	tuo machamo nyimbij winy
mahepe	tuo abach mar tielo, buomb, ng’ut kod ich
ndui	tuo nundu mar winy

5.6.4 Tafsiri ya hiponimu za ulemavu

Ulemavu (ng’ol) unajumuisha hiponimu ambazo zinapotafsiriwa katika Kiluo hudhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno. Hata hivyo, kuna nyingine ambazo hudhihirisha visawe linganifu fafanuzi kama vile *buge* (ng’ol ma lith luedo kata tielo achiel onge), *gobwe* (ng’ol mar chong matuomore), *kibwiko* (ng’ol mar lith lwedo mogodore), *kinyonyoka* (ng’ol mar yie wich machotchet) na *kithembe* (ng’ol mar bodho wach). Kwa ujumla, hiponimu za ulemavu huweza kuangaziwa kileksikografia thaniya kama vile:

afkani/punguani	neko/ran
bubu/bubwi	momo
buge	ng'ol ma lith luedo kata tielo achiel onge
chongo	rachiero
gobwe	ng'ol mar chong matuomore
hanithi/msagaliwa/thori	buoch
huntha	gath
kengeza	wang' obam
kibiongo	rakuom
kibogoyo/buda	rafuok
kibwiko	ng'ol mar lith lwedo mogodore
kidazi/upaa wa kichwa	rabondo
kidole cha sita mkononi	katunga/nyamtunga
kidurango/mbilikimo	oigo/nyadundo
kigugumizi	radwal
kiguru	rabam
king'ong'o	jamang'ure/mang'ure
kinyonyoka	ng'ol mar yie wich machotchet
kikono	olwete/ng'ol mar lwedo achiel
kipofu	muofu
kithembe/kitembe	ng'ol mar bodho wach
kiwete	puth
kiziwi/kiduko	radin/ma ite odino
mang'ombo	jamatwenyo
matege	ragwel
mziavu	nyanyimbi/mothirno
unju	ojunge/rabora ahinya
zeruzeru	lidondo/albino

5.7 Tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kitendo

Uainishaji wa hiponimia kitendo huzalisha hiponimu za vitenzi vinavyohusiana kihiponimia. Aidha, tafsiri za vitenzi vilevile huweza kufanywa kiisimu huku visawe linganifu vya neno kwa neno, na linganifu fafanuzi vikitokea. Hata hivyo, utohazi haujitokezi katika tafsiri ya vitenzi labda kwa sababu vitenzi vyote hutokea kibiolojia hivyo basi hutendwa kwa namna sawia kote duniani. Utafiti huu ulibaini hipanimu mbalimbali kama vile *angalia*, *eleza*, *enda*, *gusa*, *hisi*, *inama*, *jenga*, *kaa*, *kata*, *kula*, *lala*, *lia*, *lima*, *ng'oa*, *ondoa*, *panda*, *piga*, *pika*, *safisha*, *sema*, *tafuta*, *toa*, *ua* na *weka* zinazodhihirisha visawe maalum kama vile:

Angalia (rango/ng'iyo) ina jumla ya hiponimu zinazodhihirisha visawe linganifu vya moja kwa moja isipokuwa *perepesa* (ng'iyo koni gi kocha) iliyo na kisawe linganifu fafanuzi:

angaanga	nono/rango ahinya
angalilia	koro
chungulia	gilo/kwalo ng'iyoy
linga	pimo
ona/lola	nenoy
ota	leko
perepesa	ng'iyoy koni gi kocha

Eleza (lero/nyisoy) hujumuisha hiponimuy zilizo na visawey linganifuy vya nenoy kwa nenoy isipokuwaya *gusiy* (lero ey yoy machiek) inayodhihirishaya kisawey linganifuy fafanuziy:

fafanuya	lero/nyisoy maler
fahamishaya	fuloy/huloy/nyisoy wach manyien
gusiy	lero ey yoy machiek
lalamikaya	ng'ur

Enda (dhiyoy/chwalo/sudoy) inayumlay ya hiponimuy ambazoy zikitafsiriwaya hudhihirishaya visawey linganifuy. Hata hivyoy, kuna nyinginay zinazoonyeshaya visawey linganifuy fafanuziy kama vile *enda kijeshiy* (dhiyoy kajalwenyey), *enda joshiy* (dhiyoy piyoy), *hemeray* (dhiyoy kisumay), *parakasay* (ringoy ahirititiy) na *tatagay* (wuothoy afuonyay). Visawey hivi vyotey vinaweza kuwasilishwaya kileksikografiy thaniyaya kama vifuatavyoy:

andamay	dwar/luwo
bingiriya/ fingirika/vingirika	ng'ielore/tondni
chanyatiya/nyatiya/nyemeleay	lidho
chirizikay	lak/mol/swosoy
chopeay	king'oy/suto
chuchia/tikisikay	yiengo/yungoy
chururay	chuer/ndong'
demay	swesoy (kaka nyathiy)
duruy	luorore/luorruok
enda kijeshiy	dhiyoy kajalwenyey/pangruok kajalwenyey
enda joshiy/harakay	dhiyoy piyoy
guchiy/pechay	ling'oy
hangaikay	dang'ni
hemeray	dhiyoy kisumay
iliyay	limoy/wendoy/dhiyoy limbey
kimbiyay	ringoy
kokonay	lak/mol/gwaroy
kwetay/sotay	swedore/sodore
nenguyay	tonyore
ogeleyay	kwang'/goyoy abal

ondoka	dar/wuok
ongozana	luwo/wuotho kanyakla
paa	fuyo/huyo
parakasa	ringo ahirititi
randa/tanda	yiegore/wuotho gi sunga
rombeza	wanyo/dhi awanya
ruka	dum/chikore
sukuma	dhiro/kaso
tambaa	lak/mol/gwaro
tataga	wuotho afuonya/wuotho e gima fuonyore
tembea	wuotho
tinga	rundo
tokomea	lal
vuta	ywayo

Baadhi ya hiponimu za *enda* huelekea kuwa hipanimu ndogo ndogo kama vile *ruka* na *tembea*. Hipanimu *ruka* (dum/chikore) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa *chachawa* (dum gi mor) na *chupia/dandia* (dum e gari) zilizo na visawe linganifu fafanuzi. Visawe vya hiponimu hizi huwasilishwa kama vifuatavyo:

chachawa	dum gi mor
chupa	sodore/goyo ogol ogol
chupia/danda	dum e gari
dapia	leng'ore
dupa	kalo
papatika	pupni

Kwa upande mwingine, *tembea* (wuotho) hujumuisha hiponimu vitenzi vilivyo na visawe linganifu isipokuwa hiponimu *belenga* (wuotho gi sungruok) na *jongea* (bengo wuoth) zilizo na visawe linganifu fafanuzi:

batabata	lidho
batua	tambo/yoro
belenga/datia	wuotho gi nyisruok
chechemea	king'o/suto
enda matiti	reto/soro wuoth
jikokota	nawo/gumbo/wuotho mool
jongea	bengo wuoth/wuotho mos
kongoja	kakni/wuotho mayomyom
sururika/tangatanga	dialo
tagaa	hanyo/chielo wuoth

Gusa (mulo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

dara	gido/sako
dota	bilu

Hisi (winjo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

nusa/vuta	ng'weyo
ona	ng'iyu
onja	bilu
shika	mako
sikia	winjo

Inama (dolo/ng'waso/kulo) ina hiponimu zinaodhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

bong'oa/furama	gumo/dolore
dindia	riewo/riewore

Jenga (gedo/gero) hujumuisha hiponimu *kandika* (muono) iliyo na kisawe linganifu, na *aka* (gero gi kidi) na *ezeka* (umo tado/goyo tado) zenye visawe linganifu fafanuzi:

aka	gero gi kidi
ezeka	umo tado/goyo tado
kandika	muono

Kaa (bedo) hudhihirisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa *pweteka* (bet abola) inayodhihirisha kisawe linganifu fafanuzi:

chutama/otama	guom
pangana	riedo
pweteka	bet abola

Kata (ng'ado) hujumuisha hiponimu zinazodhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa *dengua* (lielo bath wich), *fasili* (ng'ado law) na *kereza* (ng'ado gi musmeno) zinazodhihirisha visawe linganifu fafanuzi:

chanyata	liro
chega/dira	lielo/liedo
chenga¹/fyua/purura	keyo
chenga²/pelea/pogoa	lwero/guro/busu/chengo/fuayo/haro
chikicha	nyanyo
dengua	lielo bath wich
donoa	kayo

fasili	ng'ado law
fuchua	lunyo
gema	boro
katua	beto/chadho/fwadho
kereza	ng'ado gi musmeno
tema	tong'o/baro
tina	nduso/tero nyange

Kula (chamo/chiemo) hujumuisha hiponimu zinazodokeza visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

akia/bwakia/fakamia	nyulo/mwonyo ngili
haha/kakaka/papia/ pupa/umero	hadho/chamo arika
kunywa	madho/modho
monyoa	ng'uolo/chamo gima yom arika
ng'wenya	ng'iso/ng'weko/njiyo
tafuna	muodo/njako/nyamo

Utafiti ulibaini kuwa *kula* huelekea kujumuisha hiponimu nyingine zinazoweza kubadilika kuwa hipanimu ndogo ndogo hasa *kunywa* na *tafuna*. **Kunywa** (madho/modho) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu isipokuwa *konga* (modho matin) na pia *kongamoyo* (modho mang'ey). Visawe hivi huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

amwa/nyonya	dhodho
chubuwa	liso
dudumia/gagamiza	kubo/madho arika
konga	modho matin
kongamoya	modho mang'eny
kukumia	rwoyo/ruoyo/modho mang'eny piyo
kulula	kuoto/lolo
lamba/ramba	gado/lweko/nang'o

Isitoshe, **tafuna** (muodo) huhusisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

gagadua	muodo
kukeketa	rado

Lala (nindo) hushirikisha hiponimu ambazo zinapotafsiriwa hutoa visawe linganifu vya neno kwa neno na visawe linganifu fafanuzi kama vile:

jilaza	yueyo/kudore
lala chali/tani	nindo ataro
lala kifudifudi/fahamia	nindo auma
lala upande	nindo abathe

Lia (yuak) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *bweka* (giyo/gweyo), *guma* (ruto/mor), *tetea/kokoneka* (keko) na *wika* (kok), na pia zenye visawe linganifu fafanuzi. Visawe vyote kwa jumla ni kama vile:

bweka	giyo/gweyo
chata/chachatika	yuak kaka kich
data	yuak gima barore/turore
guma	ruto/mor
kereza	muodo lak
kuhoni	goyo hon
kunyau	yuak mbura
lia nyende	yuak maliyore
sinasina	yuak nyathi bang' chwat
tetea/kokoneka	keko
wika	kok

Lima (puro) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

gwaza/para	gwaro/reyo
palia	doyo

Ng'oa (pudho) hudhihirisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

kong'oa	pudho
konyoa	pono/ridho

Ondoa (golo/gol) hujumuisha hiponimu vitenzi anuwai ambavyo vikitafsiriwa hudhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa hiponimu kama vile *pambua* (lonyo gige biso del) na *parakachua* (golo apoya) zinazodhihirisha visawe fafanuzi kama vile:

palia/palilia	doyo/guno
pambua	lonyo gige biso del
parakachua	golo apoya
paruza	gwaro
pujua/bujua/purura	dang'o/ridho
pukuchua/kokoa	runyo/suso
pupua	ng'wedo/haro
tandua	lendo/lando/keyo

Panda (idho/lwenyo) ni kitenzi homonimu kilicho na maana nyingi hata hivyo kimetumiwa katika tasnifu hii kumaanisha kukwea. Hipanimu hii ina hiponimu *paraga* (lwenyo) yenye kisawe linganifu na *paramia* (lwenyo arika) yenye kisawe linganifu fafanuzi:

paraga	lwenyo/idho yien
paramia	lwenyo arika

Piga (goyo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu fafanuzi kama vile *dunda* (goyo ma chikre kaka opera) na *piga ngumi* (goyo adhong'). Hata hivyo hiponimu zinazosalia hudhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno:

chapa	chwado
dhurubu	diemo/goyo matek
dunda	goyo ma chikre kaka opira
kong'ota	duong'o/tuomo
papata/piga kofi	thalo/pamo
piga ngumi	goyo adhong'
piga teke	gweyo

Pika (tedo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa hiponimu *tia mvuke* (tedo gi muya maliet) inavyodhihirisha kisawe linganifu fafanuzi:

babua	rewo
banika	bulo/tholo/lodo
chemsha	yienyo/chwako/boko
chopeka	dwago/tet adwaga/uro tedo
kaanga	chielo/chiedo
kanza	muro
oka	beko
tia mvuke	tedo gi muya maliet

Safisha (luoko) hujumuisha hiponimu vitenzi vinavyodhihirisha visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *fua* (luoko) na *suuza* (lawo). Hata hivyo, hiponimu nyingine zilizosalia zinazoonyesha visawe linganifu fafanuzi. Visawe vyote kwa jumla ni kama vile:

chamba	yueyo gi otas kata pi
fua	luoko
nawa	luoko fuonde del
osha	luoko kaka sande
oga	luoko del
ogsha	luoko ng'ato

pangusa
suuza

teng'o buru
lawo

Sema (wacho/ulo) hujumuisha hiponimu mbalimbali. Baadhi ya hiponimu hizo zina visawe linganifu fafanuzi kama vile *ganza/gugumiza/dodosa* (yua dwal), *gwaza* (wuoyo gi parruok), *hohosa/weweseka* (wuoyo e nindo), *jimamasa* (wuoyo gi wuondruok), *jisemea* (wuoyo ma ok ipimo), *kufuru* (kwedo weche din), *leleja* (wacho oyuma) na *vongonya* (wacho gi duol maduong' kaka ajuoga). Hata hivyo, hiponimu zinazosalia hudhirisha visawe linganifu vya neno kwa neno. Kwa ujumla, visawe vyote vinaweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

batuka	kwarore/goyo koko
bwabwaja/hambarara/ ropoka/payuka	mbwakni
fyua/tania	lombo/ngero
ganza/gugumiza/dodosa	yua dwal
gwaza	wuoyo gi parruok
hohosa/weweseka	wuoyo e nindo
jimamasa	wuoyo gi wuondruok
jisemea	wuoyo ma ok ipimo
kadhibu	riambo
kariri	nwoyo/nuoyo wach
kemea/gombeza	kego/yanyo
kufuru	kwedo weche din
leleja	wacho oyuma
nong'oneza	kuodho
ombolekeza	kwong'ore/mbira
ongopa	riambo
ongopea	wuondo
rai	kwayo
rongonya	wacho gi duol maduong' kaka ajuoga
pyora	yanyo

Tafuta/zengea (dwaro/manyomenyo) ina hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *adidi* (kwano) na *chakura* (yaro) tofauti na hiponimu nyingine nyingi zinazodhirisha visawe linganifu fafanuzi kama tunavyoona katika safu zifuatazo:

adidi	kwano
bojia	dwaro gi lidho
buga/palata	ulo cham
chakura	yaro
chungua/kagua	nono/rango maber
gawadia	dwaro ne ng'ato ochot

pekechua	manyo gi chuny achiel
peleleza/doya	manyo aling'ling'
tafiti	dwaro tiend wach

Toa (golo) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *alika* (barore/bukore/muoch), *fuka* (dhuolo), *gooka* (ng'ok), *gumia* (ng'ur), *guruguza/koboa* (runyo/suso), *hakikisha* (siro), *hamisha* (daro/sudo), *kopoa* (nyuolo) na *puliza* (kudho). Hiponimu nyingine zina visawe linganifu fafanuzi. Kwa ujumla, visawe vyote vya hipanimu *toa* huweza kuwasilishwa kileksikografia thaniya kama vifuatavyo:

alika	barore/bukore/muoch
fuka	dhuolo/golo iro
futa	twoyo kaka pi
gooka	ng'ok
gumia	ngur/ruto
guruguza/kukoboa	runyo/suso
hakikisha	siro
hamisha	daro/sudo
hariji	tiyo gi pesa
hongga	golo asoya
hongea	goyo erokamano
jahabu	golo yie oko mondo olosi
kopoa/zaa	nyuolo
pukuta	yungo/yiengo/teng'o
puliza	kudho
puma	gamo yueyo/puodore
taga	nyuolo tong'

Ua (nego) hujumuisha hiponimu zilizo na visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile:

chinja	yang'o/ng'ado ng'ut
nyonga	doyo/ng'awo/liero
songa	mino/winyo ng'ut

Weka (keto) hujumuisha hiponimu zenye visawe linganifu vya neno kwa neno isipokuwa *paua/ezeka* (keto tado), *rundika* (keto kanyakla) na *sajili* (keto kaka rapar) zenye visawe linganifu fafanuzi. Visawe vyote huweza kuwasilishwa kama vifuatavyo:

pachika	riko/ruako/piko
pakata	piro
paki	chungo/keto kamoro
panda	pidho

pandikiza	chingo/pidho kama chielo
panga	chano/bidho/loso
paua/ezeka	keto tado
pepea	kuogo/chiego
rundika	keto kanyakla
sajili	keto rapar
tundiza	luowo
zungushia	lworo/godho

5.8 Mlinganisho kimuundo baina ya hiponimia za Kiswahili na Kiluo

Kama tulivyoona katika sura ya pili ya tasnifu hii, muundo hurejelewa moja kwa moja kama namna kitu fulani kinavyotengenezwa (TUKI, 2013). Kitu kile kinachotengenezwa huwa na umbo lake linaloweza kutambulika na kupewa jina maalum kwa mujibu wa lugha husika. Kimsingi, chochote kinachoundwa huwa na vipashio au vijenzi vyake vinavyosukwa kwa ustadi maalum. Mathalani, umbo la mwili wa binadamu linaundwa na vijenzi kama vile *kichwa*, *shingo*, *mikono*, *kiwiliwili* na *miguu*. Aidha, katika jamii nyingi za Kiafrika, *mfugo* ambalo ni umbo dhahania linalorejelea wanyama wanaofugwa huundwa kutokana na vijenzi kama vile *kondoo*, *mbuzi*, *ng'ombe*, *punda*, *paka* na kadhalika.

Kuna baadhi ya wataalamu walioshikilia dai kuwa kila umbo katika lugha zote ulimwenguni huelekea kuwa na vijenzi vinavyolingana kisifa na kiidadi. Kwa mujibu wa Crystal (1987), utafiti wa Berlin B. na P. Kay wa mwaka wa 1969 ulibainisha kuwa leksimu 11 aghalabu hutumika kujenga hipanimu *rangi* katika takriban lugha zote ulimwenguni. Vilevile, kuna dai kuwa vijenzi vinavyohusiana katika uhusiano wa kifamilia, samani na chakula katika lugha nyingi ulimwenguni hufanana. Aidha, kuna 'ubia wa upishi' kuhusu aina mbalimbali za namna ya kupika kunakolingana katika takriban lugha zote ulimwenguni (Lehrer, 1974). Hata hivyo, tafiti nyingine hudhihirisha hali kuwa kila lugha hushughulikia ulimwengu au mazingira yake kwa njia tofauti. Kwa hivyo, seti za leksimu katika umbo maalum huelekea kutofautiana kwa kiwango fulani na lugha nyingine kwa sababu za kimazingira na uzoefu au tajriba za watumiaji lugha (Carter & McCarthy, 1988; Aitchison, 1992; Hatch & Brown, 1995; Gharagazloo, 2009). Tofauti hizo hudhihirishwa na wataalamu kutokana na ubinafsi wao (Ungerer & Schmid, 1997 katika Murphy, 2003b). Ubinafsi kama huo unaonekana baina ya Cruse (1986) aliyezungumzia hiponimu za *kiumbe* kama *mnyama*, *ndege*, *samaki* na *mdudu* tofauti na Yule (1996) aliyezungumzia vijenzi vya *kiumbe* kama *mnyama* na *mdudu*.

Matokeo ya utafiti huu yanalandana na maoni ya Carter na McCarthy (1988), Aitchison (1992), Hatch na Brown (1995) na Gharagazloo (2009) kuwa mazingira na tajriba za watumiaji lugha huchangia ulinganifu na tofauti za kimuundo katika tafiti za hiponimia. Hivyo basi, kuna muundo linganifu na tofauti baina ya hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo zilizodhihirika katika kongoo husika la nomino na vitenzi vinavyohusiana kihiponimia kutoka *KK21* na *KKS*, leksikografia thaniya za Kiluo kama vile *DED (Dholuo–English Dictionary)*, *EDD (English–Dholuo Dictionary)* na makala nyingine za leksikografia za Kiluo. Leksimu zinazodhihirisha uziada wa kimuundo na pia mtindo mbadala katika ama Kiswahili au Kiluo zimeandikwa kwa italiki, chapa iliyokoza na kupigiwa mstari. Sehemu ya 5.2 ya tasnifu hii hudhihirisha kuwa uainishaji kitambuzi hulandana kimuundo katika Kiswahili na Kiluo katika hiponimu za *kiumbe hai*. Kama vile, *kiumbe hai* (gima ngima) hujumuisha hiponimu *mdudu* (kudni), *mmea* (buya), *mnyama* (le), *ndege* (winyo), *nyoka* (thuol) na *samaki* (rech) katika Kiswahili na Kiluo. Hata hivyo, Kiluo huelekea kuwa hakina hiponimu *gegereka* inayotambulika katika Kiswahili.

Kutokana na data katika sura ya tano ya tasnifu hii hasa za sehemu ya 5.3 (kutokea 5.3.1 hadi 5.3.15), kunadhihirika hiponimu mbalimbali zinazolingana kimuundo katika Kiswahili na Kiluo katika uainishaji wa hiponimia kiuamilifu kama vile *atifali/vikembe*, *hiponimu za binadamu*, *mmea*, *mnyama*, *ndege*, *kileo*, *chombosafari*, *kitilio*, *silaha*, *taa* na *vazi*. Japo kuna ulinganifu mkubwa katika muundo wa *ala za muziki* kama vile *ala ya kupigwa*, *kupulizwa* na *ya nyuzi* katika Kiswahili na Kiluo kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.6 ya tasnifu hii, tofauti chache huelekea kudhihirika katika *ala ya nyuzi*. Hivyo basi, kuna ulinganifu katika Kiswahili na Kiluo katika hiponimu za *ala ya nyuzi* kama vile *fidla* (thum machal gi orutu), *gambusi* (gir thum machal gi gita), *gita* (gita), *kinanda* (onanda), *manyanga* (oyieke), *matuasi* (gir thum molos gi chuma), *piano* (piano) na *tashkota* (mandalin). Hata hivyo, Kiluo kinaelekea kujumuisha hiponimu nyingine zaidi katika uwanda huu wa *ala ya nyuzi* kama vile *nyagwero* (ala ya muziki iliyotengenezwa na kamba moja), *mwala* (ala ya muziki iliyoundwa kwa kamba) na *osatu* (aina ya fidla itengenezwayo na tete/mafunjo).

Ingawa muundo hulingana katika hiponimu za *chakula* katika Kiswahili na Kiluo kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.7 ya tasnifu hii kama vile *chakula kiowevu* (k.v. *asali*, *chai*, *kahawa*, *kongoro*, *masalo*, *maziwa*, *mchuzi*, *ngizi*, *rikoriko*, *sharubati*, *soda*, *sukari*, *uji*) na

chakula kigumu (k.v. *andazi, kitoweo, kiungo, lawalawa, mkate, ugali, wali*), kuna tofauti zinazotokea katika hiponimu za *chakula kiwakati na kimatukio* katika Kiluo. Ulinganifu unaotokea baina ya Kiswahili na Kiluo katika hiponimu za *chakula kiwakati na kimatukio* ni kama vile *ambrosi* (chiemb nyiseche Jorumi gi Greek), *chajio* (chiemb odhiambo), *chamcha* (chiemb odiechieng’/ohiwu), *chamshakinywa* (chiemb okinyi/migago), *daku* (chiemb otieno e dwe Ramadhan), *dhifa* (chiemb nyasi/pati), *ekarista* (sawo), *kiamshahamu* (chiemo mamedo miluma motelo ne chuny chiemo), *kisutuo* (chiemb galamoro), *kombe* (chiemb wuon arus), *malimati* (chiemo michamo bang’ lemo ne kitundu), *maponeo* (chiemb kisuma), *mchapalo* (chiemo michamo achunga/koktel), *pamba* (chiemb wuoth/safar) na *pudini* (chiemo milawogo dhok bang’ chuny chiemo). Hata hivyo, utafiti ulibaini kuwa kuna hiponimu nyingine zaidi za hipanimu *chakula kiwakati na kimatukio* katika muundo wa Kiluo tofauti na zile zinazorejelewa katika Kiswahili kama vile *abiera* (chakula spesheli siku ya arusi) na *oiro oiro* (chakula cha kwanza katika boma jipya).

Kiswahili na Kiluo hudhihirisha muundo linganifu katika hiponimu nyingi za *chombojikoni* kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.8 ya tasnifu hii kama vile *chomeo, chungu, chungio, karai, mwiko, samawari, sufuria, ubia, vilia* na *vyombo vya kupakulia/vipakulizi*. Hata hivyo, japo ulinganifu huonekana katika *vyombo vya kupakulia/vipakulizi* kama vile *bakuli* (bakul), *bilauri* (baraol), *buli* (brika), *dishi* (dis), *gilasi* (glas), *hero* (dis molos gi yien), *jagi* (jag), *kata* (agwata), *kikombe* (okombe), *kopo* (okobo), *sahani* (san) na *sinia* (sinia) katika Kiswahili na Kiluo, tofauti chache za kimuundo hudhihirika katika Kiluo hasa kinapojumuisha kiuamilifu hiponimu za ziada kama vile *alaro* (chombo cha udongo cha kunywea pombe), *nyalaro* (chombo cha udongo kinachotumiwa kama dishi), *nyieth/wer* (chombo cha mbao cha kukama maziwa), *ote* (kata ndogo ya kunywea) na *wal* (kata kubwa ya kunywea uji). *Mtego* unaojumuisha hiponimu (k.v. *dema, gwato, jarife, juya, kimia, kiunda, mgono, mshipi, mwina/rina, ndugubizari/uhedhi, tando, tenga, ugavu, uwalio, vyero/tando/uzio*) huelekea kulingana kimuundo kwa kiwango kikubwa katika Kiswahili na Kiluo kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.11 ya tasnifu hii. Hata hivyo, kuna tofauti chache zinazodhihirika katika Kiluo hasa kinapojumuisha hiponimu nyingine za ziada kama vile *ober* (aina ya mtego wa kuvua samaki), *obeto* (mtego wa kukamata panya), *ojejre* (mtego unaotengenezwa kutokana na nyasi wa kumnasa ndege), *omuonjo* (aina ya mtego wa panya) na *sienyo* (mtego wa kikapu cha kuvua

samaki mtoni kwa kumfunika). Kiswahili na Kiluo huelekea kulingana kimuundo kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.12 ya tasnifu hii ambapo hipanimu **samani** hujumuisha *kabati* (k.v. *almari/saraka, dipfriza, jokofu/friji/jirafu, kabati la nguo, sefu*), *kikalio* (k.v. *deski/dawati, firasha, jamvi, kiti, mkeka*), *kitanda* (k.v. *machela/ulili, mede, mwakisu, samadari, susu/mlezi, tusi/jeneza*) na *meza* (k.v. *altare/madhabahu, dawati/deski/jarari, meza ya kulia, meza ya kahawa, meza ya kusomea, meza ya puli, ngurunga*). Hata hivyo, Kiluo hudhihirisha hiponimu ya ziada hasa **miriri** (kitanda cha matendegu yaliyokongomezwa sakafuni) katika muundo wa hipanimu *kitanda*.

Uainishaji kijiografia unaohusisha hipanimu **mahali** hudhihirisha muundo linganifu baina ya hiponimu anuwai za Kiswahili na Kiluo kama tunavyoona katika sehemu ya 5.4 ya tasnifu hii kama vile *mahali pa afya, biashara, elimu, hifadhi, kiwanda, maabadi* na *makazi*. Japo **mahali pa makazi** hujumuisha hiponimu linganifu (k.v. *ahera, arkadia, barazahi, bloku, chaa/banda, chalia, dahalia, dimba, edeni, fuko, ganjo, hamio, jumba, kambi, kifukofuko, kijiwe, kimbilio, kiota, kirimba, kizimba, makani, makazi ya kifalme, manyata, manzili, mazalio, misheni, risavu, sasa, sega*) kama tunavyoona katika Kiswahili na Kiluo, kuna hiponimu za ziada za Kiluo zinazodhihirisha tofauti kimuundo na Kiswahili kama vile: **abila** (nyumba ndogo ya mzee wa boma), **kayumba/kiru** (kijumba cha kufanyia kafara), **kisika** (sehemu ya nyumba wanapolala mbuzi, kondoo na ndama), **mbogo/simba** (wanapolala vijana wa kiume) na **siwandha** (chini ya mti panapotengezwa kwa shughuli kama vile sherehe).

Data katika sehemu za 5.5, 5.6 na 5.7 za tasnifu hii huonyesha kuwa kuna ulinganifu wa kimuundo katika uainishaji wa hiponimia **kitukio** (k.v. *mchezo*), **kihali** (k.v. *malipo, sauti, ugonjwa, ulemavu*) na **kitendo** (k.v. *angalia, eleza, enda, gusa, hisi, inama, jenga, kaa, kata, kula, lala, lia, lima, ng'oa, ondoa, panda, piga, pika, safisha, sema, tafuta, toa, ua, weka*). Hali hii hutokea kwa sababu *ugonjwa, ulemavu* na *vitendo* vya binadamu aghalabu huelekea kulingana kote ulimwenguni. Kule kulingana kimuundo katika uainishaji wa hiponimia kihali na kitendo baina ya Kiswahili na Kiluo na lugha zote ulimwenguni kunaielekea kulandana na dai la Lehrer (1974) alipotoa mfano kuwa kuna 'ubia wa upishi' katika takriban lugha zote za dunia. Hivyo basi, muundo wake vilevile huelekea kulingana katika lugha zote husika.

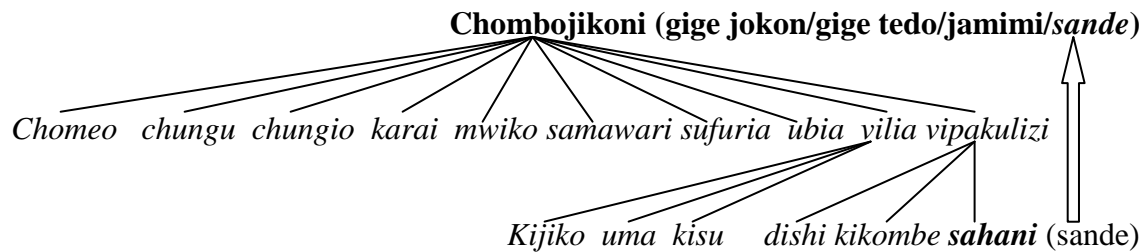
5.9 Mlinganisho kimtindo baina ya hiponimia za Kiswahili na Kiluo

Mtindo katika sehemu hii umeangaziwa kwa namna tofauti na jinsi unavyorejelewa katika taaluma ya umitindo. Katika umitindo, mtindo hurejelewa kama sifa anuwai za matini husika kutokana na utawala wa vidadalia katika miundo ya lugha (Fowler, 1966; Urbanova, 2005). Sifa hizo husika ndizo zinazochangia matumizi mbadala ya lugha. Baadhi ya sifa hizo ni kama vile ubadalia (matumizi ya sajili), upekee (uwasilishaji wa ujumbe) na pia uchaguzi (kanuni za lugha zilizopo na zilizobuniwa) (Mukherjee, 2005; Missikova, 2009). Hata hivyo, utafiti huu ulizingatia fasili ya Hornby (2010) ambapo mtindo hurejelewa moja kwa moja kama staili maalum au jinsi kitu kinavyofanywa kwa kufuata utaratibu fulani. Hivyo basi, katika hiponimia, mtindo huchukuliwa kama jinsi tunavyoyapa majina hipanimu kwa mujibu wa mazingira na utamaduni wa lugha husika. Kama vile, kuna mtindo wa kuipa hipanimu jina moja maalum au kuchukua jina la hiponimu mojawapo ili kusimamia ujumla huo au hipanimu hiyo. Hali hii hudhihirisha kuwa mtindo hufanywa kwa kutegemea uteuzi na muundo wa lugha (Moti, 2010). Hivyo basi, kila lugha huteua hipanimu zake na vijenzi au hiponimu zake kwa jinsi maalum.

Suala la mtindo katika hiponimia lilidhihirika katika Crystal (1987) alipotoa kauli kuwa kila lugha huelekea kuwa na jinsi mbalimbali za kuzungumzia ujumla wa leksimu au kuipa hipanimu jina maalum. Hivyo basi, hipanimu husika huelekea kupewa jina kwa mujibu wa utamaduni na mazingira ya lugha husika (Lyons, 1981; Crystal, 1987). Hata hivyo, lugha nyingi ulimwenguni hudhihirisha mtindo ambapo umbo au hipanimu hupewa jina maalum tofauti na majina ya hiponimu zake. Mathalani, wanyama wanaofugwa kama vile *ng'ombe*, *punda*, *ng'amia* na *kondoo* hurejelewa kama *mfugo* katika lugha nyingi ulimwenguni. Kutokana na mfano huu, tunaona kuwa jina la *mfugo* linatofautiana moja kwa moja na haya majina ya hiponimu zake zilizotajwa. Hata hivyo, kuna pia hali ambapo hipanimu nyingine katika lugha kama vile Kiluo huelekea kutumia mtindo tofauti ambapo jina la hiponimu moja huchukuliwa kusimamia ujumla huo au jina la hipanimu. Mathalani, vyombo vya jikoni huelekea kurejelewa kama *sande* (sahani) licha ya kuwa hiyo *sahani* ni mojawapo ya hiponimu zake. Kwa hivyo, sura hii imeangazia suala la mtindo kwa kurejelea kiulinganifu hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo.

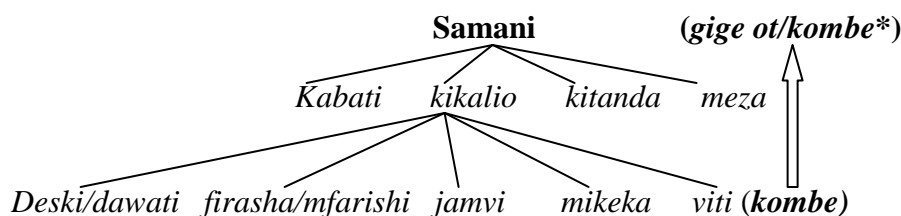
Kutokana na data katika sehemu za 5.2 hadi 5.7, utafiti ulidhihirisha ulinganifu wa kimtindo wa kuzipa hipanimu husika majina maalum na pia mtindo unaotofautiana baina ya hiponimia za Kiswahili na Kiluo. Kule kulingana na kutofautiana kimtindo kunatokana na ulinganifu wa

visawe unaotusaidia katika ugunduzi wa mtindo wa kuzipa hipanimu majina katika Kiluo. Kuna ulinganifu wa kimtindo kwa mujibu wa uainishaji anuwai wa hiponimia. Mathalani, uainishaji kitambuzi huonyesha kufanana kimtindo kwa hipanimu *kiumbe hai* (gima ngima). Uainishaji kiuamilifu hulingana kimtindo katika *atifali* (mbandu/nyithindo), *binadamu* (dhano), *mmea* (buya), *mnyama* (le), *ndege* (winyo), *ala za muziki* (gige thum), *chakula na kileo* (chiemo kod math makech), *chombo safari* (gige safar/wuoth), *kitilio* (gir olo), *mtego* (obadho), *silaha* (gige lweny), *taa* (taya) na *vazi* (aruaka). Hata hivyo, tofauti chache za kimtindo huelekea kuonekana katika hipanimu zinazoainishwa kiuamilifu. Utafiti huu ulibaini kuwa Kiswahili kinapokuwa na mtindo wa moja kwa moja wa kuipa hipanimu majina kama vile *chombojikoni* na *samani*, kwa upande mwingine, Kiluo kinaelekea kutumia mtindo tofauti ambapo jina la hiponimu mojawapo huweza kutumiwa kusimamia ujumla huo au majina ya hipanimu hizi kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.8 ya tasnifu hii. Hivyo basi, hipanimu *chombojikoni* hurejelewa moja kwa moja kama ‘*gige jokon/gige tedo/jamimi/sande*’ na *samani* hurejelewa kama *gige ot/gige pambo ot/kombe*. Hali ya *chombojikoni* huweza kuonyeshwa kwa kutumia kielelezo kama kifuatacho:

Kielelezo 5.1: Mtindo wa kuipa jina hipanimu *chombojikoni*

Kutokana na kielelezo hiki cha 6.1, kunadhihirika wazi kuwa hiponimu au leksimu mahususi ya kiwango cha chini huweza kutumiwa kusimamia hipanimu katika Kiluo. Kama vile, ‘*sande*’ husimamia *chombojikoni* katika Kiluo licha ya kuwa ni hiponimu mojawapo. Aidha, *samani* inayojumuisha hipanimu ndogondogo kama vile *kabati*, *kikalio*, *kitanda* na *meza* huelekea kuchukua jina la leksimu mahususi katika Kiluo kama vile *kombe* kama tunavyoona katika sehemu ya 5.3.12 ya tasnifu hii mbali na kufafanuliwa pia kama ‘*gige ot/gige pambo ot*’ jina ambalo kimsingi ni homonimu. Hii ni kwa sababu ndani mwa nyumba (*ot*) mna vitu vingine tofauti na *samani*. Hali hii huweza kuangaziwa katika kielelezo 5.2:

Kielelezo 5.2: Mtindo wa kuipa jina hipanimu samani

Kutokana na kielelezo hiki cha 5.2, mshale huu hutumiwa kuashiria hali kuwa hipanimu *kombe* inayojumuishwa katika *kikalio* ambayo ni hiponimu ya *samani* hutumiwa kuwakilisha jina la hipanimu hii katika Kiluo. Pasipo na neno hili, waluo wengi wana mazoea vilevile ya kutoa maelezo ya *samani* kama ‘*gige ot*’ (yaani vitu vya nyumba) huku wakivitaja kama vile *mesa* (meza), *otanda* (kitanda), *kom* (kiti) na kadhalika. Aidha, hali hii huelekea kutatanisha maana iliyoko kwa sababu kuna vitu vingi vya nyumba vya sampuli mbalimbali.

Kama tulivyoona katika sehemu za 5.4, 5.5, 5.6 na 5.7 za tasnifu hii, kuna ulinganifu mkubwa wa kimtindo baina ya hiponimia za Kiswahili na pia Kiluo. Mathalani, uainishaji kijiografia huonyesha mtindo linganifu baina ya Kiswahili na Kiluo katika hipanimu kama vile *mahali pa afya* (kar thieth), *mahali pa biashara* (kar ohala), *mahali pa elimu* (kar tiegruok), *mahali pa hifadhi* (kar keno), *mahali pa kiwanda* (kar loso gik moko), *mahali pa maabadi* (kar lemo) na *mahali pa makazi* (kar dak/dala). Uainishaji kitukio hudhihirisha ulinganifu kimtindo katika hipanimu *mchezo* (tugo). Uainishaji kihali huonyesha ulinganifu kimtindo katika *malipo* (chudo), *sauti* (duol), *ugonjwa* (tuo) na *ulemavu* (ng’ol). Uainishaji wa hiponimia kitendo pia huonyesha ulinganifu kimtindo baina ya Kiswahili na Kiluo kama vile *angalia* (rango), *eleza* (lero), *enda* (dhiyo), *gusa* (mulo), *hisi* (winjo), *inama* (dolo), *jenga* (gedo), *kaa* (bedo), *kata* (ng’ado), *kula* (chamo), *lala* (nindo), *lia* (yuak), *lima* (puro), *ng’oa* (pudho), *ondoa* (golo), *panda* (idho), *piga* (goyo), *pika* (tedo), *safisha* (luoko), *sema* (wacho), *tafuta* (dwaro), *toa* (golo), *ua* (nego) na *weka* (keto).

5.10 Hitimisho

Sura hii imeangazia tafsiri ya hiponimia zilizoainishwa kwa namna mbalimbali kwa msingi wa nadharia ya tafsiri. Imebainika kuwa mtazamo wa kiisimu unaohusisha ulinganifu na usawazisho aghalabu hufaulishwa na mbinu za tafsiri ya neno kwa neno, tafsiri sisisi na pia tafsiri tohozi. Utohozi huzingatia taratibu mbalimbali za tafsiri hasa uhawilisho, uasilishaji, na uundaji kisawe.

Visawe vilivyopatikana ni vya ulinganifu wa neno kwa neno na vilevile ulinganifu fafanuzi. Isitoshe, imebainika kuwa ukopaji wa moja kwa moja na utohozi hudhihirika kwa wingi katika visawe vya hiponimu za nomino katika Kiluo kuliko hiponimu za vitenzi. Hali hii huafikiana na kauli kwamba ni vigumu kukopa au kutohoa leksimu vitenzi tunapofanya tafsiri kutoka lugha moja hadi nyingine (Fausey *na wenzie*, 2006). Tafsiri iliyofanywa kuhusu hiponimia zilizoainishwa kwa namna anuwai hudhihirisha visawe mbalimbali kama vile linganifu (vya neno kwa neno), visawe linganifu fafanuzi na pia kapa.

Imebainika katika sura hii kuwa japo kuna kulingana kwingi kimuundo baina ya Kiswahili na Kiluo katika uainishaji wa hiponimia kitambuzi, kitukio, kihali na kitendo, tofauti ndogo ndogo hudhihirika tunaposhughulikia hipanimu katika uainishaji wa hiponimia kiuamilifu na kijiografia. Baadhi ya hiponimia za kiuamilifu na kijiografia zifuatazo huonyesha tofauti za kimuundo: *ala za muziki za nyuzi, chakula kiwakati na kimatukio, chombojikoni* kama vile *vipakulizi, samani* kama vile *kitanda, mtego na mahali pa makazi*. Japo mtindo pia huelekea kulandana katika hiponimia nyingi, tofauti ndogo ndogo hudhihirika. Kama vile, hipanimu *chombojikoni* huelekea kupewa jina la hiponimu *sande* (sahani) ili kusimamia ujumla huo na jina la hiponimu *kombe* (viti) huelekea kutumiwa kusimamia jina la *samani* katika Kiluo.

SURA YA SITA

MUHTASARI, MAHITIMISHO NA MAPENDEKEZO

6.1 Utangulizi

Sura hii ina sehemu mbalimbali kama vile muhtasari wa utafiti, mahitimisho, mapendekezo na changamoto zilizokumba utafiti huu, utafiti zaidi na mchango wa utafiti huu kitaaluma.

6.2 Muhtasari wa utafiti

Muhtasari wa utafiti huu umetolewa kulingana na madhumuni yetu matatu yaliyolengwa kama vile: uchanganuzi kileksikografia wa hiponimia za Kiswahili kwa msingi wa mkabala wa kiisimu huibua mikondo sita ya uainishaji wa hiponimia kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio na kihali zinazohusisha hiponimia za leksimu nomino, na pia uainishaji kitendo unaohusisha hiponimia za vitenzi. Kila uainishaji wa hiponimia huchangia hipanimu anuwai kama vile: **uainishaji kitambuzi** (kiumbe hai), **uainishaji kiuamilifu** (k.v. atifali, binadamu, mmea, mnyama, ndege, ala za muziki, chakula na kileo, chombojikoni, chombosafari, kitilio, mtego, samani, silaha, taa, vazi), **uainishaji kijiografia** (k.v.mahali pa afya, biashara, elimu, hifadhi, kiwanda, maabadi, makazi), **uainishaji kitukio** (k.v. mchezo), **uainishaji kihali** (k.v malipo, sauti, ugonjwa, ulemavu), na **uainishaji kitendo** (k.v. angalia, eleza, enda, gusa, hisi, inama, jenga, kaa, kata, kula, lala, lia, lima, ng'oa, ondoa, panda, piga, pika, safisha, sema, tafuta, toa, ua, weka).

Visawe mbalimbali hutokea tunapotafsiri hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo. Matalani, uainishaji kitambuzi una kisawe linganifu *kiumbe hai* (gima ngima). Uainishaji kiuamilifu una visawe linganifu kama vile *atifali* (nyithindo), *binadamu* (dhano), *mmea* (*buya*), *mnyama* (le), *ndege* (winyo), *ala za muziki* (gige thum), *chakula na kileo* (chiemo kod math makech), *chombojikoni* (gige jikon/jamimi/sande), *chombosafari* (gige safar), *kitilio* (gir olo), *mtego* (obadho), *samani* (gige ot/gige pambo ot/kombe), *silaha* (gige lweny), *taa* (taya) na *vazi* (aruaka). Uainishaji kijiografia hudhihirisha visawe linganifu kama vile *mahali pa afya* (kar thieth), *pa biashara* (kar ohala), *pa elimu* (kar tiegruok), *pa hifadhi* (kar keno), *pa kiwanda* (kar loso gik moko), *pa maabadi* (kar lemo) na *pa makazi* (kar dak). Uainishaji kitukio una kisawe linganifu kama vile *mchezo* (tugo). Uainishaji kihali unahusisha visawe linganifu vya *malipo* (chudo), *sauti* (duol), *ugonjwa* (tuo) na *ulemavu* (ng'ol). Uainishaji kitendo unahusisha visawe

linganifu vya hipanimu *angalia* (rango), *eleza* (lero), *enda* (dhiyo), *gusa* (mulo), *hisi* (winjo), *inama* (dolo), *jenga* (gedo), *kaa* (bedo), *kata* (ng'ado), *kula* (chamo), *lala* (nindo), *lia* (yuak), *lima* (puro), *ng'oa* (pudho), *ondoa* (golo), *panda* (idho), *piga* (goyo), *pika* (tedo), *safisha* (luoko), *sema* (wacho), *tafuta* (dwaro), *toa* (golo), *ua* (nego) na *weka* (keto).

Kuna kulingana kimuundo kunakodhihirika baina ya Kiswahili na Kiluo katika uainishaji wa hiponimia kitambuzi, kitukio, kihali na kitendo. Hata hivyo, tofauti chache hutokea katika uainishaji wa hiponimia za nomino kiuamilifu na kijiografia katika Kiluo. Katika uainishaji kiuamilifu, tofauti hutokea katika hiponimu za *ala ya muziki ya nyuzi*, *chombojikoni*, *chakula kiwakati na kimatukio*, *mtego*, *samani* na uainishaji kijiografia kama vile *mahali pa makazi*. Mathalani, Kiswahili kinapojumuisha *fidla*, *gambusi*, *gitaa*, *kinanda*, *manyanga*, *matuasi*, *piano* na *tashkota* kama hiponimu za *ala ya muziki ya nyuzi*, Kiluo kinaelekea kujumuisha hiponimu nyingine zaidi kama vile **nyagwero**, **mwala** na **osatu**. Kiswahili kinapojumuisha *bakuli*, *bilauri*, *buli*, *dishi*, *gilasi*, *hero*, *jagi*, *kata*, *kikombe*, *kopo*, *sahani* na *sinia* kama hiponimu za **vyombo vya kupakulia/vipakulizi**, Kiluo kinajumuisha katika muundo wake hiponimu nyingine za ziada kama vile **alaro**, **nyaloro**, **nyieth** au **wer**, **ote** na **wal**. Katika Kiswahili, *chakula kiwakati na kimatukio* hujumuisha hiponimu *ambrosi*, *chajio*, *chamcha*, *chamshakinywa*, *daku*, *dhifa*, *ekarista*, *kiamshahamu*, *kisutuo*, *kombe*, *malimati*, *maponeo*, *mchapalo*, *pamba* na *pudini* huku Kiluo kikihusisha hiponimu zaidi za ziada hasa **abiera** na **oiro oiro**. Kiswahili kinapojumuisha *dema*, *gwato*, *jarife*, *juya*, *kimia*, *kiunda*, *mgoni*, *mshipi*, *mwina/rina*, *ndugubizari/uhedhi*, *tando*, *tenga*, *ugavu*, *uwalio* na *vyero/tando/uzio* kama hiponimu za *mtego*, Kiluo kinaelekea kujumuisha hiponimu za ziada hasa **ober**, **obeto**, **ojejre**, **omuonjo** na **sienyo**. Kiswahili kinapolingana kimuundo na Kiluo katika hipanimu ndogo ya *samani* hasa *kitanda* (k.v. *machela*, *mede*, *mwakisu*, *samadari*, *susu/mlezi* na *tusi/jeneza*), Kiluo huelekea kudhihirisha hiponimu ya ziada kama vile **miriri**.

Uainishaji kijiografia unadhihirisha mlingano kimuundo baina ya Kiswahili na Kiluo katika hiponimu za *mahali pa makazi* (k.v. *ahera*, *arkadia*, *barazahi*, *bloku*, *chaa/banda*, *chalia*, *dahalia*, *dimba*, *edeni*, *fuko*, *ganjo*, *hamio*, *jumba*, *kambi/ago*, *kifukofuko*, *kijiwe*, *kimbilio*, *kiota*, *kirimba*, *kizimba*, *makani*, *makazi ya kifalme*, *manyata*, *manzili*, *mazalio*, *misheni*, *risavu*, *sasa* na *sega*). Hata hivyo, kuna hiponimu za ziada zinazojitokeza katika muundo wa hiponimu za *mahali pa makazi* katika Kiluo kama vile **abila**, **kayumba/kiru**, **kisika**, **mbogo/simba** na

siwandha. Kuna kulingana kimtindo baina ya hiponimia za leksimu za Kiswahili na Kiluo katika uainishaji wa hiponimia kitambuzi, kihali, kitukio, kijiografia na kitendo. Hata hivyo, baadhi ya hipanimu katika uainishaji kiuamilifu huonyesha tofauti chache. Mathalani, hipanimu *chombojikoni* hupewa jina zoelevu la hiponimu ***sande*** (sahani) ili kuisimamia katika Kiluo licha ya kwamba kuna istilahi *jamimi*. Aidha, jina la hiponimu ***kombe*** (viti) huelekea kutumiwa kusimamia jina la hipanimu *samani* katika Kiluo.

6.3 Mahitimisho

Uchanganuzi wa kileksikografia huchangia uainishaji wa hiponimia kwa namna mbalimbali kama vile kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio na kihali zinazohusu leksimu nomino, na pia uainishaji kitendo unaohusisha hiponimia za leksimu vitenzi. Hiponimia za kategoria za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili huweza kuchanganuliwa kileksikografia huku fasili katika kamusi husika zikizingatiwa katika utoaji sifa bainifu za hiponimu. Uchanganuzi huu huweza kufaulishwa kwa kuzingatia nadharia ya uchanganuzi vijenzi ambapo sifa bainifu za kiisimu hurejelewa ili kuonyesha kufanana na kutofautiana baina ya hiponimu husika licha ya kujumuishwa katika uwanda mmoja maalum.

Visawe linganifu vya neno kwa neno, visawe linganifu fafanuzi, na visawe kapa hudhihirika tunapotafsiri hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo. Hata hivyo, visawe kapa huweza kufidiwa kutokana na mbinu ya ukopaji, utohozi, tafsiri maana, na kutumia neno la LP linalokaribiana na maana husika. Upataji visawe aghalabu hufaulishwa kutokana na matumizi ya nadharia tafsiri kwa kuzingatia mtazamo wa kiisimu unaohusisha ulinganifu na usawazisho. Visawe vingine vya nomino huweza kutoholewa, kukopwa au kufafanuliwa ili kuleta dhana faafu kutokana na tofauti za kimazingira na kitamaduni baina ya Kiswahili na Kiluo. Hata hivyo, visawe vya vitenzi haviruhusu matumizi ya mbinu za utohozi na ukopaji kwa sababu vitendo vya watu huelekea kulingana katika jamiilugha zote ulimwenguni hivyo basi kila jamiilugha huelekea kuwa na leksimu mahususi za kuvirejelea.

Hiponimia nyingi za nomino na vitenzi vya Kiswahili na Kiluo zinalingana kimuundo katika uainishaji wa hiponimia kitambuzi, kihali, kitukio na kitendo. Hata hivyo, tofauti chache za kimuundo hudhihirika katika uainishaji wa hiponimia kijiografia na kiuamilifu hasa Kiluo kinapoelekea kutoa hiponimu nyingine za ziada kuhusu hipanimu zilizorejelewa. Aidha, mtindo

hulingana miongoni mwa hiponimia nyingi baina ya Kiswahili na Kiluo. Hata hivyo, kuna tofauti chache za kimtindo zinazotokea katika Kiluo katika uainishaji kiuamilifu.

6.4 Mapendekezo ya utafiti

Ingawa hiponimia huweza kuainishwa katika mikondo sita kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio, kihali na kitendo, na kuchanganuliwa kwa msingi wa nadharia ya uchanganuzi vijenzi, nadharia za kiini maana na sampuli kifani pia huweza kujaribiwa ili kuonyesha viwango vya ubora wa hiponimu zinazojumuishwa katika uwanda maalum wa kileksika. Hii ni kwa sababu uchanganuzi wa hiponimia kileksikografia huangazia tu hiponimu husika kama zilivyo katika kamusi bila kuonyesha viwango vyake vya ubora kwa mujibu wa mazingira na utamaduni wa lugha.

Ingawa utafiti huu ulizingatia mtazamo wa ulinganisho na usawazisho katika tafsiri ili kupata visawe mwafaka, tafsiri ya hiponimia za lugha mbili zinahitaji pia mseto wa mitazamo kwa sababu ya tofauti za kimuundo, kimtindo, kitamaduni na kimazingira. Utoaji visawe vya hiponimia huweza kurahisishwa kwa kutumia picha, michoro na vitu halisia katika mazingira ili kusaidia utambuzi wa hiponimu husika miongoni mwa wasailiwa. Aidha, leksimu zilizoko katika leksikografia za Kiluo zinaweza kutumiwa kufidia upungufu unaodhihirika wa visawe linganifu vya neno kwa neno kama vile *chombojikoni (jamimi)* badala ya ‘*sande*’. Isitoshe, visawe vya hiponimu katika uainishaji wa kiuamilifu huweza kubuniwa kama vile *samani (rapamb ot/gige pambo ot)*, *vazi (aruaka)*, *vikalio (rabedi)*, *vilia (rang’adi)*, *vipakulizi (ratoki)*, na *vitilio (raol)*. *Aruaka* hubuniwa kutokana na *vaa* (ruako), *rapamb ot* kutokana na vitu vya kupamba nyumba, *rabedi* kutokana na *bedo* (kaa), *rang’adi* kutokana na kitenzi *ng’ado* (kata), *ratoki* kutokana na kitenzi *toko* (pakua) na *raol* kutokana na kitenzi *olo* (tilia). Ingawa kuna ulinganifu kimuundo na kimtindo kuhusu hiponimia nyingi za Kiswahili na za Kiluo, kuna pia tofauti chache zinazodhihirika baina ya lugha hizi mbili. Hivyo basi, mtafiti hana budi kuzidhihirisha jinsi zilivyo kwa sababu kila lugha ina njia zake za kuelezea virejelewa husika katika mazingira halisia na utamaduni wake au kubuni istilahi mwafaka kwa kuzingatia vigezo vya ubunaji. Aidha, wanaleksikografia wa Kiswahili wanaweza kukopa au kuunda istilahi zinazoweza kudhihirisha hiponimu hizo za ziada katika Kiluo na hatimaye kuziingiza katika leksikografia ya Kiswahili.

Mbali na mapendekezo ya utafiti, kuna changamoto zilizokumba utafiti huu: kwanza, utafiti ulijikita katika kaunti ndogo ya Kisumu Mashariki iliyodhukuriwa kama kiwakilishi cha jamii ya waluo licha ya kwamba mazingira yao ni tofauti. Hali hii ilichangia ufinyu katika utoaji visawe vya hiponimia. Utafiti wa kiwango kama hiki hufaa kufanywa miongoni mwa waluo wa kaunti zote. Pili, wasailiwa hawa wanaishi pamoja na wale waliozoea lahaja ya ng'ambo ya Yala hali iliyochangia usilimishwaji kileksika. Hivyo basi, ilikuwa vigumu kumbagua mtu kwa msingi wa lahaja anayoizungumza. Tatu, dodoso iliyopendekezwa kutumiwa kama kifaa cha ukusanyaji data ilikuwa na orodha ya hipanimu nomino na vitenzi katika Kiswahili. Hata hivyo, wasailiwa wengi hawakuelewa Kiswahili hivyo basi mtafiti alilazimika kuzitafsiri kwanza katika Kiingereza na pia kuzifafanua zaidi wakati wa usaili. Shida hii huweza kurekebisha kutokana na matumizi ya picha au michoro ya virejelewa.

6.5 Mchango wa utafiti

Matokeo ya utafiti huu ni mchango mkubwa katika mafunzo ya matawi ya isimu jumliku hasa semantiki, fonolojia, mofolojia, isimu kihisabati, leksikografia, isimujamii, pamoja na tafsiri katika viwango anuwai vya elimu. Katika semantiki, utafiti huu umechangia dhana, fasili za maana na aina zake, aina za fahiwa, na nadharia mbalimbali za semantiki. Mchango katika fonolojia hudhihirika katika fafanuzi za toni na fonimu katika Kiluo na pia mabadiliko ya kifonolojia. Mofolojia husaidia katika uundaji wa maneno katika lugha kama vile Kiswahili na Kiluo. Matumizi ya fomula za kihisabati katika uwasilishaji wa hiponimia huchangia hasa taaluma ya isimu kihisabati. Maelezo kuhusu lugha ya Kiswahili na lahaja za Kiluo huchangia taaluma ya isimujamii. Matokeo ya utafiti huu yatachangia vilevile mafunzo ya tafsiri, mitazamo yake, matumizi ya mbinu na taratibu za tafsiri ili kusaidia upataji visawe faafu. Matumizi ya lugha kienzo, uingizaji wa vidahizo na utoaji visawe katika kamusi ni mchango mkubwa katika leksikografia. Hivyo basi, matokeo yatachangia leksikografia thaniya za Kiswahili na Kiluo kama vile utungaji wa thesauri na kamusi thaniya. Kwa kufanya hivyo, utafiti huu huchangia juhudi za taasisi za ukuzaji istilahi za Kiswahili na lugha za Kiafrika kama vile Kiluo katika utungaji wa kamusi kama tunavyoona katika TATAKI, AFRILEX, na taasisi nyinginezo barani Afrika.

6.6 Utafiti zaidi

Kuna mapendekezo anuwai yanayoweza kuzingatiwa na watafiti wengine katika tafiti zaidi za baadaye kama vile: kuna haja ya kutalii fahiwa nyingine kama vile meronimia ambayo inakaribiana na hiponimia kwa sababu zote zinahusisha dhana ya ujumuishi. Tafsiri zaidi kuhusu hiponimia za nomino na vitenzi hufaa kufanywa baina ya Kiswahili na lugha nyingine za Kiafrika ili kutambua kulingana na kutofautiana kimuundo na kimtindo, na vilevile kutambua aina mbalimbali za visawe ibuka. Leksikografia ya Kiswahili inapoendelea kuimarika basi pana haja ya kuunda thesauri maalum ili kuweza kupata familia au vikoa maana vya leksimu mbalimbali za ama Kiswahili au lugha nyingine za Kiafrika kama vile Kiluo.

6.7 Hitimisho

Sura hii imeshughulikia muhtasari wa utafiti unaodhihirisha kuwa hiponimia za leksimu za Kiswahili huweza kuainishwa katika mikondo anuwai ya uainishaji kitambuzi, kiuamilifu, kijiografia, kitukio, kihali na kitendo. Sura hii imeangazia pia mapendekezo na changamoto zilizokumba utafiti huu, tafiti zaidi za baadaye na pia mchango wake kitaaluma hasa katika mafunzo ya semantiki, leksikografia, fonolojia, isimu kihisabati, isimujamii na pia tafsiri.

MAREJELEO

- Adhiambo, J. H. (1990). *Dholuo dialects: Synchronic state and some historical inferences*. Unpublished PhD dissertation. Nairobi: University of Nairobi.
- Aggarwal, J. C. (1981). *Theories and principles of education: Philosophical and sociological bases of education*. Shahdara – Delhi: Vikas Publishing House PVT Ltd.
- Aitchison, J. (1992). *Linguistics*. London: Hodder Headline.
- Aitchison, J. (2003). *Linguistics*. London: Hodder & Stoughton, Ltd.
- Akidah, M. A. (2013). Phonological and semantic change in language borrowing. The case of Arabic words borrowed into Kiswahili. *International Journal of Education and Research*, 1 (4), 1-20. www.ijern.com/images/April-2013/42.pdf
- Al-Ajmi, H. (2002). Which microstructural features of bilingual dictionaries affect users' look-up performance? *International Journal of Lexicography*, 15 (2), 119-131. www.lc.mahidol.ac.th/th/documents/03-Courses/01-Program/03-Commu/Eddie/MicrostructuralFeatures.pdf
- Arauz, P. L., & Faber, P. (2010). Natural and contextual constraints for domain-specific relations. *Semantic relations. Theory and applications. Proceedings of the workshop*, 12-17. www.lrec.con.org/proceedings/lrec2010/workshops/w9.pdf
- Arege, T. M. (2008). Wasomi wa Kiswahili na watumiaji wa lugha hii. Katika N. O. Ogechi, N. L. Shitemi, & K. I. Simala (Wh.), *Nadharia katika taaluma ya Kiswahili na lugha za Kiafrika*, 249-56. Chuo Kikuu cha Moi: Moi University Press.
- Asher, R. E. (Mh.) (1994a). *The encyclopedia of language and linguistics*, 4. Oxford: Pergamon Press.
- Asher, R. E. (Mh.) (1994b). *The encyclopedia of language and linguistics*, 2. Oxford: Pergamon Press.

- Asher, R. E. (Mh.) (1994c). *The encyclopedia of language and linguistics*, 3. Oxford: Pergamon Press.
- Asher, R. E. (Mh.) (1994d). *The encyclopedia of language and linguistics*, 6. Oxford: Pergamon Press.
- Asher, R. E. (Mh.) (1994e). *The encyclopedia of language and linguistics*, 7. Oxford: Pergamon Press.
- Ashton, E. O. (1944). *Swahili grammar including intonation*. London: Longman.
- Ashton, E. O. (1951). *Swahili grammar*. Kenya: Longman.
- Aswani, F. O. B. (1995). *Fonolojia ya silabi ya Kiswahili sanifu na ya Kimarama: Uchanganuzi Linganishi*. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Moi.
- Atieno-Odhiambo, E. S. (1974). *The paradox of collaboration and other essays*. Nairobi: East African Literature Bureau.
- Atieno-Odhiambo, E. S., Ouso, T. I., & Williams, J. F. M. (1977). *A history of East Africa*. London: Longman.
- Atkins, B. T. S. (2002). Then and now: Competence and performance in 35 years of lexicography. Katika A. Braasch, & C. Povlsen (Wh.), *Proceedings of the tenth EURALEX International Congress*, 247–272. <http://promethee.philo.ulg.ac.be/engdep1/download/bacIII/atkins.pdf>
- Atoh, F. O. (2001). Semantic analysis of Dholuo nouns. The semantic field approach. MA thesis. Nairobi: University of Nairobi.
- Baldwin, T. (2006). Lexical semantics: Introduction. ACL/HCSNet advanced programme in NLP. www.cs.mu.oz.au/.../Lt/nlp06/materials/Baldwin/intro.pdf
- Barreiro, P. L. S., & Albandoz, J. P. (2001). *Population and sample: Sampling technique*. optimiering.mathematik.Uni-kl.de/mamaeusch/veroeffentlichungen/ver_texte/samplig_en.pdf

- Barker, C. (2001). *Lexical semantics. Encyclopedia of cognitive science*. San Diego USA: Macmillan References Ltd. <http://semanticsarchive.net/barker/Research/barker-lexical.pdf>
- Barker, P., Chen, X., & Anderson, H. (2003). *Kuhn on concepts and categorization*. http://Public.callutheran.edu/~chenxi/Vita_2003_1.pdf
- Bashir, M., Afzal, M. T., & Azeem, M. (2008). Reliability and validity of qualitative and operational research paradigm. *Pak.j.stat.oper.res*, 4 (1), 33-45. www.researchgate.net...Reliability_and_validity...Qualitative Research
- Basnet-McGuire, S. (1997). History of translation theory. *Readings in General Translation Theory. BBT Book Production Series*, 2 (5-28). www.bbt.se/Manuals/Readings in General Translation Theory (EN).pdf
- Batibo, H. (2000). Systems in the sounds of Africa. Katika V. Webb, & Kembo-Sure (Wh.), *African voices. An introduction to the languages and linguistics of Africa*, 160-196. Southern Africa: Oxford University Press.
- Batiukova, O. (h.t.). Units of analysis in different theories of lexical semantics features. <https://pdfs.semanticscholar.org/presentation/a9ca/0afc3beed4dof7294bfde1c3f3de5ffa813.pdf>
- Baxter, P., & Jack, S. (2008). Qualitative case study methodology: Study design and implementation for novice researchers. *The Qualitative Report*, 13 (4), 544-559. <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR13-4/baxter.pdf>
- Belfarhi, K. (2013). The componential analysis of literary meaning. *Colombian Applied Linguistics Journal*, 15 (2), 288-301. www.scielo.org.co
- Benz, A., Jager, G. & van Rooij, R. (2007). *An introduction to game theory for linguists*. <http://www.web.mit.edu/linguistics/events/iap07/Benz-Jager-vanRooy.pdf>
- Besha, R. M. (1995). Nafasi ya msamiati wa magazeti katika kamusi ya Kiswahili sanifu. J.G. Kiango, & J. S. Mdee (wh), *Utafiti wa utungaji wa kamusi*, 61-72. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: TUKI.

- Bergenholtz, H., & Tarp, S. (2003). Two opposing theories: On H. E. Wiegand's recent discovery of lexicographical functions. *Hermes, Journal of Linguistics*, 31, 171-196.
<http://www.iula.upf.edu/materials/050606tarp.pdf>
- Bogaards, P. (1994). Synonymy and bilingual lexicography. *Euralex 1994 Proceedings*, 612-618.
www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex1994/69_Euralex_PaulBogaards_Synonymy_and_Bilingual_Lexicography.pdf
- Bonissone, P. P. (1980). A fuzzy sets based linguistic approach: Theory and applications. *Proceedings of the 1980 Winter Simulation Conference*, 99-111.
www.people.vcu.edu/~lparker/DBGGroup/References/Theory.pdf
- Borowsky, T., & Avery, P. (2009). Dhochi: A Dholuo language game. *Australian Journal of Linguistics*, 29 (2), 169-194.
http://sydney.edu.au/arts/linguistics/images/content/staff/Borowsky_Avery_2009.pdf
- Borin, L., & Forsberg, M. (2010). From the people's synonymy dictionary to fuzzy synsets-first steps. *Semantic relations. Theory and applications. Proceedings of the workshop*, 18-25.
www.lrec.con.org/proceedings/lrec2010/workshops/w9.pdf
- Borschev, V., & Partee, B. (2001). Lecture 1. Basic concepts of set theory. *Ling 726: Mathematical Linguistics*, September 6, 1-6.
http://www.people.umiss.edu/Partee/726_01/lecture/lecture1.pdf
- Brian, L. T. A. (2009). Standard transliteration of classic Greek. *Greek 101, Fall 2009*, 1-2.
www.unm.edu/~blanter/Transliteration_Rules.pdf
- Brikci, N., & Green, J. (2007). *A guide to using qualitative research methodology*.
<http://fieldresearch.msf.org/msf/bitstream/10144/84230/1/Qualitative%20Methodology.pdf>
- Bright, W. (1992). *International encyclopedia of linguistics, 1*. Oxford: Oxford University Press.
- Bryman, A. E. (2004). *Social research methods* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Bussmann, H. (1996). *Routledge dictionary of language and linguistics*. London: Routledge.

- Bye, P. (2006). *Eliminating exchange rules in Dholuo*. CASTL: University of Tromaso.
<http://hum.uit.no/a/bye/Papers/Dholuo-squib.pdf>
- Cable, S. (2009). Some basic facts about the Dholuo language. *Structure of a Non-Indo-European Language, Fall 2009 Ling748*, 1-13. people.umass.edu/scable/LING748-FA09/Materials/Handouts/Dholuo-Basics.pdf
- Carter, R., & McCarthy, M. (1988). *Vocabulary and language teaching*. London: Longman.
- Catford, J. C. (1965). *A linguistic theory of translation*. London: Oxford University Press.
- Chabata, E. & Nkomo, D. (2010). The utilisation of outer texts in the practical lexicography of African languages. *Lexikos 20 AFRILEX-reeks/series*, 20, 73-91.
www.ajol.info/index.php/lex/article/download/62685/50605
- Channell, J. (1994). *Vague language*. Oxford: Oxford University Press.
- Chen, R. (1999). The categorization and taxonomy of scientific theories. *11th Ineternational Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science*.
www.scu.edu.tw/Philos/Index/teacher/Chen/Microsoftword-CategorizationandTaxonomy.pdf
- Cheung, A. (2013). A history of twentieth century translation theory and its application for Bible translation. *Journal of Translation*, 9(1), 1-15.
www.sil.org/system/files/readdata/14/62/43/146243287590382592044287238746367616828/silot2013_1_01.pdf
- Chimerah, R. (1998). *Kiswahili: Past, present and future horizons*. Nairobi: Nairobi University Press.
- Chiraghdin, S., & Mnyampala, M. E. (1977). *Historia ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Cohen D., & Crabtree, B. (2006). *Qualitative research guidelines for project*.
<http://www.qualres.org/HomeTria-3692.html>

- Coyne, I. T. (1997). *Sampling in qualitative research. Purposeful and theoretical sampling: merging or clear boundaries.* http://www.corcom300-s12-lay.wikispaces.umb.edu/file/view/ARTICLE_sampling_Qualitative.pdf
- Creswell, J. W. (2003a). *Research design. Qualitative, quantitative and mixed methods approaches, 2nd ed.* London: Sage Publications. http://dutmoodle.dut.ac.za/Moodle/Pluginfile.php/30892/Mod_resource/content/0/Creswell_qualitative_quantitative_and_Mixed_Method.pdf
- Creswell, J. W. (2003b). *Research design. Qualitative, quantitative and mixed methods approaches.* [http://isitos.harvard.edu/fs/docs/icb.topic/334586.files/2003_Creswell_A % 20 Framework % 20for % 20 Design.pdf](http://isitos.harvard.edu/fs/docs/icb.topic/334586.files/2003_Creswell_A%20Framework%20for%20Design.pdf)
- Creswell, J. W., & Clarck, V. L. P. (2004). *Principles of qualitative research: Designing a qualitative study.* [http://www.andrews.edu/leader part/Round Table/2004/worshops/2b/AU-Qual-071504-jwc-vpc.pdf](http://www.andrews.edu/leader_part/Round%20Table/2004/worshops/2b/AU-Qual-071504-jwc-vpc.pdf)
- Crossman, A. (2015). *Types of sampling designs.* <http://sociology.about.com/od/Research/a/Sampling-designs>
- Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, A. (2011). *Meaning in language: An introduction to semantics and pragmatics (3rd ed.).* Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, D. (1976). Current trends in translation theory. *The Bible Translator*, 27 (3), 322-329. <http://www.davidcrystal.com/DC-articles/Region8.pdf>
- Crystal, D. (1987). *Child language learning and linguistics: An overview for the teaching and therapeutic professions.* London: Edward Arnold.
- Crystal, D. (1992). *An encyclopedic dictionary of language and linguistics.* UK: Blackwell.
- Crystal, D. (2010). *The Cambridge encyclopedia of the English language.* Cambridge: Cambridge University Press.

- Daily Nation (2010, September 1). *National census*, 1-8. Nairobi: Nation Media Group.
- Decker, R. J. (1998). *Translation theory*. Pennsylvania: Baptist Bible Seminary, Clarks Summit.
http://faculty.bbc.edu/rdecker/documents/ESV_ReviewETS.pdf
- de Lacy, P.(2009).*Morpho-phonological polarity*. [www.paudelacynet/polarity/delacy-2009-Morphologicalpolarity](http://www.paudelacynet/polarity/delacy-2009-Morphologicalpolarity.pdf). pdf
- de Schryver, G. M. (2009). An analysis of practical lexicography: A reader response. *Lexikos* 19, 458-489. <http://tshwanedje.com/publications/PRL.pdf>
- Denzin, N. K. (1970). *The research act: A theoretical introduction to sociological methods*. Chicago: Aldine.
- Denzin, N. K. (1978). *Sociological methods*. New York: McGraw-Hill.
- Duff, A. (1989). *Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Eco, U. (1984). *Semiotics and philosophy of language*. London: Macmillan Press.
- Edelmann, G. (2012). *Lexicography for specific purposes. Equivalence in bilingual and multilingual specialised dictionaries with reference to conceptual systems*.
http://epub.wu.ac.at/3508/1/Edelmann_Mar2012_Lexicography_for_specificpurposes.pdf
- Enderton, H. B. (1977). *Elements of set theory*. New York: Academic Press.
www.math.ucla.edu/~hbe/ency.pdf
- Fairfax County Department of Neighborhood and Community Services (2012). *Overview of sampling procedures*. <http://www.fairfaxcounty.gov/demogrph/pdf/samplingprocedures.pdf>
- Fausey, C. M., Gentner, D., Asmuth, J., & Yoshida, H. (2006). The verb mutability effect: Noun and verb semantics in English and Japanese. Katika R. Sun, & N. Miyake (Eds.). *Proceedings of the Twenty-eighth Annual Meeting of the Cognitive Science Society*, 214-219. <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/FauseyEtA106.pdf>

- Felippo, A. D., & Dias-da-Silva, B. C. (2007). *Towards an automatic strategy for acquiring the wordnet hierarchical relations*. <http://www.de9.ime.eb.br/~sousamaf/od/pdf/arg0178.pdf>
- Fellbaum, C. (Mh.) (1993). English verbs as a semantic net. Katika G. A. Miller, R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, & K. J. Miller (Wh.), *Introduction to WordNet: An on-line lexical database*, 40-61. <http://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf>
- Fellbaum, C. (Mh.) (1998). *WordNet: An electronic lexical database*. Cambridge: MIT Press.
- Filip, H. (2008). *What is semantics, what is meaning*. <http://plaza.ufl.edu/hfilip/Lecture%201.pdf>
- Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. *Linguistics in the Morning Calm*, 111–38. Seoul: Hanshin. www.scribd.com/doc/46534474/Fillmore-1982-Frame-Semantics
- Fillmore, C. J. (2003). Topics in lexical semantics. *Form and Meaning in Language*, Chapter 6. Stanford, USA: CSLI Publications.
- Finegan, E. (2004). *Language. Its structure and use* (4th ed.). United States of America: Thomson Wadsworth.
- Firth, J. R. (1957). *Papers in linguistics 1934 – 1951*. London: Oxford University Press.
- Flick, U. (2009). *Introduction to qualitative research, 4th (ed)*. London: Sage Publications. http://moodle.up.pt/pluginfile.php/60167/Mod_forum/attachment/8256/LIVRO_uwe%20Flick%20-%20An_Introduction_to_Qualitative_Research.pdf
- Fowler, R. (1966). Linguistic theory and the study of literature. Katika R, Fowler (Mh.). *Essays on style and language. Linguistic and critical approaches to literary style*, 1-29. London: Routledge and Kegan Paul.
- Frawley, W. J. (Mh.) (2003). *International encyclopedia of linguistics* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2007). *An introduction to language*. Boston: Thomson Wadsworth.

- Gao, C., & Xu, B. (2013). The application of semantic and field theory to English vocabulary learning. *Theory and Practice in Language Studies*, 3 (11), 2030-2035. Doi: 10.4304/tppls.3.11.2030-2035
- Gall, M. D., Borg, W. R., & Gall, J. P. (1996). *Educational research: An introduction*. White Plains, NY: Longman.
- Geeraerts, D. (2002). The theoretical and descriptive development of lexical semantics. Katika L. Behrens & D. Zaefferer (Wh.), *The lexicon in focus. Competition and convergence in current lexicology*, 23-42. <http://wwwling.arts.kuleuven.ac.be/qlrl/PDFPublications/02/Theoreticalanddescriptive.pdf>
- Geeraerts, D. (2003). *Hundred years of lexical semantics*. University of Leuven. <http://wwwling.arts.Kuleuven.ac.be/qlvl/PDFPresentations03Berlin Hundred Years.Pdf>
- Geeraerts, D. (2010). *Theories of lexical semantics*. New York: Oxford University Press.
- Gentles, S. J., Charles. C., Ploeg, J., & McKibbon, K. A. (2015). Sampling in qualitative research: Insights from an overview of the methods literature. *The Qualitative Report*, 20 (11), 1772-1789. <http://nsuworks.nova.edu/tqr/vo/20/iss11/5>
- Gharagozloo, N. (2009). An overview of concept of hyponymy in Persian: From cognitive perspective. *The Dhaka University Journal of Linguistics*, 2(4), 1-18, www.banglajol.info/index.php/DUJL/article/download/6897/5478
- Gibbe, A. G. (1977). *Homonymy, synonymy and antonymy in Kiswahili: A lexical study*. Tasnifu ya Uzamili. Dar es Salaam: Chuo kikuu cha Dar-es-Salaam.
- Gibbon, D. (2006/2007). *How to make a dictionary: The architecture of a dictionary*. www.unibielefeld.de/~gibbon/Classes/Classes2006WS/HTMD/htmd03-architecture-v01.pdf
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. New York: Harper and Row.

- Golafshani, N. (2003). Understanding reliability and validity in qualitative research. *The Qualitative Report*, 8 (4), 597-606. <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR8-4/golafshani.pdf>
- Golele, N. C. P. (2006). Thoughts and views on the compilation of monolingual dictionaries in South Africa. *Lexikos 16 (AFRILEX-reeks/series)*, 251-256. <http://lexikos.journals.ac.za>
- Goodenough, W. H. (1956). Componential analysis and the study of meaning. *Language*, 32 (1), 195-216.
<http://www.anthro.ucsd.edu/~jhaviland/LanguageCulture/READINGS/Goodenough/KinshipLanguage.1956.pdf>
- Gouws, R. H. (2000). Strategies in equivalent discrimination. *Proceedings of the Ninth International Symposium on Lexicography*, 99-111.
http://O.Sun.ac.za/research/assets/files/Research_Reports/Research_NavVers/2000.pdf
- Guetterman, T. C. (2015). Descriptions of sampling practices within five approaches to qualitative research in education and the health sciences. *Forum: Qualitative Social Research*, 16 (2), Art 25. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/download/2290/3826>
- Guion, L. A., Diehl, D. C., & McDonald, A. (2011). *Triangulation: Establishing the validity of qualitative studies*. www.edis.ifas.ulf.edu/pdffiles/Fy/Fy39400.pdf
- Habwe, J., & Karanja, P. (2004). *Misingi ya sarufi*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Hall, C. J. (1992). *Morphology and mind: A unified approach to explanation of linguistics*. London: Routledge.
- Hancock, B., Ockleford, E., & Windridge, K. (2009). *Introduction to qualitative research. The NIHR RDS EM/YH*. http://www.rds-yh.nihr.ac.uk/up-content/uploads/2013/05/5_Introduction_to_qualitative_research_2009.pdf
- Hartmann, R. R. K. (1983). *Lexicography: Principles and practice*. London: Academic Press Inc.

- Hartmann, R. R. K. (1994). The use of parallel text corpora in the generation of translation equivalents for bilingual lexicography. *Euralex Proceedings*, 292-297. [www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex1994/32_Euralex_R.R.K.Hartmann-The Use of Parallel Text Corpora in the Generation of TranslationEq.pdf](http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex1994/32_Euralex_R.R.K.Hartmann-The%20Use%20of%20Parallel%20Text%20Corpora%20in%20the%20Generation%20of%20TranslationEq.pdf)
- Hartmann, R. R. K. (2001). *Teaching and researching lexicography*. Harlow: Pearson Education.
- Hatch, E., & Brown, C. (1995). *Vocabulary, semantics and language education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hatim, B., & Mason, I. (1990). *Discourse and the translator*. London: Longman.
- Hearst, M. A. (1992). Automatic acquisition of hyponyms from large text corpora. *Proceedings of Coling-92, August 23-28*, 539-545. http://delivery.acm.org/10.1145/1000000/992154/P539hearst.pdf?Ip=197.156.120.168acc=OPEN&CFID=56549492&CFTOKEN=65441157&_acm_=132316
- Hirst, G. (1987). *Semantic interpretation and the resolution of ambiguity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hjelmslev, L. (1970). *Language: An introduction*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Hofmann, T. R. (1993). *Realms of meaning. An introduction to semantics*. London & New York: Longman.
- Hoplant (2002). *The plant kingdom*. <http://www.botanicgardens.ie/educ/hoplant.pdf>
- Hornby, A. S. (Mh.) (2010). *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (8th ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Hurford, J. R. (1983). *Semantics: A coursebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hussein, A. (2009). The use of triangulation in social sciences research: Can qualitative and quantitative methods be combined. *Journal of Comparative Social Work*, 1, 1-2. http://jcsw.no/local/media/jcsw_issue_2009_1_8_article.pdf

- Infotrak (2017). *Kisumu East constituency information*.
www.infotrackea.co.ke/constituencyinfo
- Jackson, H. (1996). *Words and their meaning*. New York: Addison Wesley Longman Inc.
- Jamhuri ya Kenya (2010, Mei 6). *Katiba inayopendekezwa ya Kenya*. Nairobi: Government Printers.
- Jensen, K. E. (2008). *Translation and translation theory. Lecture notes, Week 1(36)*. University of Aalborg. www.hum.aau.dk/~OT08/OTLNI.pdf
- Jones, K. S. (1986). *Synonymy and semantic classification*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Kabaji, E. (2010, June 11). Languages: New law will boost Kiswahili. *Daily Nation*, 13. Nairobi: Nation Media Group.
- Kamp, H., & Partee, B. (1995). Prototype theory and compositionality. *Cognition*, 57, 129-191.
<http://semantics.uchicago.edu/kennedy/classes/s06/readings/Kamp-Partee95.pdf>
- Karimzadeh, A., & Samani, E. (2012). From polarity to plurality in translation scholarship. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 1 (5), 76-83.
 doi:10.7575/ijalel.v.1n.5p.76
- Karpova, O., & Kartashkova, F. (Wh.) (2009). *Lexicography and terminology: A worldwide outlook*. New Castle, UK: Cambridge Scholars Publishing. <http://www.c-s-p.org/Flyers/978-1-4438-0542-1-sample.pdf>
- Katz, J. (2004). *Sense, reference and philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Katz, J. J., & Fodor, J. A. (1963). *The structure of the semantic theory*.
www.slashdocs.com/irvih/week-1-Katz-j-j-fodor-j-a-1963-the-structure-of-semantic-theory-html
- Katz, J. J., & Fodor, J. A. (1981). *Language and other abstract objects*. Totowa: N. J. Rowman and Littlefield.

- Kembo-Sure, E. (1996). *Language attitude, use and proficiency. A sociolinguistic study of English in Kenya*. Doctor of Philosophy Thesis. Moi University, Kenya.
- Kembo-Sure, & Webb, V. (2000). Linguistics: An overview. Katika V. Webb, & Kembo-Sure (Wh.), *African voices. An introduction to the languages and linguistics of Africa*, 55-87. Southern Africa: Oxford University Press.
- Kenya Inter-Agency Rapid Assessment (2014). *Kisumu secondary data review*. https://www.humanitarianresponse.info/system/files/documents/files/Kisumu%20Secondary%20Data%20Review_20141305.pdf
- Kenya Institute of Education (2002). *Secondary education syllabus, 1*. Nairobi: K.I.E.
- Kerner, K., Orav, H., & Parm, S. (2010). Semantic relations of adjectives and adverbs in Estonian wordnet. Katika V. B. Mititelu, V. Pekar, & E. Barbu (Wh.), *Semantic relations. Theory and applications. Proceedings of the Workshop*, 33-36. www.lrec.con.org/proceedings/lrec2010/workshops/w9.pdf
- Khoo, C., & Na, J. C. (2006). Semantic relations in information science. *Annual Review of Information Science and Technology*, 40, 157-228. http://www.ntu.edu.sg/home/assgkhoo/papers/Khoo_na.Semantic_relations.ARIST2006.pdf
- Kiango, J. G. (1995). Uundaji wa msamiati mpya katika Kiswahili: Zoezi lenye njia mbalimbali. Katika K. K. Kahigi (Mh.), *Kioo cha Lugha*, 1(1), 46-54. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Kihore, Y. M., Massamba, D. P. B., & Msanjila, Y. P. (2009). *Sarufi maumbo ya Kiswahili sanifu (SAMAKISA) sekondari na vyuo*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- King'ei, K. (2010). *Misingi ya isimujamii*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: Taasisi ya Taaluma za Kiswahili.

- Kingo, O. (2008). The concept of concepts: Perceptual and conceptual categorization in infancy under scrutiny. *Journal of Anthropological Psychology*, 19, 1-21. <http://www.mit.psy.au.dk/ap/PDF-versions/No19/joap-no19-xtarget.pdf>
- Kittur, A., Holyoak, K. J., & Hummel, J. E. (2006). *Ideals aren't always typical: Dissociating goodness-of-exemplar from typical judgements.* http://www.Kittur.org/files/KHH_TypGOE_CogSci06.pdf
- Klaas, W. (2014). Componential analysis. Doi:10.1515/wsk.35.0.Componential analysis. <https://biblio-ugent.be/publications/5782732/file/5782744>
- Klapicova, E. H. (2005). *Composition of the entry in a bilingual dictionary.* www.skase/Volumes/JTL04/05.pdf
- Kleparsky, G. A., & Wlodarczyk-Stachurska, A. (2008). *Towards the main highlights in the history of modern lexicography.* www.univ.rzeszow.pl/wfil/ifa/usar5/sar_v5
- Kokwaro, J. O., & Johns, T. (1998). *Luo biological dictionary.* Nairobi: East African Educational Publishers.
- Kombo, D. K., & Tromp, D. L. A. (2009). *Proposal and thesis writing. An introduction.* Nairobi: Paulines Publications Africa.
- Koul, O. N. (2008). *Modern Hindi grammar.* Springfield, VA 22150, USA: McNeil Technologies, Inc. <http://www.iils.org/pdf/ModernHinduGrammar.pdf>
- Koulikova, R. (2006). A contrastive componential analysis of motion verbs in English and Swedish. *Linguistics in the Midnight Sun, Report*, 6. [http://epubl.ltu.se/1402-1773/2006/050/LTU-CUPP-\)6050-SE.pdf](http://epubl.ltu.se/1402-1773/2006/050/LTU-CUPP-)6050-SE.pdf)
- Kreidler, C. (2002). *Introducing English semantics.* New York: Routledge.
- Krifka, M. (2001). *Semantic fields and componential analysis.* http://amor.cms.hu-berlin.de/~h2816i3x/Lehre/2001_Hs_Lexika/ischesemantik/lexSemantik2.pdf

- Kwak, J., & Yong, H. S. (2010). Ontology matching based on hypernym, hyponym, holonym and meronym sets in Wordnet. *International Journal of Web and Semantic Technology (IJWesT)*, 1 (2), 1-14. www.Aircce.org/journal/ijwest/papers/0410ijwest1.pdf
- Labov, W. (2008). Quantitative reasoning in linguistics. *Linguistics*, 563, 1-25. www.ling.uppen.edu/~wlabov/Papers/QRL.pdf
- Landau, S. I. (1989). *Dictionaries. The art and craft of lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Landau, S. I. (2001). *Dictionaries. The art and craft of lexicography* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Langlois, L. (1996). *Bilingual concordances: A new tool for bilingual lexicographers*. University of Ottawa. www.mt-online.info/AMTA-1996-Langlois.pdf
- Leech, G. (1976). *Semantics*. Harmondsworth: Penguin Ltd.
- Lehrer, A. (1974). *Semantic fields and lexical structure*. Amsterdam: North Holland.
- Lewis, M. P., Gary, F. S., & Charles, D. F. (Wh.) (2013). Dholuo. A language of Kenya. *Ethnologue: Languages of the World, Seventeenth edition*. Dallas, Texas: SIL International. <http://www.ethnologue.com>.
- Lin, E. L., & Murphy, G. L. (1997). Effects of background knowledge on object categorization and part detection. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 23, (4), 1153-1169. www.psych.nyu.edu/Murphy/Lin-Murphy_97.pdf
- Lipka, L. (1979). Semantic components of English nouns and verbs and their justifications. <https://epub.uni-muenchen.de/5068/1/5068.pdf>
- Lipka, L. (1986). Semantic features and prototype theory in English lexicology. Katika D. Kastovsky, & A. Szwedec (Wh.), *Linguistics across historical and geographical boundaries*, 1, 85-94. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter. <http://epub.uni-muenchen.de/5095/1/5095.pdf>

- Lipka, L. (1990). *An outline of English lexicology*. Niemer: Tubigen.
- Long, T., & Johnson, M. (2000). Rigour, reliability and validity in qualitative research. *Clinical Effectiveness in Nursing*, 4, 30-37. www.usir.Salford.ac.Uk/22700/1/Rigour_reliability.pdf
- Longworth, G. (2015). *Semantics and pragmatics*. http://www.academia.edu/11777508/Semantics_and_Pragmatics?auto=download&Compaign=weekly_digest
- Lounsbury, F. G. (1963). The structural analysis of kinship semantics. *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, 1073-93. The Hague: Mouton. www.citeseerx.ist.psu.edu/showciting?cid=2033008
- Lyons, J. (1963). *Structural semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1981). *Language and linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahlangu, K. S. (2006). The lemmatisation of loan words in an isiNdebele bilingual scholars dictionary. *Abstract of the 11th International Conference of the African Association for Lexicography 3-7, July*, 31-32. University of Venda for Science and Technology, Thohoyandou, South Africa. <http://afrilex.africanlanguages.com/afrilex2006.pdf>
- Malone, J. L. (1988). *The science of linguistics in the art of translation*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Marello, C. (2004). Lexicography in Italy: Specific themes and trends. *International Journal of Lexicography*, 17 (4). www.vc.unipmn.it/~Marazzin/Introduzione.pdf
- Marshall, C., & Rossman, G. B. (1999). *Designing qualitative research (3rd ed.)*. http://depts.washington.edu/Methods/readings/Com501_Marshal_the_what-of_study.pdf

- Martin, F. (2012). *Verbal hyponymy and coordination in French*. Paris: Universitat Stuttgart. www.uni-stuttgart.de/lingrom/Martin/pdf/hand-out-paris-project-TUL.pdf
- Marslen-Wilson, W. (Mh.) (1989). *Lexical representation and process*. London: Massachusetts Institute of Technology (MIT).
- Marslen-Wilson, W. (Mh.) (1992). *The oxford companion to the English language*. Oxford: Oxford University press.
- Mathews, P. H. (1997). *The concise oxford dictionary of linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Matundura, B. E. (2007). Taaluma ya tafsiri katika vyombo vya habari nchini Kenya: Matatizo, changamoto na mustakabali wake. Katika K. Njogu (Mh.), *Kiswahili na elimu nchini Kenya*, 158-68. Nairobi: Twaweza Communications & CHAKITA.
- Matundura, B. E. (2012, May 4). Kiswahili set to be the language of Afrika. *DN2 Daily Nation*, 3. Nairobi: Nation Media Group.
- Maxwell, J. A. (2008). *Designing a qualitative study*. www.corwin.com/upm-data/23772_ch7.pdf
- Mazrui, A. A., & Mazrui, A. M. (1995). *Swahili state: The political economy of an African language*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Mbaabu, I. (1985). *Kiswahili: Lugha ya taifa*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Mbaabu, I. (1996). *Language policy in East Africa: Adependency theory perspective*. Nairobi: Educational Research and Publications.
- Mbatiah, M. (2001). *Kamusi ya fasihi*. Nairobi: Standard Textbooks Graphics and Publishing.
- Mberia, K. (2001). *Kifo kisimani*. Nairobi: Marimba Publications.
- McArthur, T. (Mh.) (1992). *The oxford companion to the English*. Oxford: Oxford University Press.

- McCloskey, J. (1979). *Transformational syntax and model theoretical semantics: A case study in modern Irish*. Boston: D. Reidel Publishing Company.
- McOnyango, O. O. (1997). Preface. Katika A. B. Odaga, *English–Dholuo Dictionary*, v-vi. Kisumu: Lake Publishers and Enterprises Ltd.
- Mdee, J. S., Njogu. K., & Shafi, A. (2011). *Kamusi ya Karne ya 21*. Nairobi: Longhorn.
- Medin, D. L. & Rips, L. J. (2005). Concepts and categories: Memory, meaning, and metaphysics. *Concept and Categorization*, 1-62. http://groups.psy.northwestern.edu/Median/Publications/Rips_Median2005_Concepts-categories.pdf
- Melamed, D. I. (2000). Word-to-word models of translational equivalence. *Computational Linguistics*, 26, 490-497. <http://acl.ldc.upenn.edu/P/P97-1063.pdf>
- Mgullu, R. S. (1999). *Mtalaa wa isimu. Fonetiki, fonolojia na mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Pulishers.
- Mhando, J. (2008). *Safeguarding endangered oral traditions in East Africa*. UNESCO – Nairobi: National Museums of Kenya.
- Miller, A. G. (1991). *The science of words*. New York: Scientific American Library.
- Miller, A. G. (1993). Nouns in wordnet: A lexical inheritance system. Katika G. A. Miller, R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, & K. J. Miller, *Introduction to wordNet: An on-line lexical database*, 10-25. <http://wordnetcode.princeton.edu/5papers.pdf>
- Miller, G. A., Beckwith, R., Fellbaum, C., Gross, D., & Miller, K. J. (1990). Introduction to wordNet: An on-line lexical database. *International Journal of Lexicography*, 3(4), 235–44. www.jiscjournalarchives.ac.uk/browse/oup/lexico_issue/3_1990.html
- Missikova, G. (2009). *Doing it with style: The role of stylistics in ESL*. Nitra: Slovakia. www.neft.ijep.cz/sites/default/files/gabriel_Missikovapresentation.pdf

- Mojela, M. V. (2006). Polysemy or homonymy? A case study of the challenges pertaining to the lemmatisation of polysemous and homonymous lexical items in the compilation of a Sesetho sa Leboa-English bilingual dictionary. *Abstract of the 11th International Conference of the African Association for Lexicography, 3-7, July, 35-36.* University of Venda for Science and Technology, Thohoyandou, Republic of South Africa. <http://afrilex.africanlanguages.com/afrilex2006.pdf>
- Molina, C. (2010). *Review of theories of lexical semantics.* www.academia.edu/836359/Review_of_Theories_of_lexical_Semantics_by_Dirk_Geeraerts
- Mongwe, M. J. (2006). *The role of the South African national lexicography units in the planning and compilation of multifunctional bilingual dictionaries.* Master of Art Thesis. Stellenbosch University, South Africa. <http://hdl.handle.net/10019.1/2177>
- Montesinos, C. O. (2010). The parts of the building: Meronymy in the discourse of construction engineering. *Estudios Ingleses de la Universidad Complutense, 18,* 11-34. www.ucm.es/BUCM/revistas/fil/11330392/articulos/EIUC1010110011A.PDF
- Morse, J. M., Barrett, M., Mayan, M., Olsen, K., & Spiers, J. (2002). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods, 1*(2), 1-19. <http://www.ualberta.ca/~ijqm/.../1.../Morseetal.pdf>
- Moss, S. (2012). The role of linguistics in the philosophy of language. Katika D. G. Farn, & G. Russell (Wh.), *The routledge companion to the philosophy of language,* 1-17. www.personal.umich.edu/~ssmoss/moss%20th%20role%20of%20
- Moti, K. (2010). An introduction to modern stylistics. *Chapra, 11* (3), January-June (Summer). www.inflibnet.ac.in/oj/index.php/JLCMS/article/view/135/134
- Mugenda, A. G., & Mugenda, O. M. (1999). *Research methods: Qualitative and quantitative approaches.* Nairobi: Africans Center for Technologies Studies (ACTS).
- Mugo, F. W. (2002). *Sampling in research.* https://profiles.uonbi.ac.ke/fridah_mugo/files/mugo02sampling.pdf

- Mukherjee, J. (2005). Stylistics. Katika S. Philipp (Mh.), *Encyclopedia of Linguistics*, 1013-1043. New York: Fitzroy Dearbon. www.uni-glessen.de/anglistik/LING/staff/Mukherjee/pdfs/Stylistics.pdf
- Mukuthuria, M. (2007). Mchango wa tafsiri za taaluma za Kiswahili. Katika K. Njogu (Mh.) *Kiswahili na elimu nchini Kenya*, 119-34. Nairobi: Twaweza Communications & CHAKITA.
- Munday, J. (2012). Some personal memories of Peter Newmark. *The Journal of Specialised Translation*, 17, 241-243. www.jostrans.org/issue17/art_Munday.pdf
- Munoz-Calvo, M. (2008). An approach to new trends in translation and cultural identity. Katika M. Munoz-Calvo, C. Buesa-Gomez & M. A. Ruiz-Moneva (Wh.), *New trends in translation and cultural identity*, 1-7. UK: Cambridge Scholars Publishing. www.c-s-p.org/Flyers/9781847186539-sample.pdf
- Munzhedzi, J. M. (2004). Bilingual dictionary and meaning discrimination in Venda. *Euralex 2004 Proceedings on Bilingual Lexicography*, 501-509. [www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2004/056_2004_V2_MunzhedziJamesMAFEL_A_Bilingual dictionary and Meaning discrimination in Venda.pdf](http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2004/056_2004_V2_MunzhedziJamesMAFEL_A_Bilingual_dictionary_and_Meaning_discrimination_in_Venda.pdf)
- Munyua, J. G. (1999). *Kanuni za uteuzi zuiifu na uhuru wa msanii: Mifano katika Kiswahili*. Makala iliyowasilishwa katika semina ya Idara, Mei 17-18. Chuo Kikuu cha Moi: Idara ya Kiswahili na Lugha Nyingine za Kiafrika.
- Murphy, M. L. (2003a). *Semantic relations and the lexicon. Antonymy, synonymy and other paradigms*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://cartdir.loc.gov/cartdir/samples/cam041/2003046079.pdf>
- Murphy, M. L. (2003b). *Semantic relations and their lexicon*. Cambridge University: Cambridge University Press. www.sussex.ac.uk/Users/lunnem/studies_in_informatics.pdf
- Murphy, M. L. (2012). *Lexical semantics*. Southampton: University of Southampton, LLAS Centre for Languages, Linguistics and Area Studies. <http://www.llas.ac.uk/resources/gpg/2821>

- Mwansoko, H. J. M. (1995). Shadda katika Kiswahili. *Jarida la Kiswahili, 1* (1), 15-20. Dar es Salaam: E.S.C. Ltd.
- Mwansoko, H. J. K. (1996). *Kitangulizi cha tafsiri: Nadharia na mbinu*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mwita, L. C. (2009). The adaptation of Swahili loanwords from Arabic: A constraint-based analysis. *The Journal of Pan African Studies, 2* (8), 46-61. www.jpanafrican.com/docs/vol2no8/2.8_Adaptation_OfSwahiliLoanwords.pdf
- Mwololo, M. (2008, February 20). Are you fluent in your mother language. *Daily Nation, 3*. Nairobi: Nation Media Group.
- Nakamura, M., Ohno, T., Ogawa, Y., & Toyama, K. (2014). *Acquisition of hyponymy relations for agricultural terms from a Japanese statutory corpus*. www.sciencedirect.com
- Nchimbi, A. S. (1995). Je, mang'ong'o ni fonimu au si fonimu katika Kiswahili sanifu? Katika: E. Mbogo, & O. O. McOnyango, (Wh.), *Baragumu 2* (1&2), 25-39. Chuo Kikuu cha Maseno: Idara ya Kiswahili.
- Newmark, P. (1982). *Approaches to translation*. Great Britain: Prentice Hall International.
- Newmark, P. (1988). *A Text book of translation*. New York: Prentice Hall International.
- Newmark, P. (1997). What translation theory is about. *Readings in General Translation Theory. BBT Book Production Series, 2* (173-196). www.bbt.se/Manuals/Readings in General Translation Theory (EN).pdf
- Ngechu, M. (2010). *Understanding the research process and methods. An introduction*. Nairobi: Starbright Services Ltd.
- Nida, E. A. (1975a). *Componential analysis of meaning*. Belgium: Mouton.
- Nida, E. A. (1975b). *Language structure and translation*. Stanford Calif: Stanford University Press.

- Nida, E. A. (1991). Theories of translation. *Traduction, Terminologie, Redaction*, 19-32.
<http://www.erudit.org/revue/ttr/1991/v4/n1/037079ar.pdf>
- Nida, E. A. (2006). Theories of translation. *Pliegos de Yuste*, 4 (1), 1-4.
<http://www.pliegosdeyuste.eu/n4pliegos/eugeneanida.pdf>
- Nyandemo, S. M. (2007). *Research methodology. Methods and approaches*. Nairobi: Richmond Designers and Printers.
- Obuchi, S. M., & Mukhwana, A. (2010). *Muundo wa Kiswahili: Ngazi na vipengele*. Nairobi: A~Frame Publishers.
- Odaga, A. B. (1997). *English - Dholuo dictionary*. Kisumu: Lake Publishers & Enterprises.
- Odaga, A. B. (2005). *Dholuo-English dictionary*. Kisumu: Lake Publishers & Enterprises.
- Odoyo, B. O. (2006). *Uchanganuzi wa kileksika wa hiponimia katika Kiswahili*. Tasnifu ya Uzamili. Chuo Kikuu cha Moi, Eldoret.
- Oduma, R., & Odhiambo, K. (2008). The adequacy of CV phonology in syllabifying African languages: The case study of Kiswahili loanwords in Ateso. Katika N. O. Ogechi, N. L. Shitemi, & K. I. Simala, (Wh.), *Nadharia katika taaluma ya Kiswahili na lugha za Kiafrika*, 167-174. Chuo Kikuu cha Moi: Moi University Press.
- Oduori, W. R. (2008). Uchunguzi wa nadharia za tafsiri: Mwelekeo wa usemezano. Katika N. O. Ogechi, N. L. Shitemi & K. I. Simala (Wh.), *Nadharia katika taaluma ya Kiswahili na lugha za Kiafrika*, 333-41. Chuo Kikuu cha Moi: Moi University Press.
- Ogechi, N. O. (2002). *Mbinu za mawasiliano kwa Kiswahili*. Moi University: Moi University Press.
- Ogone, J. O. (2008). Evaluating language revitalization in Kenya: The contradictory face and place of the local community factor. *Nordic Journal of African Studies*, 17 (4), 247–268.
<http://www.njas.helsinki.fi/pdf-files/vol17num4/obiero.pdf>
- Ogot, B.A. (1967). *A history of the Southern Luo*. Nairobi: East African Publishing House.

- Ojanga, J. A., Chai, F., & Mutiti, J. (2015). The morphosyntactic structure of the noun and verb phrases in Dholuo/Kiswahili code switching. *Advances in Language and Literary Studies*, 6 (2), 30-35. <http://dx.doi.org/10.7575/aiac.all.v.6n.2p.30>
- Okombo, D. O. (1982). Dholuo morphophonemic. A generative framework. *The Language and Dialect Atlas of Kenya Supplement 2*. Berlin: Dietrich Reimer.
- Okoth, O. D (1997). *The functional paradigm and Dholuo constituent order*. Unpublished PhD Dissertation. Nairobi: University of Nairobi.
- Olivera, P. A. F. (2009). Specialised lexicography for learners: Specific proposals for the construction of pedagogically – oriented printed business dictionary. *Journal of Languages and Communication Studies*, 42. <http://download2.hermes.asb.dk/archive/download/Hermes-42-9-fuertes-olivera-net.pdf>
- Olsen, W. (2004). *Triangulation in social research: Qualitative and quantitative methods Can Really be Mixed*. www.apc.org/images/54/Triangulation.pdf
- Omogo, B. S. (1996). *Dhima ya ushikamano katika utendaji kwenye insha za Kiswahili za wanafunzi wa kidato cha nne wilayani Kisii Kenya*. Tasnifu ya Uzamili. Eldoret: Chuo Kikuu Cha Moi.
- Omondi, H. K. (2012). Language and ethnic identity: More perspectives from Africa. *International Journal of Linguistics*, 4 (3), 755-771. <http://dx.doi.org/10.5296/ijl.v4i3.2174>
- Omwonga, Y. (2007, October 31). Opinion on Kiswahili language. *The Standard*. Nairobi: Standard Group.
- Onwuegbuzie, A. J., & Leech, N. L. (2007). Sampling designs in qualitative research: Making the sampling process more public. *The Qualitative Report*, 12 (2), 238-254. <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR12-2/onwuegbuzie1.pdf>

- Onwukwe, C. (2015). Huponymous relationship of verbs of cooking in Igbo. *International Research Journal of Arts and Social Science*, 4 (3), 61-69.
<http://www.intersjournals.org/IRJASS>
- Ooijen, B. (1996). Vowel mutability and lexical selection in English: Evidence from a word reconstruction task. *Memory & Cognition*, 24 (5), 573-583.
<https://link.springer.com/content/pdf/10.3758/BF03201084.pdf>
- Ordudari, M. (2007). Translation procedures, strategies and methods. *Translation Journal*.
 Kutoka <http://translationjournal.net/journal/4/culture.htm>
- Ottenheimer, H. J. (2006). *The anthropology of language*. Belmont, C. A.: Thomson Wadsworth.
- Owino, D. (2003). Phonological nativization of Dholuo loanwords. Doctor of Philosophy Thesis. University of Pretoria, South Africa. www.upetd.up.ac.za/thesis/available/etd-02092004-112729/unrestricted/00thesis.pdf
- Owiti, B. (2014). Dholuo. A brief description. *Babel. The Language Magazine*, (February, 2014), 42-43. https://www.academia.edu/7670435/Dholuo_A_brief_Description
- Palinkas, L. A., Horwitz, S. M., Green, C. A., Wisdom, J. P., Duan, N., & Hoagwood, K. (2013). *Purposeful sampling for qualitative data collection and analysis in mixed method implementation research*. Kutoka doi: 10.1007/s10488-013-0528-y
- Palmer, F. (1995). *Semantics* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pardo, B. S. (2013). *Translation studies: An introduction to the history and development of (audiovisual) translation*. www.uax.es/publicacion/translation-studies-an-introduction-to-the-history-and-development-of.pdf
- Parker, S. (2016). Handouts for advanced phonology. A course packet.
www.gial.edu/document/Parker_Handouts-Advanced-Phonology
- Pericliev, V. (2014). Componential analysis of kin terms – some problems and their solutions. *Journal of Universal Language*, 133-168.

<https://www.researchgate.net/publication/314024607> Componential Analysis of Kin Terms ...

Pinkal, M., & Koller, A. (2005). *Semantic theory*. www.coli.uni-saarland.de/courses/semantics-05/Lectures/lect13.pdf

Pinkal, M., & Thater, S. (2007). *Semantic theory: Lexical semantics III*. http://www.coli.uni-saarland.de/courses/seamntics-08/lectures/lecture_11.pdf

Pinkal, M., & Thater, S. (2008). *Semantic theory: Lexical semantics II*. http://www.coli.uni-saarland.de/courses/seamntics-07/lectures/lecture_11.pdf

Piotrowski, T. (1994). *Problems in bilingual lexicography*. <http://citiseerx.ist.psu.edu/viewdoc/...rep=rep1&type=pdf>

Podolej, M. (2009). *Culture in bilingual dictionaries: Analysis of cultural content and culture-specific vocabulary in E-P-E dictionaries*. <http://ifa.amu.edu.pl/fa/files/Podolej.pdf>

Polome, E. (1967). *Swahili handbook*. Washington D.C.: Centre for Applied Linguistics.

Porr, R. (1995). *Functions*. www.missouriwestern.edu/CAS/Math/Functions

Powell, E. T., & Renner, M. (2003). *Analysing qualitative data*. <http://learningstere.uwex.edu/.../g3658-12...>

Prinsloo, D., Chuwa, A. R., & Taljard, E. (2000). The lexicons of Africa. Katika V. Webb, & Kembo - Sure (Wh.), *African voices: An introduction to language and linguistics of Africa*, 220-44. Southern Africa: Oxford University Press.

Rei, M., & Briscoe, T. (2014). Looking for hyponymy in vector space. *Proceedings of the Eighteenth Conference on Computational Language Learning*, 68-77. www.ac/web.org/.../w14-1608

Republic of Kenya (2010, May 6). *The proposed draft constitution*. Nairobi: Government Printers.

- Roberts, R. P., & Montgomery, C. (1996). The use of corpora in bilingual lexicography. *Euralex '96 Proceedings*, 457-464. http://euralex.org/elx_Proceedings/Euralex1996_2/009_Roda.P.Roberts&CatherineMontgomery-The Use of Corpora in Bilingual Lexicography.pdf
- Roitman, J. (2011). *Introduction to set theory*. www.math.ku.edu/~roitman/Stb3fullWeb.pdf
- Roller, M. R. (2011). *Qualitative research design: selected articles from research design review*. www.rollerresearch.com/MRR%20WORKING%20PAPERS/Qualitative%20Research%20Design.pdf
- Rosch, E. (1975). Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology*, 104, 192–233. www.en.wikipedia.org/wiki/Eleanor-Rosch
- Rottland, F. & Okombo, D. (1986). The Suba of Kenya: A case of growing ethnicity with receding language competence. *Afrikanistische Arbeitspapiere* (September), 115–126.
- Rydin, S. (2002). Building a hyponymy lexicon with hierarchical structure. *Unsupervised lexical acquisition. Proceedings of the Workshop of the ACL Special Interest Group on the Lexicon (SIGLEX), July*, 26-33. Association of Computational Linguistics. www.ac/web.org/anthology-news/W/W02/W02-0904.pdf
- Saeed, J. (1997). *Semantics*. Oxford: Blackwell Publications.
- Saeed, J. (2009). *Semantics* (3rd ed.). United Kingdom: Wiley Blackwell.
- SAGE (2008). *Chapter 5. Sampling*. www.sagepub.com/upm-data/24480_ch5.pdf
- Saleem, M. I. (2007). Bilingual lexicography: Some issues with modern English Urdu lexicography - A user's perspective. *Linguistik Online*, 31, 41-50. www.linguistik-online.de/3_107/saleem.pdf
- Santoyo, J. (2006). Blank spaces in the history of translation. Katika G. L. Bastin & P. F. Bandia (Wh.), *Charting the future of translation history. Current discourses and methodology*, 1-43. Ottawa: University of Ottawa Press. isg.urv.es/library/papers/Bastin-Bandia_history.pdf

- Saravanavel, P. (1992). *Research methodology*. Allahabad: Kitab Mahal.
- Saussure, F. de. (1916). *Course in general linguistics*. Illinois: Open Court la Salle.
- Schlenker, P. (2008). *Semantics*. <http://schlenker.free.fr/semantics.pdf>
- Schwabe, J. (n.d). *The Microstructure of bilingual dictionary*. Kupatikana Aprili 23, 2013. www.tu.chemnitz.de/phil/english/chairs/linguistic/independent/Kursmaterialien/Schwabe1.pdf
- Seaton, B. (1982). *A handbook of English language teaching terms and practice*. London: Macmillan Press.
- Sheng, L., McGregor, K. K., & Marian, V. (2006). Lexical – semantic organization in bilingual children: Evidence from a repeated word association task. *Journal of Speech, Language and Hearing*, 49, 572-582. <http://www.academia.edu/931297/Lexical-Semantic-organization>
- Shitemi, N. L. (2007). Taswira za tafsiri, mielekeo ya ufundishaji na maendeleo katika taaluma ya Kiswahili. Katika K. Njogu (Mh.), *Kiswahili na elimu nchini Kenya*, 135-57. Nairobi: Twaweza Communications & CHAKITA.
- Shitemi, N. L. (2011). *Kubidhaaisha na kuwezesha lugha kama sarafu ya kiuchumi na kijamii: Kielelezo cha taaluma za Kiswahili na tafsiri*. Moi University: Moi University Press.
- Sibuor, O. S. (2013). *Excellent trilingual dictionary: Dholuo–Kiswahili–English with translated Luo proverbs*. Kisumu: Lake Publishers.
- Smith, B. (2009). *Voicing in the Dholuo nominal paradigm*. <http://people.umass.edu/bwsmith/papers/bwsmith-dholuo-nominal-paradigm.pdf>
- Snow, R., Jurafsky, D., & Ng, A. Y. (2004). *Learning syntactic patterns for automatic hypernym discovery*. Stanford: Stanford University. <http://www.Stanford.edu/jurafsky/paper 887.pdf>

- Spector, L. (2013). *The math page. Topics in precalculus.*
www.themathpage.com/aPreCalc/functions.html
- Stafford, R. L. (1967). *An elementary Luo grammar with vocabularies.* Nairobi: Oxford University Press.
- Stanford, J. N. (2007). *Dialect contact and identity: A case study of exogamous Sui clans.* Unpublished PhD dissertation. USA: Michigan State University.
<http://www.dartmouth.edu/~jstanford/dissertation.pdf>
- Stephan, F. (2009). *Set theory.* www.compo.nus.edu.sg/~fstephan/settheory.pdf
- Stork, F. C., & Widdowson, J. D. A. (1974). *Learning about linguistics: An introductory workbook.* London: Hutchinson.
- Storms, G., Boeck, P. D., & Ruts, W. (2000). Prototype and exemplar – based information in natural language categories. *Journal of Memory and Language*, 42, 51-73.
<http://www.idealibrary.com> on IDEAL
- Suleh, E. A. (2013). *A morphosyntactic analysis of ambiguity of moods in Dholuo: The minimalist programme approach (1995).* Unpublished PhD dissertation. South Africa: University of South Africa.
http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/13470/thesis_Suleh_ea.pdf?sequence=1
- Suri, H. (2011). Purposeful sampling in qualitative research synthesis. *Qualitative Research Journal*, 11 (2), 63-75. Kutoka DOI: 103316/QRJ1102063
- Svensen, B. (2009). *A handbook of lexicography: Theory and practice of dictionary making.* Cambridge: Cambridge University Press.
http://assets.cambridge.org/97805218/81807/exerpt/9780521881807_exerpt.pdf
- Swanepoel, P. (1994). Problems, theories and methodologies in current lexicographic semantic research. *Euralex*, 11-26.
http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex1994/05_Euralex

- TATAKI (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu. Toleo la 3*. Nairobi: University of Dar es Salaam and Oxford University Press.
- Tarp, S. (2012). Do we need a (new) theory of lexicography. *Lexikos 22 AFRILEX-reeks/series*, 321-332. <http://lexicos.journals.ac.za/Pub/article/View/1010/527>
- Taylor, J. R. (1995). *Linguistics categorization: Prototypes in linguistics theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Teddlie, C., & Yu, F. (2007). Mixed methods sampling: A typology with examples. *Journal of Mixed Methods*, 1, 77-100. www.sagepub.com/bjohnsonstudy/articles/Teddlie.pdf
- Thornton, F. J. (1988). A classification of the semantic field good and evil in the vocabulary of English. www.thesis.gla.ac.uk/1032/1/1988thorntonphd.pdf
- Tongco, M. D. C. (2007). Purposive sampling as a tool for informant selection. *A Journal of Plants, People and Applied Research. Ethnobotany Research and Applications*, 5, 147-158. <http://hdl.handle.net/10125/227>
- Trochim, W. M. K. (2002). *Sampling*. <http://www.ssc.wisc.edu/~oliver/soc357/lectures%20and%20Notes/SamplingBigSlides.pdf>
- Trubetzkoy, N. S. (1969). *Principles of phonology*. (Translated by Christiane A. M. Baltaxe). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Tucker, A. N. (1972). *Grammar and vocabulary of Kenya Luo*. Koln: Rudiger Koppe Verlag.
- Tucker, A. N. (1994). *A grammar of Kenya Luo (Dholuo)*. Koln: Rudiger Koppe Verlag.
- Tufis, D., & Barbu, A. (2001). Computational bilingual lexicography: An automatic extraction of translation dictionaries. *Journal of Information Science and Technology*, 4 (3). www.citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.148.9=48
- TUKI (1981). *Kamusi ya Kiswahili sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- TUKI (1990). *Kamusi sanifu ya isimu na lugha*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam: TUKI.

- TUKI (2000). *English-Swahili dictionary*. Dar es Salaam: TUKI.
- TUKI (2001). *Kamusi ya Kiswahili-Kiingereza*. Dar es Salaam: TUKI.
- TUKI (2004). *Kamusi ya Kiswahili sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- Urbanova, L. (2005). Is stylistics a controversial branch of language study?
http://www.phil.muni.cz/plonedata/wkaa/BSE/BSE_2005-13_offprints/BSE200
- Valdes, J. M. (Mh.) (1986). *Culture-bound: Bridging the culture gap in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Varadi, T., & Kiss, G. (2001). Equivalence and non-equivalence in parallel corpora. *International Journal of Corpus Linguistics*, 6 (Special Issue), 167-177.
www.corpus4u.org/forum/upload/forum/200506170615551.pdf
- Venuti, L. (2013). *Translation changes everything. Theory and practice*. London: New York.
https://books.google.co.ke/books/about/Translation_Changes_Everything_html?id=OUKRwEMvqCVC&redir_esc=y
- Vitale, A. J. (1981). *Swahili syntax*. Dordrecht: Foris Publications.
- Vossen, P. (2009). *From Wordnet to EuroWorldNet, to the global Wordnet grid: anchoring languages to universal meaning*. www.Vossen.info/docs/2009/WN_EWN_GWA_Gast_College_Leuven.ppt
- Vygotsky, L. S. (1962). *Thought and language*. London: The M.I.T Press.
- Wamitila, K. W., & Kyallo, F. M. (2005). *English-Kiswahili Assorted Dictionary*. Nairobi: Focus Books.
- Wardhaugh, R. (1977). *Introduction to linguistics*. United States: McGraw-Hill.
- Webb, V., & Kembo-Sure (Wh.) (2000). *African voices: An introduction to language and linguistics of Africa*. Southern Africa: Oxford University Press.

- Weiss, W. A. R. (2008). *An introduction to set theory*.
http://www.math.toronto.edu/weiss/Set_Theory.pdf
- Weller, K., & Stock, W. G. (2008). *Transitive meronymy. Automatic concept-based query expansion using weighted transitive part-whole relations*.
www.philfak.uni-duesseldorf.de/fileadmin/Redaktion/institute/Informationswissenschaft/stock/1209378039transitive.pdf
- Westfall, L. (2008/2009). *Sampling method*.
<http://www.Westfallteam.com/sites/default/files/paper/sampling%20methods.pdf>
- Westmoreland, & Esparza, K. (2005). *Phyla of the animal kingdom*. http://www.art.com/asp/sp-asp/_ui--9F63025C7D9144F79D1199082B3E4112/PD--10054920/sOrig--CAT/sOrigID--7444/Yosemite_Valley.htm#
- Whiteley, W. H. (1956). *Studies in Swahili dialect 1: Kimtang'ata*. East African Swahili Committee.
- Whiteley, W. H. (1969). *Swahili: The rise of a national language*. London: Methuen & Co.
- Widdows, D. (2005). *Geometry and meaning*. Stanford: CSLI Publications.
- Widyastuti, S. (*h.t.*). Componential analysis of meaning: Theory of applications.
<http://staffnew.uny.ac.id/upload/132316016/penelitian/Componential+analysis+of+Meaning.pdf>
- Wiegand, H. E. (1983). *On the structure and contents of a general theory of lexicography*.
http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex_1983/2007_Herbert
- Wierzbicka, A. (1988). *The semantics of grammar*. Amsterdam: John Benjamin's Publishing Co.
- Wolf, M. (2008). Interference from the third space? The construction of cultural identity through translation. Katika M. Munoz-Calvo, C. Buesa-Gomez, & M. A. Ruiz-Moneva (Wh.), *New trends in translation and cultural identity*, 11-20. UK: Cambridge Scholars Publishing.
www.c-s-p.org/Flyers/9781847186539-sample.pdf

- World Health Organization (2015). *Essential medicines and health products information portal*.
<http://apps.who.int/medicinedocs/en/d/JS6169e/7.3.html>
- Wunderlich, D. (2011). Lexical decomposition in grammar. www.zaz.gwz-berlin.de/fileadmin/.../Wunderlich-14-Lexical-Decomposition.pdf
- Yildirim, S., & Yildiz, T. (2012). Corpus driven hyponymy acquisition for Turkish language. Katika A. Gelbukh (Mh.), *CICLing 2012, Part I, LNCS 7181*, 29-41.
www.link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-642-28604-9_3
- Yuan, W. (2009). A study of language typology and comparative semantics: human locomotion verbs in English and Chinese. <https://www.linguistics-journal.com/wp-content/uploads/.../Thesis-Wenjuan-Yuan.pdf>
- Yule, G. (1985). *The study of language: An introduction* (1st ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Yule, G. (1996). *The study of language* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Zaja, J. O. (2011). Translating the language of development communication into Kiswahili: A case of mediating meaning, difference and ambiguity in cross-cultural communication. *Swahili Forum*, 18, 97-113. <http://www.ifeas.uni-mainz.de/SwaFo/>
- Zgusta, L. (1971). *Manual of lexicography*. Prague: Academia.
- Zgusta, L. (1983). Translation equivalence in the bilingual dictionary. *Euralex Proceedings*, 147-154. www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex_1983/024_Landislav_Zgusta (Urbana_Champaign, Illinois)
- Zhitnikova, L. V. (2004). *Lexicography*.
<http://www.helpforlinguist.narod.ru/ZhitnikovaLV/ZhitnikovaLV.pdf>
- Zhou, J., Wang, S., & Cao, C. (2010). Learning hierarchical lexical hyponymy. *International Journal of Cognitive Informatics and Natural Intelligence*, 4(1), 98-114. DOI: 10.4018/jcini.2010010106

VIAMBATISHO

Kiambatisho 1: Utambulisho wa mtafiti

Mimi ni Benard Odoyo Okal mwanafunzi wa uzamifu katika Chuo Kikuu cha Maseno. Ninafanya utafiti huu kwa minajili ya kutimiza baadhi ya mahitaji ya shahada ya uzamifu katika Kiswahili. Mada yangu ni: *Uchanganuzi wa kileksikografia wa hiponimia za leksimu nomino na vitenzi vya Kiswahili na tafsiri zake katika Kiluo*. Katika utafiti huu, ninahitajika kutafsiri maneno teule ya Kiswahili katika Kiluo. Hivyo basi, kuna baadhi tu ya maneno unayotarajiwa kutoa visawe vyake katika Kiluo. Aidha, hakuna kosa lolote iwapo utashindwa kutoa kisawe kikamilifu. Matokeo ya utafiti huu yanadhamiriwa kusaidia uundaji wa thesauri thaniya ya Kiswahili na Kiluo, na utasaidia pia uendelezaji wa mawasiliano na vilevile mafunzo ya lugha hizi mbili.

Sahihi Tarehe

Kiambatisho 2: Data kuhusu mhojiwa

1. Jina la mhojiwa.....
2. Umri wa mhojiwa..... Jinsia.....
3. Kabila la mhojiwa.....
4. Lugha mama ya mhojiwa.....
Lugha nyinginezo.....
5. Eneo bunge..... Lokesheni
Kata ndogo Kijiji.....
6. Kazi ya mhojiwa umilisi wa miaka mingapi.....

Kiambatisho 3: Dodoso ya utafiti

Dodoso hii imetungwa kwa madhumuni ya kupata, kufanikisha na kuyakinisha visawe teule vya hiponimia za nomino na vitenzi vya Kiswahili katika Kiluo.

1. Je, leksimu katika jedwali lifuatalo huitwaje katika Kiluo?

	Kamusi za Kiswahili – Kiingereza	Kamusi za Kiingereza – Kiluo	Uyakinishaji kutokana na wasailiwa wazawa
	Kisawe katika Kiingereza	Kisawe katika Kiluo	Kisawe katika Kiluo
TAFSIRI YA UAINISHAJI KITAMBUZI			
<i>Kiumbe:</i> gegereka mdudu mmea mnyama ndege nyoka samaki/somba	<i>creature</i> crustacean insect plant animal bird snake fish	<i>gima ngima</i> gir pi mopogore gi rech kudni/balafwa buya le winyo thuol rech	
TAFSIRI YA UAINISHAJI WA HIPONIMIA KIUAMILIFU			
<i>Atifali:</i> chirika jana katama/mwanakondoo kibunju kibwagala kichinda kifaranga kifukofuko kilebu kiluwiluwi kinda/makinda kinyaunyau/mwanapaka kisungura matumatu/tunutu/kimat u/maige	<i>child of</i> snake’s young one grub lamb small child piglet kid chick cocoon puppy tadpole chick kitten rabbit’s young one young locust	<i>nyathi</i> nyathi thuol nyathi kich nyarombo nyathi matin nyathi anguro nyadiel nyagweno obembo/amarawa- ng’ nyaguok oluko/oluku nyathi winyo nyambura nyathi apuoyo nyangweso	

mche/chipukizi mwanabata mwanafarasi mwanapunda ndama njiti shibli	seedling duckling foul foul calf premature child lion's cub	nyathi yien nyathi atudo nyathi ambuor nyathi kanyina nyaroya abogno nyathi sibuor	
Binadamu: fundi jamii mfunzi mhalifu mtumwa mwendeshaji	human craftsman relative teacher criminal slave driver	dhano fundi anyuola japuonj janjore jatich/msumba jariembo	
Mmea: chakula dawa majani mti nyasi ua	plant food medicine/herb leafy plant tree grass flower	buya chiemo yath obokey yien/yath lum mahua/mafua	
Mnyama: kisakuzi/kivinjari mbwawa/mgwizi/mbuai mfugo ominivora rikabu	animal herbivorous carnivorous domesticated animal omnivorous beast of burden	le le machamo buya kachama jamni le machamo ring'o kod buya le mar safar	
Ndege: bata batabukini batamzinga/piru kanga kasuku kuku kware/kwale njiwa tausi	bird duck goose turkey guinea fowl parrot hen francolin dove peacock	winyo atudo oyoyo mbata awendo ngili gweno aywer/dektin akuru <i>tausi</i>	
Ala za muziki	musical instrument	gige thum	
Chakula na kileo	food and drinks	chiemo kod math makech	
Chombojikoni: chomeo chungu	kitchenware frying pun cooking pot	gige jikon/jamimi rachiel/gir chiedo agulu	

chungio karai mwiko samawari	sifer/sieve metal basin cooking stick charcoal urn	ochungi/rachungi karaya/karai oluth kuon/oliho gir mabati mar chwako chiemo	
sufuria ubia vilia vipakulizi	metal pot/pun frying pot cutlery crocery	sufria rachiel <i>fitumbua</i> rang'adi gige toko	
Chombosafari	*	<i>gige safar/wuoth</i>	
Kitilio	*	<i>gir olo</i>	
Mtego	<i>trap/snare</i>	<i>obadho</i>	
Samani: kabati kikalio kitanda meza	<i>furniture</i> cupboard seat bed table	<i>kombe*</i> kabat gir bedo otanda mesa	
Silaha	<i>weapon</i>	<i>gige lweny/sila</i>	
Taa	<i>lamp</i>	<i>taya</i>	
Vazi: kiatu kitambaa kofia nguo pambo	<i>clothing/dress</i> shoe piece of clothe hat/cap dress ornament	<i>aruaka*</i> wuoche otamba kondo/ogudu nanga/lau/law gige biso del/ <i>pambo</i>	
TAFSIRI YA HIPONIMIA KIJIOGRAFIA			
Mahali pa afya	place for health	kar thieth	
Mahali pa biashara	‘ for business	kar ohala	
Mahali pa elimu	‘ for education	kar tiegruok	
Mahali pa hifadhi	‘ for storage	kar keno	
Mahali pa kiwanda	‘ for industry	kar loso gik moko	
Mahali pa maabadi	‘ for worship	kar lemo	
Mahali pa makazi	‘ for residence	kar dak/dala	
TAFSIRI YA HIPONIMIA KITUKIO			
Mchezo: ajua besiboli biliadi/puli chesi drafu gofu judo jugwe	<i>sport</i> ajua baseball pool chess draughts golf judo tug of war	<i>tugo</i> ajua <i>besbol</i> <i>pul</i> <i>ches</i> <i>draf</i> <i>golf</i> amend judo ywayo tol	

handiboli	handball	<i>handbol</i>	
hoki	hockey	<i>hoki</i>	
kandanda	football/soccer	<i>adhula</i>	
kriketi	cricket	<i>kriket</i>	
masumbwi	boxing	<i>adhong'</i>	
mchezo wa kuteleza	skating	<i>tuk kier/sketing</i>	
mchezo wa kuviringisha			
tufe	bowling	<i>bayo opich chuma</i>	
sarakasi	acrobatics	<i>goyo kathirathira</i>	
mchezo wa tufe	pinball	<i>bayo pin</i>	
		<i>molworore</i>	
miereka	wrestling	<i>amen</i>	
mpira wa vikapu	basket ball	<i>basketbol</i>	
mpira wa vinyoya	badminton	<i>badminton</i>	
netiboli	netball	<i>netbol</i>	
raga	rugby	<i>ragbi</i>	
riadha	athletics	<i>ng'wech</i>	
snuka	snooker	<i>snuka</i>	
taekwondo	taekwondo	<i>taekwondo</i>	
tenisi	tenis	<i>tenis</i>	
uogeleaji	swimming	<i>abal</i>	
urushaji mkuki	javelin	<i>ba tong'</i>	
voliboli	volleyball	<i>folibol/bolibol</i>	

TAFSIRI YA HIPONIMIA KIHALI

<i>malipo</i>	payments	chudo	
<i>sauti</i>	sound	duol	
<i>ugonjwa</i>	disease	tuo	
<i>ulemavu</i>	disability	ng'ol	

TAFSIRI YA HIPONIMIA KITENDO

<i>angalia</i>	look	rango/ng'iyo	
<i>eleza</i>	explain	lero/nyiso	
<i>enda</i>	move	dhiyo/chwalo/sudo	
<i>gusa</i>	touch	mulo	
<i>hisi</i>	feel	winjo	
<i>inama</i>	bend	dolo/ng'waso/kulo	
<i>jenga</i>	build	gedo/gero	
<i>kaa</i>	sit	bet/bedo	
<i>kata</i>	cut	ng'ado	
<i>kula</i>	eat	chamo/chiemo	
<i>lala</i>	lie	nindo	
<i>lia</i>	cry	yuak	
<i>lima</i>	dig	puro	
<i>ng'oa</i>	pull out	pudho	
<i>ondoa</i>	remove	golo/gol	

<i>panda</i>	climb	idho/lwenyo	
<i>piga</i>	beat/hit	goyo	
<i>pika</i>	cook	tedo	
<i>safisha</i>	clean	luoko	
<i>sema</i>	say/speak	wacho/ulo	
<i>tafuta</i>	search/look for	dwaro/manyo/ menyo	
<i>toa</i>	remove/put out	golo	
<i>ua</i>	kill	nego	
<i>weka</i>	put/place	keto	

Kiambatisho 4: Modeli ya matumizi ya leksimu kisintaksia

1. Modeli ya Hearst (1992) kama vile $[L_0]$ ni aina ya L_1] ambapo $[L_0]$ ni hiponimu na $[L_1]$ ni hipanimu. Kama vile :

pombe *nm* **kinywaji** kinacholevya; ugimbi (TUKI, 2004:338).

$\begin{array}{cc} | & | \\ [L_0 \text{ ni aina ya } L_1] & \end{array}$

2. Modeli ya Snow *na wenzie* (2004) kama vile $[Neno_1, kategoria_1: uhusiano: kategoria_2, neno_2]$. Kama vile:

$[Neno_1, kategoria_1: uhusiano : kategoria_2, neno_2]$.

$\begin{array}{ccccccc} | & | & | & & & & \\ \text{Kileo} & nm & vi- & [Ki-/Vi-] & kinywaji & ambacho & hulevya & k.v. & \textit{pombe, konyagi, waragi} & n.k. \\ (Kutoka, Mdee \textit{na wenzie}, 2011: 210) & & & & & & & & & \end{array}$

Kiambatisho 5: pendekezo la ratiba

1. Kuandika pendekezo la utafiti	Miezi 12
2. Ukusanyaji data za utafiti	Miezi 05
3. Uainishaji na uchanganuzi wa data	Miezi 03
4. Uwasilishaji data	Miezi 04
5. Kuandika makala ya kwanza ya tasnifu	Miezi 06
6. Kuandika na kurekebisha makala ya kwanza ya tasnifu	Miezi 04
7. Kuandika makala safi ya tasnifu	Miezi 02
JUMLA	Miezi 36

Kiambatisho 6: Makisio ya bajeti

1. Gharama ya vifaa vya utafiti	Ksh.50,000.00
2. Gharama ya usafiri	Ksh. 20,000.00
3. Gharama ya maakuli na malazi	Ksh. 30,000.00
4. Gharama ya uchapishaji	Ksh. 30,000.00
5. Gharama ya ziada	Ksh. 10,000.00
6. Asilimia 10% ya kupanda kwa gharama ya maisha	Ksh. 14,000.00
JUMLA	Ksh.154,000.00